

Versteving van de brug

Vieren op het Comenius College

Scriptie

Juni 2016

Projectplaats:	Rotterdam
Opdrachtgever:	Comenius College te Rotterdam
Contactpersoon:	B. Pellikaan
Begeleider:	Dr. J.M. Praamsma
Eerste beoordelaar:	H. de Pater – Bakker
Tweede beoordelaar:	C. de With

Janneke van Maanen & Pieter van Eijk
CHE LEERJAAR 4 2015-2016

Versteving van de brug

Vieren op het Comenius College

Opleiding: Lerarenopleiding Godsdienst/Levensbeschouwing

Organisatie: Christelijke Hogeschool Ede; afdeling Theologie

Begeleider: Dr. J.M. Praamsma

Eerste beoordelaar: H. de Pater – Bakker

Tweede beoordelaar: C. de With

Projectplaats: Rotterdam

Organisatie: Comenius College

Opdrachtgever: B. Pellikaan

Inleverdatum: 26 Mei 2016

Naam: Pieter van Eijk
Klas: D4S
Studentnummer: 121096
Email: pjveijk@student.che.nl

Naam: Janneke Berg - van Maanen
Klas: D4A
Studentnummer: 080108
Email: jvmaanen@student.che.nl

Woord vooraf

Feesten en eten, twee dingen die Jezus belangrijk vindt. Niet omdat Jezus gewoon van eten en feesten hield, maar omdat feestmaaltijden voor hem een symbool waren van het koninkrijk van God (Paas, Roest, & Wierda, 2012). Jezus at dan ook met allerlei mensen waarmee hij gesprekken voerde. Tollenaars, farizeeërs, discipelen en anderen die op Zijn pad kwamen.

Dit vinden wij zo'n mooi voorbeeld van feestvieren: samen eten, elkaar ontmoeten en ondertussen de wezenlijke dingen van het leven delen. Deze vorm van onderwijs die Jezus hier gebruikt spreekt ons aan. Wij zijn ervan overtuigd dat deze manier van onderwijzen ook kan worden vormgegeven op school. Om het met woorden van Joseph Joubert (1754-1824) te zeggen: 'Onderwijzen is dubbel leren'. Zonder te weten wat hij daar exact mee bedoelde, het was slechts een gedachte, kunnen we toch wel zeggen dat het begrip onderwijzen minstens twee dimensies bevat. Er bestaat in ieder geval de laag van kennis, inzicht, vakinhoud. Alles in de breedste betekenis van het woord. Daarnaast is er een sociaal, cultureel en psychologisch element aanwezig in het onderwijs. Er zijn vele manieren gevonden om beide invalshoeken vorm te geven binnen een onderwijskundige context. Een mooie vorm van dubbel lesgeven kan de viering zijn. In de eerste plaats omdat dit het moment is waarop inhoud en vorm gevonden worden in een bepaalde samenhang ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de omgeving. De onderwijscontext is de context waarin beide elementen kunnen worden aangewend om de leerlingen multidisciplinair te vormen. De protestants-christelijke school het Comenius College te Rotterdam staat ook voor die dubbele vorming en zoekt in het dagelijks reilen en zeilen van de school daar vormen voor. Zo maakt de school al enkele jaren gebruik van zelf georganiseerde vieringen, of van vieringen die met hulp van derden tot stand komen. Hier is nog voldoende ontwikkeling mogelijk. Dit is de reden waarom wij, Janneke van Maanen en Pieter van Eijk, beide studenten aan de Christelijke Hogeschool Ede, onderzoek hebben gedaan naar de vieringen op het Comenius College te Rotterdam.

Het Comenius College is een school met een christelijke identiteit en met leerlingen met hele diverse achtergronden. Hoe overbrug je deze kloof tijdens een viering. Een spannende vraag waar in we dit onderzoek een antwoord op proberen te vinden. Misschien kunnen wij hierin wel iets leren van Jezus. Feesten en daarbij eten laten iets zien van het Koninkrijk van God, is dat niet hetgeen wat wij de leerlingen willen laten proeven? Een mooie missie wanneer je een viering voorbereid.

Wij willen iedereen die betrokken was bij dit project bedanken. Met name de volgende personen:

- Jan Marten Praamsma, voor zijn kennis en feedback over onze scriptie.
- Het Comenius College voor alle medewerking
- CSG Het Streek te Ede en Bernard Reitsma docent van de CHE voor hun expertise
- Ons thuisfronten die ons door dik en dun gesteund hebben
- En bovenal onze Heer, die ons inspireert om de boodschap van Zijn koninkrijk vorm te geven op scholen.

Pieter van Eijk en Janneke Berg- van Maanen, juni 2016

Inhoudsopgave

Woord vooraf	3
Inhoudsopgave	4
Figuren- en tabellenlijst.....	6
Probleemstelling / doelstelling.....	7
Vooronderzoek.....	9
Precieze vraagstelling.....	21
Onderzoeksmethode.....	22
Resultaten	25
De leerlingen (deelvraag 1)	25
De schoolvisie (deelvraag 2).....	31
De brug (deelvraag 3 & 4).....	31
Analyse	32
De leerling (deelvraag 1)	32
De schoolvisie (deelvraag 2).....	37
De brug (deelvraag 3).....	44
Versteving van de brug (deelvraag 4).....	48
Conclusies.....	51
Discussiepunten	56
Aanbevelingen.....	58
Samenvatting.....	61
Bibliografie	62
Nederlandse literatuur:.....	62
Engelse literatuur:	64
Bijlagen:	65
Bijlage 1: Blog 'Versteving van de brug'	65
Bijlage 2: Onderzoeksverslagbijlagen	66
Resultaten enquête	67
Uitgewerkte interviews	85
Bijlage 3: Vragenlijst enquête.....	111
Bijlage 4: Vragenlijst Interviews	116

Bijlage 5: Oriëntatiegesprek met Matthijs Bron.....	118
Bijlage 6: Korte persoonlijke terugblik	119
Bijlage 7: Verantwoording uren en taken	121
Bijlage 8: Feedbackformulier opdrachtgever	123
Bijlage 9: Feedbackformulier afstudeerbegeleider	124
Bijlage 10: Zelfevaluatieformulier student.....	125
Bijlage 11: Product voor de opdrachtgever.....	131
Bijlage 12: Ingevulde checklist	133

Figuren- en tabellenlijst

Figuur 1: Verdeling respondenten naar leeftijd	67
Figuur 2: Verdeling respondenten naar geslacht	67
Figuur 3: Verdeling respondenten naar klas en niveau.....	67
Figuur 4: Verdeling respondenten naar religie	68
Figuur 5: Holifeest	69
Figuur 6: Divali, lichtjesfeest	70
Figuur 7: Suikerfeest.....	71
Figuur 8: Offerfeest	72
Figuur 9: Kerst	73
Figuur 10: Pasen	74
Figuur 11: Verjaardag	76
Figuur 12: Verjaardag per religie.....	76
Figuur 13: Sinterklaas	77
Figuur 14: Sinterklaas per religie.....	77
Figuur 15: Koningsdag	78
Figuur 16: Koningsdag per religie.....	78
Figuur 17: Kerst	79
Figuur 18: Kerst per religie	79
Figuur 19: Vieringen op school.....	80
Figuur 20: Vieringen op school per religie.....	81
Figuur 21: Betrokkenheid schoolviering.....	83
Figuur 22: Betrokkenheid culturele feesten.....	83
Figuur 23: Betrokkenheid religieuze feesten	84
Figuur 24: Verbondenheid met religie/symbool	84

Probleemstelling / doelstelling

Het Comenius College geeft aan dat zij zich nog kunnen ontwikkelen op het gebied van vieren. Om de ontwikkelingspunten vanuit een onderzoekwetenschappelijke manier te benaderen, willen we het probleem duidelijker omschrijven. Met een duidelijke omschrijving van de zaken waar we tegen aanlopen, kunnen we de precieze vraag van de school beter omschrijven.

Vanuit de literatuur blijkt dat het aantal leerlingen met een niet-westerse achtergrond stijgt. Eén op de tien scholen heeft meer dan 50% allochtonen leerlingen. Vooral de vier grote steden hebben een hoge concentratie aan diversiteit (SLO nationaal expertisecentrum leerplan ontwikkeling, 2008). Het Comenius College ligt in Rotterdam en heeft daarmee ook een hoge concentratie aan niet-westerse leerlingen. Deze diversiteit leidt tot nieuwe uitdagingen op het gebied van taal en omgangsvormen. Dit brengt onder andere uitdagingen met zich mee zoals: 'Hoe gaan scholen om met andersgelovigen?'. In de laatste 50 jaar zijn mensen uit verschillende culturen in Nederland komen wonen en namen daarbij hun eigen religies mee. Deze verscheidenheid aan religies OF diversiteit in religie heeft invloed op hoe mensen omgaan met geloven. Vroom (2006) stelt dat er nog een aantal ontwikkelingen hebben plaats gevonden die van invloed zijn op de omgang met het geloof, namelijk de individualisering, scheiding van kerk en staat, de rationalisering en het besef dat wij mensen niet alles kunnen (einde van de maakbaarheid). Het besef dat wij niet alles kunnen, geeft dat geloven in deze tijd weer ruimte krijgt, mensen staan er weer voor open. Waar eerder de traditie en constituties hun plek innamen wat betreft zingevingsvraagstukken, zoeken mensen nu individueel hun eigen 'zingevende instanties' uit. Het internet, de televisie, games, films, boeken en de moderne media nemen tegenwoordig deze plek in. Hierbij kan gedacht worden aan boeken als Harry Potter, de Davinci Code of aan films zoals de Matrix. Deze boeken en films geven uitdrukking aan het verlangen naar zin. Het zijn andersoortige verhalen, alleen zonder christelijke boodschap (Annemie & Pollefeyt, 2006). Zo zie je dat verhalen belangrijk blijven in het leven. De tijd waarin protestanten en katholieken in één plaats leefden met de school onder de kerktoren is voorbij zegt Roebben (2015). Met al deze veranderingen kunnen we stellen dat de wereld een stuk dynamischer is geworden wat betreft culturen en geloven. De omgang met andersgelovigen en niet-gelovigen vraagt van een christelijke school om bezinning. Hoe ga je om met de eigen christelijke vieringen in deze context. Dit zijn ook de vragen van het Comenius College.

Het Comenius College loopt tegen de ervaring aan dat de jaarlijkse vieringen (Kerst en Pasen) niet zodanig verlopen als van tevoren wordt uitgedacht. Het kernteam, de vier á vijf docenten die de vieringen op zich nemen, voldoet op een bepaald aantal punten niet aan de eigen verwachtingen. Het team geeft aan dat ze niet concreet de vinger hier op kan leggen. Ze merken op dat ze tegen een bepaalde onwetendheid en onkunde aanlopen, maar ze weten niet goed waar en hoe dit probleem kan ontstaan. Uit de gesprekken blijkt wel dat de voorbereidingen voor de vieringen te laat worden gestart. In de literatuur wordt duidelijk dat een 'goede voorbereiding en een goede samenstelling van thema en vorm de leerlingen ontvankelijk maakt voor de boodschap die overgebracht wordt' (Kersten, 1998). De voorbereidingen gebeuren zoals gezegd in een te laat stadium, zodat de betrokken partijen te maken krijgen met werkdruk. En dan wordt er te vaak gekozen voor een eigen invulling terwijl de schoolleiding zo veel mogelijk wil aansluiten bij de leerling en dus ook de leerlingen wil betrekken in de voorbereiding van de viering. Tijdens de vergaderingen wordt wel menigmaal de vraag gesteld of hetgeen ze bedacht hebben ook daadwerkelijk aansluit bij de leerling. Dit vragen ze zich af omdat ze ervan overtuigd zijn dat aansluiting zoeken bij de leerling van

essentieel belang is om een viering dichtbij de leerling te brengen zodat het ook iets van de leerlingen zelf wordt. Ze zien in dat een viering snel passief wordt en dat daardoor het doel van de viering gemist wordt. De voorbereidingen willen ze ook graag in samenwerking doen met de leerling, maar dit, zeggen de docenten, schiet er in de drukte van alle dag vaak bij in. .

Daarnaast heeft het Comenius College geen moment van evaluatie hetwelk de school in staat zou stellen om te reflecteren op de voorbereiding en de uitvoering van een project als viering. Theo Kersten (1998) geeft aan dat planning en evaluatie erg belangrijk zijn voor het bereiken van de doelen die gesteld worden.

Daarnaast, zo wordt door het team aangegeven, is er ieder jaar een grote zoektocht naar geschikte vormen. De school heeft geen bron waaruit het kan putten om goed bij de leerling aan te sluiten. Terwijl de school de vormen/rituelen wel ziet als kern van de viering. De vieringen zijn 'momenten die het leven markeren en uiting geven aan het menselijke ervaren van mysteries' (Kersten, 1998). De school wil deze momenten integreren in hun onderwijs om zijn missie en identiteit uit te drukken (ten Berge, 2012), maar weet zichzelf hier meestal onbekwaam, met name op het gebied van aansprekende vormen en rituelen.

Concluderend kunnen we stellen dat Het Comenius College in Rotterdam zich afvraagt op welke manier zij christelijke vieringen in een multiculturele en multireligieuze omgeving vorm kan geven.

Vooronderzoek

We hebben in het hier voorstaande hoofdstuk gezien dat het Comenius College een aantal uitdagingen heeft. Om in te gaan op het specifieke probleem dat het Comenius College heeft, zijn we, om ons te verdiepen in de veelzijdigheid hiervan, gaan verbreden en verdiepen in de achterliggende concepten die het onderwerp met zich meebrengt. Met de verdieping die we doen, willen we een theoretisch kader opbouwen van waaruit we het onderzoek willen vormgeven. We stellen om het vooronderzoek te richten ons vier vragen:

1. Hoe ga je als christelijke school om met een multiculturele en multireligieuze omgeving?
2. Wie is de leerling en hoe is de geloofsbeleving van de leerling in deze wereld?
3. Wat is de vorm en wat is de functie van een viering?
4. Wat is de identiteit van het Comenius College met betrekking tot vieringen?

1. Hoe ga je als christelijke school om met een multiculturele en multireligieuze omgeving?

Het SLO (SLO nationaal expertisecentrum leerplan ontwikkeling, 2008) is gekomen met een literatuurstudie over omgaan met culturele diversiteit. Zij laten zien dat er steeds meer diverse culturen zijn te vinden in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs. 15% van de leerlingen heeft een niet-westerse achtergrond. Een op de tien scholen heeft meer dan 50% allochtonen leerlingen zo stelt het SLO. Vooral de vier grote steden hebben een hoge concentratie aan diversiteit. Deze diversiteit leidt tot nieuwe uitdagingen, onder andere op het gebied van taal en omgangsvormen (SLO nationaal expertisecentrum leerplan ontwikkeling, 2008). Voor een christelijke school brengt het ook nieuwe uitdagingen met zich mee. Hoe gaat de school om met andersgelovigen? En hoe maak je duidelijk waar jij als school voor staat? Dit zijn vragen die de laatste jaren beginnen op te spelen, omdat de diversiteit in nationaliteiten steeds groter wordt door bijvoorbeeld immigratie. Roebben stelt dat plaatsen met niet meer dan twee religies, protestants en rooms-katholiek niet meer van deze tijd zijn. De huidige situatie vraagt dan ook om een andere benadering dan 40 jaar geleden.

Roebben (2015) stelt dat er drie modellen zijn in de omgang met religieuze diversiteit. Deze modellen gaan in op de vragen: Hoe doe je recht aan de eigen traditie, hoe sta je tegenover de andere traditie en wat doe je met de spanning tussen beide?

- *monoreligieuze leermodel*: Dit model wordt ook wel *learning in religion* genoemd. Hierbij wordt de leerling in een specifieke religie ingeleid, zodat de persoon om wie het gaat volledig mee kan doen in de traditie. Dit model heeft een exclusieve variant waarbij alle andere religies worden buitengesloten en stelt dat het heil nooit volledig is te vinden in een andere religie. De andere religie wordt als het ware niet erkend in zijn eigenheid en men is overtuigd van het eigen gelijk. Hierdoor is er weinig oog voor de spanning tussen het eigen en het vreemde volgens Roebben (2008).
- *multireligieuze leermodel*: Dit model wordt ook wel *learning about religion* genoemd. Hierbij wordt als het ware een inleiding gegeven in alle godsdiensten. Dit kan tegelijkertijd en na elkaar gebeuren. De leerling hoeft geen bijzondere affiniteit met een bepaalde religie te hebben en ook geen gewetensvolle betrokkenheid. Dit heeft tot gevolg dat het kan leiden tot onverschilligheid. Ook kan het als gevaar hebben dat pluriformiteit van religieuze ervaringen niet serieus wordt

genomen, de leerlingen blijven beschouwers van de religie. De boodschap die in dit model naar voren kan komen is dat het niet uitmaakt of en in hoeverre je betrokken bent bij een godsdienst (Roebben, 2008).

- *interreligieuze leermodel*: Het derde model wordt ook wel *learning from religion* genoemd. In dit model wordt er vanuit diverse levensbeschouwingen naar de diepte van levensvragen gekeken. Er zijn vier onderwerpen waarop de religie kan bekeken worden: verhaal, moraal, gemeenschap en ritueel. In het gesprek worden de religies niet op één hoop gegooid waarbij alle religies al hetzelfde worden beschouwd maar door het gesprek waarbij conflict en toenadering van elkaars visie de visie van de verschillende gesprekspartners kunnen verdiepen. De leerlingen moeten intrinsiek betrokken zijn op hun eigen religie en/of levensbeschouwing, hoe klein deze betrokkenheid ook is. Het doel is dat leerlingen bereid zijn om hun religie/levensbeschouwing te onderzoeken en van perspectief te durven wisselen. In dit model is er dus grote openheid richting andere opvattingen en leerlingen leren om hun eigen religie en die van de ander te benoemen.

Roebben geeft aan dat het eerste model niet meer van deze tijd is. Het tweede, multireligieus leren en het derde, interreligieus leren sluiten elkaar niet uit maar vullen elkaar aan. Roebben pleit voor de benadering van interreligieus omdat dit de meeste kans van slagen heeft. Bij dit model moeten de gesprekspartners goede basiskennis hebben over de ander. Dit sluit dus het multireligieus leren niet uit maar eerder in. Roebben zegt: '*Multireligieus leren en interreligieus leren veronderstellen elkaar en vullen elkaar dus aan.*' Dit gaat niet als vanzelf en er komen bepaalde spanningen om de hoek kijken. Roebben omschrijft drie problemen:

1. Er moet voldoende vertrouwen zijn om uitwisseling te kunnen geven
2. De vraag is of leerlingen wel voldoende persoonlijkheidsontwikkeling hebben doorgemaakt om tot goede gesprekken te komen
3. Door culturele of religieuze gebruiken kunnen mensen zich onzeker voelen en durven ze zich niet goed te uiten in de dialoog.

Interreligieus leren en multireligieus leren gaan vooral om informatie aanreiken en interpretatie mogelijk maken door communicatie. Hierdoor wordt gevraagd om opnieuw naar jezelf en de ander te kijken en jezelf te her-kennen en te her-waarderen. Er worden vragen gesteld op basis van levensbeschouwelijke verscheidenheid. Een valkuil hierbij is dat het niet uit maakt waar de ander vandaan komt en waar hij voor staat. Hierdoor kan het gesprek snel verstommen. Dit wil je niet bereiken, je wilt dieper gaan. Het doel is niet alleen informatie aanbieden en het communiceren met elkaar, maar het eigen mens-zijn verdiepen en de ziel in beweging brengen. Dit noem je niet leren in verscheidenheid maar leren in *verschilligheid*. Dit leren wordt ook wel 'ontmoetingsleren' genoemd. *Learning in the presense of the other*. Het is een leren waarbij je zelf heel goed weet waar je staat. Je eigen ideeën zijn al echt gevormd waarna je in gesprek gaat met de ander. Dit heet ook wel ontmoetingsleren. Dit ontmoetingsleren sluit aan bij de maatschappelijke opdracht: 'leren leven in dialoog met andersdenkenden'. Hierbij gaat het om het delen van de spirituele ervaring. 'Het gaat om een innerlijke dialoog met mezelf, een ontmoeting om de diepte van mijn eigen religiositeit, nadat ik een ander ontmoet heb op hetzelfde intieme niveau' zo citeert Roebben de Indiase theoloog Raimon Panikkar (Roebben, 2015). Het is misschien wat hoog gegrepen voor het onderwijs, omdat leerlingen nog niet zo ver zijn, maar het is wel uitdagend.

Veugelaers (2009) beschrijft in het tijdschrift voor docenten levensbeschouwing en onderwijs ook de verhouding tussen levensbeschouwing en het onderwijs.

Hij omschrijft hierin vier modellen:

- *Opvoeden in een levensbeschouwing:* het accent ligt op het ingroeien in de levensbeschouwing, weinig aandacht voor andere levensbeschouwingen.
- *Leren over verschillende levensbeschouwingen:* hierbij ligt het accent op kennis over andere religies en het niet oordelen over andere religies.
- *Persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een democratisch kader:* het accent ligt op de verantwoordelijkheid van de leerling wat betreft religie en zijn keuzes daarin. De school stimuleert het kennismaken met een religie door eigen waarneming, met rituelen, verhalen en belangrijke gebeurtenissen, kritische reflectie en de dialoog met andere levensbeschouwingen.

De eerste drie modellen komen overeen met de inhoud van de eerste drie modellen van Roebben. Opvoeden in een levensbeschouwing is gelijk aan het monoreligieus leren. Leren over verschillende levensbeschouwingen komt overeen met het multireligieus leren en het derde model persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een democratie kader komt overeen met het interreligieus leren. Het vierde model is van andere aard en kunnen we niet naast het model van Roebben leggen. Het is het volgende model:

- *Persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie.*
De leerling leert in dit model over verschillende levensbeschouwingen maar vooral over de levensbeschouwing van de school. In dit model wordt erkend dat iedere leerling zijn eigen levensbeschouwelijke ontwikkeling heeft en zijn eigen keuzes maakt. De school die dit model hanteert laat in de dagelijkse praktijk van rituelen, verhalen en andere zaken de invloed van hun eigen levensbeschouwing traditie duidelijk merken. Het is een verborgen curriculum (Veugelaers, 2009).

Dit is anders dan het eerste model omdat er meer ruimte is voor de religie van de ander. Het is ook anders dan het tweede model omdat er toch een verborgen curriculum gevoerd wordt en er dus een gerichtheid is op de eigen levensbeschouwing.

2. Wie is de leerling en hoe is de geloofsbeleving van de leerling in deze wereld?

Om goed te kunnen aansluiten moeten wij weten hoe de geloofsbeleving van de leerlingen is. De leerlingen zitten op het vmbo en havo en zijn in de leeftijd van twaalf tot zestien jaar. Het is een levensperiode waarin veel veranderd voor de leerlingen. Voordat we kunnen ingaan op de veranderingen die de leerlingen ondergaan is het goed om te weten in welke tijd de leerlingen leven omdat hun ontwikkeling mede bepaald wordt door de maatschappij.

Er zijn een aantal ontwikkelingen te typeren in onze maatschappij. Vroom typeert deze verandering met vijf kernbegrippen. Individualisering, kerk zonder steun van de staat, rationalisering, religieus pluralisme, einde van maakbaarheid (Vroom, Vijf redenen voor religie in het onderwijs, 2006b).

De eerste ontwikkeling die hij noemt is de individualisering. De individualisering in Nederland houdt in dat mensen niet meer gebonden willen zijn aan groeperingen. Ze willen minder vast zitten aan maatschappelijke patronen, zo stelt Vroom (2006b). Dit heeft alles te maken met de snel

veranderende maatschappij na de Tweede Wereldoorlog. Er kwamen meer beroepen, er werd anders tegen relaties aangekeken, de media en het reisverkeer ontwikkelden zich waardoor er globalisering plaatsvond. Hierdoor kwam er veel meer vrijheid, wat de individuele keuzevrijheid beter mogelijk maakte. Dit geldt ook voor het geloven. Mensen konden hun eigen weg kiezen gaan kiezen, ze hoefden niet meer bij een kerk te horen maar konden ook geloven zonder kerk. De teruggang van het aantal kerkbezoekers noemt men secularisatie. De individualisering versterkt de secularisatie, zegt Vroom. Dat hier de kerken leeglopen is wereldwijd gezien een bijzonder tafereel. Elke continent kampt wel eens met religiositeit maar de religiositeit in West-Europa is uniek. Volgens Vroom ligt de oorzaken in de oude 'staatskerken'. Lange tijd is geloven iets geweest wat bij het land hoorde. Het was niet een vrijwillige keuze, maar wat de staat geloofde, geloofde de burger ook. We leven nu in een maatschappij waarbij de kerk geen steun van de staat ontvangt. Dus kerken zullen nu zelf moeite moeten doen om leden te verwerven. De 'oude staatskerken' hebben zelf moeite met de veranderingen. De kerken in andere continenten van de wereld veranderen wel mee. Dit verklaart de secularisatie van West-Europa en daarmee ook van Nederland. Het is allemaal een gevolg van de modernisering volgens Vroom. Biesta gaat nog verder terug in de geschiedenis en hij stelt het volgende. 'De versnelling in het proces van de secularisatie laat zich, zo bezien, lezen als de ultieme realisatie van de centrale idee van het Verlichtingsproject: de overwinning van de rede op de traditie, met als uitkomst de rationele autonomie van het individu' (Biesta, Miedema, & Nijnatten, 2001). Hij geeft aan dat de grootste veranderingen van onze maatschappij begonnen zijn in de tijd van de Verlichting. De rationalisering was een belangrijk item tijdens de Verlichting. Dit is ook de derde ontwikkeling die Vroom ter sprake brengt. René Descartes zei: 'Ik denk dus ik ben'. Daarmee werd de rede uitgeroepen tot het hoogste moraal. De kerk heeft daar vooral intellectueel op gereageerd en probeerde de mensen te overtuigen dat het geloof niet irrationeel was. Er waren ook wel groeperingen die hier juist anders op reageerde, maar het overgrote gedeelte reageerde intellectueel. Deze strijd van geloof en redelijkheid heeft volgens Vroom grote invloed gehad op de secularisatie (Plaatsbepaling: Christelijk geloof in een seculiere en plurale cultuur, 2006). Ook McGrath geeft aan dat de kerk in West-Europa teveel bij de dogma's van de kerkgeschiedenis blijft hangen en daarmee te intellectueel is. De verbinding van het verleden met het leven van vandaag ontbreekt. Dit is dan ook een oorzaak van de ontkerkelijking (Kooistra, 1999). Vroom en Kooistra beschrijven hier dus hetzelfde fenomeen. De vraag alleen is nu of met het feit dat de kerken leeglopen ook de religiositeit weg is. We zien dat er in Nederland steeds meer culturen en daarmee religies, bij elkaar komen, met als gevolg dat er een religieus pluralisme ontstaat. Hierdoor verdwijnt het geloven dus niet helemaal. Dit is de vierde ontwikkeling in onze maatschappij die Vroom benoemt. Biesta zegt daarover: Inmiddels is Nederland echter van een seculiere en ontzuilde samenleving getransformeerd tot een plurale postmoderne samenleving - een samenleving die niet alleen meertalig, multicultureel en multi-etnisch is, maar ook uitdrukkelijk een multireligieus karakter heeft (Biesta, Miedema, & Nijnatten, 2001). De vijfde oorzaak die van de moderniteit tot een postmoderne klimaat heeft geleid is een einde aan het geloof van maakbaarheid. In de moderniteit dacht men dat de wereld er beter op zou worden door alle ontwikkelingen. Het zou beter en eerlijker worden. De laatste jaren komen we er achter dat we met de techniek zelf niet alles kunnen maken. We hebben niet alles in de hand. Biesta beaamt Vroom op twee ontwikkelingen in de cultuur die invloed hebben gehad op het geloof in deze cultuur. Hij benoemt dat religiositeit een individueel karakter heeft gekregen en dus niet meer van institutie of traditie afhangt. Religiositeit wordt als het ware op persoonlijke wijze bijeen 'gesprokkeld' ('bricolage') en staat niet meer in een directe relatie tot wat voorhanden is in institutie en traditie (Biesta, Miedema, & Nijnatten, 2001). Ook Biesta geeft

aan dat de terugkeer van religie veroorzaakt wordt doordat er meer religies in Nederland komen maar Biesta geeft nog een andere oorzaak aan. De mensen die zich afkeerden van de institutie zijn zelf oud geworden en hun kleinkinderen worden pluriform opgevoed. Deze kinderen staan meer open voor geloven dan hun grootouders omdat zij zich er niet tegen hoeven af te zetten (Biesta, Miedema, & Nijnatten, 2001). Dit maakt dat religie weer terugkeert in de maatschappij, alleen dan wel op andere wijze: pluriform en individueel van karakter. Deze ontwikkelingen ziet Biesta ook in het onderwijs terug komen. De nieuwe religies zijn prominent aanwezig in het onderwijs. Er komen bijvoorbeeld steeds meer scholen met islamitische of hindoeïstische achtergrond. En in de godsdienstlessen wordt vaker gezocht naar een manier waarop de pluriformiteit een plaats kan krijgen. De vorm die ze er dan aangeven is vaak interreligieus leren, ofwel ontmoetingsonderwijs (Biesta, Miedema, & Nijnatten, 2001). Ook de schrijvers van het boek 'God overal en nergens' beschrijven hoe de religie in deze postmoderne tijd terugkomt. Mensen zijn niet minder religieus of spiritueel. Integendeel, het lijkt juist dat het terugkomt, alleen dan op andere wijze dan in het verleden. Waar eerder de traditie en constituties hun plek innamen wat betreft zingevingvraagstukken zoeken mensen nu individueel hun eigen zingeving 'instanties uit'. Het internet, de televisie, games, films, boeken etc. nemen nu deze plek in. Je kunt bijvoorbeeld denken aan de boeken als Harry Potter, de Davinci Code of films zoals de Matrix. Deze boeken en films geven uitdrukking aan het verlangen naar zin. Het zijn ander soortige verhalen, alleen zonder christelijke boodschap (Annemie & Pollefeyt, 2006). Zo zie je dat verhalen belangrijk blijven in het leven. Dat leerlingen toch met spirituele zaken bezig zijn is ook te merken in de klas. Leerlingen zijn bezig met bovennatuurlijke zaken. Occultisme is een hot-item onder de leerlingen. Deze nieuwe spiritualiteit geeft veel ingangen waar een godsdienstdocent bij kan aansluiten.

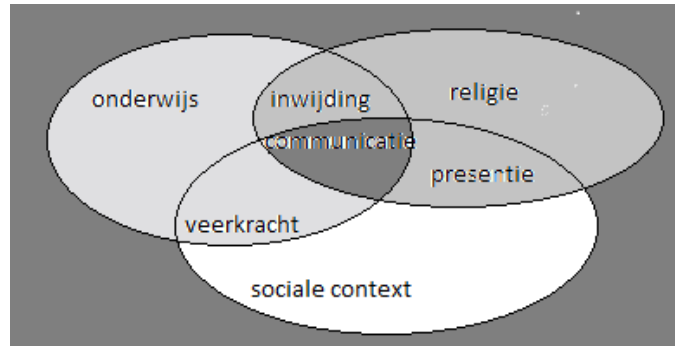
We hebben gezien dat geloven een individueel traject geworden is en dat geloven weer mag. Of anders gezegd: er is ruimte voor spiritualiteit. Hoe deze ruimte wordt ingevuld mag het individu zelf bepalen. In het bovenstaande hebben we wel gezien dat verhalen daar een belangrijke rol in spelen.

Nu gaan we kijken naar de ontwikkeling van de leerling zelf. In de leeftijd van 12-16 jaar wordt de leerling een adolescent genoemd. In deze periode verandert de leerling op lichamelijk gebied maar ook op psychosociaal gebied. Er gebeurt nogal wat met de jonge mens. Op het psychosociale gebied zie je dat vrienden een belangrijke plaats in gaan nemen. De ouders komen meer op de achtergrond. De identiteitsontwikkeling begint in deze periode ook andere vormen aan te nemen.

Uit het onderzoek 'jongeren en hun geloof' (Forum: Instituut voor multiculturele vraagstukken, 2011) blijkt dat geloof een belangrijk item is voor religieuze jongeren van 16-23 jaar. Ze laten hun identiteit en hun dagelijks handelen afhangen van het geloof. Geloven kan dus alles te maken hebben met je identiteit. Laten we kijken hoe de identiteitsontwikkeling gaat. Vanaf hun twaalfde jaar zijn leerlingen zijn volop bezig met het vormen van hun identiteit. Identiteit wordt door Van der Werff omschreven als: 'De combinatie van essentiële psychische kwaliteiten die de persoon typeren en onderscheidbaar maken' (Bosma, 2010). Identiteit heeft een sociale kant. De adolescent weet wie hij is, maar anderen kennen diezelfde adolescent. Identiteit vormen is een proces dat onbewust gaat. Het wordt pas gemist als het er niet is (Bosma, 2010). Bij het zoeken naar identiteit ben je op zoek naar de manier waarop je wilt plaatsnemen in de samenleving. De samenleving heeft daar grote invloed op. De media heeft een belangrijke rol in de identiteitsontwikkeling. Vroeger bepaalde de verzuiling waar je bij hoorde en wat je ging doen. Nu is dat totaal anders en zijn er veel meer keuzes. Leerlingen zijn zoekend naar wat ze willen en media speelt hier op in. Zij vertellen door middel van allerlei

reclamespotjes wat ze moeten zijn en wie ze moeten zijn (Doornebal, 2015). Dit maakt het voor leerlingen soms lastig om te bepalen welk beroep nu bij hen past en wie ze willen zijn. Deze keuzestress gaat gepaard met onzekerheid. In het zoeken naar identiteit vertonen leerlingen wel eens grensoverschrijdend gedrag.

Je identiteit vormen doe je volgens Marcia door middel van exploratie (periode waarin de jongere bezig is te kiezen tussen alternatieven) en het uitproberen van keuzemogelijkheden en aan de andere kant het zich gebonden voelen aan hun keuzes. Jongeren hebben volgens Marcia aan het einde van hun adolescentie commitments gevonden op

gebieden als school, beroep, relaties, politiek, levensbeschouwing. Zulke commitments verschaffen een duidelijk en stabiel identiteitsgevoel. Het geloof kan dat dus ook geven. Dit suggereert dat bij het bereiken van de volwassenheid de identiteitsontwikkeling voltooid is (Bosma, 2010). Alii zijn het daar niet mee eens. Zij stellen dat identiteit veeleer te beschouwen is als dynamische eigenheid van mensen in relatie tot de omstandigheden, de opvattingen die mensen huldigen en praktijken waaraan mensen deelhebben in hun leven. Het is voor hen zelf en voor andere een herkenbare manier van doen in alle omstandigheden (E.T. Alii, 2009). Daarmee staat je identiteit met het bereiken van de volwassenheid niet vast. Alii zegt dat het komt doordat religieuze verbindingen meer en meer los worden gemaakt van religieuze tradities en het aankomt op de eigen, persoonlijke constructie van ultieme betekenis (E.T. Alii, 2009). Hierdoor wordt de aandacht gericht op identiteitsvorming van het individu. Om het begrip identiteit te begrijpen maakt Alii gebruik van het begrip narratieve identiteit. Bij narratieve identiteit staat het verhaal centraal. Wanneer mensen hun eigen verhaal navertellen, het opnieuw beleven en daarmee herinterpreteren ontstaat er eigenheid. Er wordt een lijn ontdekt in alle gebeurtenissen waardoor er die dynamische eigenheid of te wel identiteit ontstaat. Deze identiteit komt tot stand door de wisselwerking met andere mensen en met God. Geloofsgemeenschappen proberen met hun, ritens, verhalen, inzichten, symbolen en rituelen aan te sluiten bij identiteitsvorming. Hoe kunnen we deze identiteitsontwikkeling op school voeden? Want de school is immers geen geloofsgemeenschap. De godsdienstles kan hier een stukje aan bijdragen. Dit heeft alles te maken met de houding en de vaardigheden van de docent. Volgens Roebben (E.T. Alii, 2009) heb je als godsdienstdocent met allerlei aspecten te maken die van belang zijn in het gesprek met leerlingen over religie. In het schema wordt duidelijk dat educatie, religie en de sociale context elkaar allemaal kruisen. De docent staat volgens Roebben in het midden van de cirkel. De docent probeert met de leerlingen het gesprek aan te gaan te midden van alle invloeden. Hij is ook deelnemer aan alle velden en probeert de communicatie te leiden. Dat de docent deelnemer van alle velden moet zijn geeft van Dijk met andere woorden weer. Zij zegt, willen we de leerlingen in deze tijd waarin veel verwarring is, een basis bieden dan moeten er mensen zijn met kennis van zaken die met gezag kunnen spreken en die aandacht hebben voor de persoon van de jongere. Er moet ruimte zijn voor ontmoeting, een jongere moet zich geliefd en erkend voelen. Niet de eindtermen moeten volgens van Dijk voorop staan maar ruimte voor ontmoeting zodat er een basis kan gelegd worden voor identiteit. De voorwaarden die van Dijk hier aan stelt zijn dat de volwassenen aanstekelijke mensen zijn voor jongeren. Zodat zij het vuur van de liefde kunnen

ontsteken!? Hebben zij dat vuur? En is er tijd en ruimte voor om het te ontsteken (Dijk, 2011)? Dat wij tijd nodig hebben om dingen te verwerken met leerlingen schrijft ook Roebben: 'Spirituele narratieve communicatie veronderstelt niet alleen ruimte maar ook tijd. Er is een noodzaak voor educatieve verlangzaming in het hedendaags onderwijs (Roebben, 2015). Alleen op die manier kunnen docenten bijdragen aan de ontwikkeling van de leerling.

3. Wat is de vorm en wat is de functie van een viering?

Als we het hier over vieringen hebben, bedoelen we de vieringen die het schooljaar markeren. Maar wat is vieren eigenlijk? Vieringen zijn: 'rituelen waarin een schoolgemeenschap zijn identiteit en missie uitdrukt' (ten Berge, 2012). We hebben het bij een viering dus over geschakeerde rituelen in een schoolcontext. Het concept 'rituelen' wordt in de literatuur meestal omschreven als 'bepaalde manieren van doen, om belangrijke menselijke ervaringen te verbeelden, te uiten. Het zijn handelingen die soms uitdrukking geven aan wat mensen als mysterie in hun leven ervaren' (Kersten, 1998). Het is in een schoolsituatie van velerlei waarde. Volgens de federatie voor christelijk mbo is het één van de drie bouwstenen van christelijk onderwijs, namelijk leren, vieren en dienen. In de volgende punten schrijft de federatie christelijk mbo (2014) redenen om te vieren in een schoolgemeenschap:

- Vanuit basiservaringen in rituelen en ontmoeting tot zingeving komen; orde scheppen in de tijd en in de chaos, ervaren dat we gedragen worden en niet aan onszelf zijn overgeleverd. Voorbeeld: rouwen om een overleden student.
- Verbinding scheppen en ervaringen en gevoelens delen. Voorbeeld: verwelcoming in een nieuwe groep.
- Stilstaan, op adem komen en lucht krijgen. Voorbeeld: na een periode van hard werken de overgang markeren naar vrije tijd.
- Een 'bezielt' verband zijn (= beseffen dat je dat bent) en willen zijn (= scheppen of voeden); proberen om het onzegbare te zeggen. Voorbeeld: een kerstviering.
- Het leven vieren. Voorbeeld: een lustrumviering van de school, een 25-jarig dienstverband.
- Staan in een traditie; het verhaal en het ritueel zijn er al, als een bedding waarin je wordt opgenomen. Voorbeeld: Allerzielen; bidden, namen noemen

Berg, Avest en Kompels ontwerpen de volgende redenen om bepaalde momenten in het jaar te vieren. Het verschil en de toevoeging zit hem in het feit dat er bij deze drie auteurs meer nadruk gelegd wordt op de persoonlijke vorming van de leerling. Dit is vooral terug te zien in punt drie en vier.

- Leerlingen merken met hart en ziel dat ze bij een groter geheel horen: klas, school, buurt, dorp, traditie, geloof.
- Vieringen geven plezier en scheppen een band die stevigheid biedt in een cultuur die steeds meer individualistisch lijkt te worden. In vieringen leer je elkaar op een andere manier kennen.
- De leerlingen ontwikkelen hun eigen unieke persoonlijkheid doordat ze met hun creativiteit, muzikaliteit en expressiviteit uitdrukking geven aan wat er in hen omgaat. Ook vermogens als waarnemen, verwonderen, verbeelden, vertellen, nadenken, waarderen en veranderen (Van mening!) worden geprikkeld.

- De leerlingen krijgen de mogelijkheid een relatie te leggen tussen hun eigen vragen en ervaringen en die van anderen. Vieringen bieden de mogelijkheid emoties als vreugde en verdriet tot uitdrukking te brengen en te delen, maar ook om angst en onzekerheid te boven te komen.
- De leerlingen raken betrokken bij de dingen die werkelijk gebeuren, de realiteit. Ze leren dat je aan gebeurtenissen verschillende betekenissen kunt geven.
- De leerlingen kunnen zich laven aan de religieuze en seculiere levensbeschouwelijke bronnen en op het spoor komen van de geheimenissen van het leven zoals die in levensbeschouwelijke tradities zijn doorgegeven - geheimenissen waaraan in godsdienstige tradities de naam van God verbonden wordt.
- Vieringen prikkelen het voorstellingsvermogen van de leerling en houden de hoop op een andere werkelijkheid levend.
- De leerlingen drukken zich uit in herkenbare en te ervaren symbolen en rituelen, die het heden verbinden met het verleden en de toekomst.

Deze redenen om te vieren kunnen we aanvullen met de precieze momenten in het jaar dat er gevierd wordt. Kersten (1998) ontwerpt drie categorieën. Het maakt uit of je in categorie één, twee of drie viert.

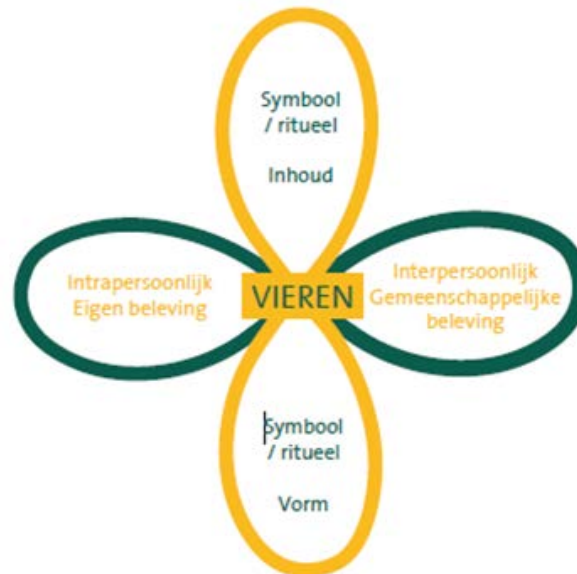
1. Momenten van het jaar (opening schooljaar, nieuwe kinderen op school, herfst, Kinderboekenweek, etc.)
2. Actuele momenten (verjaardag, overlijden, jubilea, afscheid, gebeurtenis in de omgeving, etc.)
3. Bijzondere aandachtspunten betreffende het leven op school (pesten, multiculturele samenleving, milieu, rijk en arm, etc.)

De federatie voor christelijk mbo omschrijven de volgende momenten in het jaar:

1. Overgangsvieringen (diplomering, afscheid, start en einde van een schooljaar, opening nieuw gebouw, etc.).
2. Cyclische vieringen:
 - a) vieringen ingebed in onze cultuur: Allerzielen, Kerst, Pasen, Suikerfeest, etc.
 - b) Vieringen gemaakt binnen een specifieke context: naamdag van de school, 7 voor 1 (een dagelijks terugkerend contemplatief moment in de hogeschool Windesheim te Zwolle) als een variant op kloostergetijden, gebedskringen.
3. Incidentele vieringen (gebedsmoment bij specifieke gebeurtenissen of situaties zoals een overlijden, een viermoment tijdens een excursie, bijvoorbeeld tijdens een Taizé-reis)

De drie redenen kunnen we onder elkaar zetten. We zien dan wat overlap, zoals te zien is bij de opening van het schooljaar. Een jaaropening is een cyclische viering, maar ook een overgangsviering. De beide schema's vullen elkaar aan.

‘Elke viering heeft een onderliggend patroon, waarin vier elementen een rol spelen. Enerzijds is er de beweging tussen de persoonlijke beleving en de gedeelde, gemeenschappelijke beleving. Anderzijds is er - in de symboolcommunicatie - de beweging tussen de inhoud, de betekenis, van de symbolen en rituelen, en de vorm daarvan.

Een viering in de school raakt aan alle elementen van deze dubbele lemniscaat. Gedurende de viering krijgen die elementen een plek. Er zullen momenten van gezamenlijke beleving zijn en momenten van persoonlijke beleving. In de viering komen vorm en inhoud van de gebruikte symbolen en rituelen bij elkaar. In dat samenspel kunnen de vier elementen elkaar versterken en de viering rijker maken' (Federatie Christelijk Mbo, 2014).

Kersten geeft in zijn boek *Schooltijd vieren* (1998) aan dat er een bepaald stappenplan is om een viering op de juiste manier en in de juiste verhoudingen vorm te geven. Deze stappen houden volgens Kersten in evenwicht wat het doel is en welke uitingen bij dat doel horen.

Stappenplan voor een geslaagde viering:

1. Waarom vieren? welk doel hebben we?
2. Wat is het moment van vieren? Welke gelegenheid?
3. Bouwstenen voor een viering
 - a. Het thema/onderwerp
 - b. Een bindend verhaal
 - c. Een beeld of symbool
 - Extra aandachtspunt 1: verhouding verbale en muzische elementen
 - Extra aandachtspunt 2: inbreng van leerlingen en docenten
4. Werkvormen, beelden en symbolen
 - talloze beelden en symbolen
5. voorwaarden, planning, evaluatie en verslaglegging

Ad 1: Waarom vieren? Welk doel hebben we?

In de eerste plaats is het belangrijk om het doel voor ogen te houden. Vooraf stel je een of meerdere doelen op zodat je tijdens het proces van voorbereiding en ontwikkeling niet afwijkt van de gekozen doelen. Het is zaak dat de doelen goed zijn afgestemd op de missie van de school. 'Vieren is onderdeel van de drieslag leren, vieren en dienen, bouwstenen voor een levende en levendige gemeenschap. Dat houdt in dat vieren in de school ook verbonden dient te zijn met wat er geleerd wordt / is en met hoe de school en de mensen in die school omgaan met dienstbaarheid. Zo is vieren ook verbonden met de missie van de school, de pedagogische visie en de maatschappelijke opdracht of sociale opgave die de school zichzelf stelt.' (Federatie Christelijk Mbo, 2014). De lijn die de school probeert uit te dragen, zal ook in de viering terug moeten komen om de pedagogische continuïteit te waarborgen. Ook hier zal gekeken moeten worden naar de eigen doelstellingen, de interesses van de leerling en het maatschappelijke draagvlak. Wegmans en Van der Knaap zeggen het als volgt: 'de centrale vraag luidt: helpen deze vormen, verhalen en symbolen onze leerlingen om de zin van wat ze leren te verankeren in hun bestaan? Het doorgeven van inhouden uit de geloofstraditie staat of valt met de vraag of wij die inhouden waardevol kunnen maken in het licht van de problemen, de vragen, de opgaven waar een nieuwe generatie zich voor gesteld ziet. Zonder transformatie naar de praktijk van wat de leerlingen daadwerkelijk bezig zijn te leren, blijven de schatten die verborgen liggen in de rituelen, symbolen en verhalen, onopgemerkt.

Ad 2: Wat is het moment van vieren? Welke gelegenheid?

Om te komen tot het doel van de viering is het belangrijk dat de gelegenheid om te vieren goed onderzocht wordt. Welk feest wordt er gevierd? In welk genre (ten Berge, 2012) vieren we? Ligt deze gebeurtenis ook bij de doelgroep? Welke tijd van het jaar is het? Vragen die in de voorbereidende fase niet mogen ontbreken. Ook moet hier de vraag worden beantwoord welke feesten er wel of niet worden gevierd.

Ad 3: Bouwstenen voor een viering

Een goed thema, een goed verhaal en een bekend en beeldend symbool of een voorwerp zijn volgens Kersten belangrijke zaken in de viering. Goede voorbereiding en een goede samenstelling van thema en vorm maken de leerlingen ontvankelijk voor de boodschap die overgebracht wordt. De extra aandachtspunten zoals Kersten ze heeft benoemd en wij ze boven hebben neergezet, zorgen voor een goede samenhang tussen de verschillende onderdelen van een viering.

Ad 4: werkvormen, beelden en symbolen

Een viering is niets zonder werkvormen, beelden of symbolen. Een goede samenstelling hiervan kan resulteren in een grote leerling- en docentenbetrokkenheid. Een goede afweging tussen doel, thema en (werk)vorm zal de leerling meenemen in het verhaal en in de uiteindelijke bedoeling van de viering.

Ad 5: voorwaarden, planning, evaluatie en verslaglegging

organisatorische randzaken zijn erg belangrijk voor de onderlinge samenhang, de sfeer en de bereidheid in het team en de organisatie tijdens de viering.

4. De identiteit van de school met betrekking tot de vieringen.

De meeste scholen staan stil bij Kerst of bij Pasen. Voornamelijk scholen met christelijke wortels zullen dat doen. Ook scholen met een openbaar karakter zullen hier aandacht aan besteden. De reden dat ook openbare scholen hiertoe overgaan is het feit dat de verschillende feesten vaak goed aansluiten op het ritme van het schooljaar (ten Berge, 2012).

‘Op christelijke scholen vormen de advent met het kerstfeest en de veertigdagentijd met de Goede Week en het Paasfeest aanleidingen tot schoolvieringen’ (ten Berge, 2012).

Waarom vieren scholen eigenlijk? Theo Kersten geeft hier in zijn boek acht redenen voor (Kersten, 1998):

1. rituelen zijn ankerpunten in het leven
2. waarden en normenopvoeding
3. pedagogische opdracht
4. saamhorigheid binnen de school
5. gangbare ritme van het schoolleven doorbroken
6. waardering onderling
7. tegenpool tegenover de cognitieve nadruk van het onderwijs
8. creativiteit van de mensen benutten en ontwikkelen

Hij vat het, zonder grote nadruk te leggen op de spirituele en contemplatieve voordelen, als volgt samen: ‘Schoolvieringen scheppen voor zowel kinderen als leraren de mogelijkheid, om op uiteenlopende momenten in het schooljaar stil te staan bij bepaalde gebeurtenissen die van invloed zijn op het schoolleven van dat moment. Ze willen hierdoor het schoolleven verdiepen en de gezamenlijke doorleving van bepaalde gebeurtenissen en ervaringen bevorderen. Bovendien zijn schoolvieringen voor kinderen een bijzondere gelegenheid om zich aan elkaar te laten zien met andere kwaliteiten dan alleen maar de cognitieve.’

De spirituele en rituele voordelen worden wel benaderd door Cil Wegmans en Frans van der Knaap. Zij stellen in het vakblad *Vieren in het voortgezet onderwijs*: ‘Vieren is vooral een activiteit voor mensen die essentiële ervaringen met elkaar delen’ (Vereniging Katholiek Onderwijs, 2012). In vieren en gedenken wordt een drempel overgegaan, waardoor ruimte kan ontstaan voor nieuwe perspectieven (Federatie Christelijk Mbo, 2014). Op die manier kunnen we zien dat het vieren veelzijdige voordelen heeft.

Belangrijkste conclusies uit literatuuronderzoek

We zijn erachter gekomen dat de viering op velerlei wijze wordt behandeld. Er is veel te zeggen over de inhoud van de viering, er is ook veel te zeggen over de vorm en de functie van de viering. Belangrijk is dat er door het uitvoerende team gewerkt wordt richting een doel. Als het doel van de viering duidelijk is, zal de weg daarnaartoe gemakkelijker te bepalen zijn. Door het doel voor ogen te houden worden de bouwstenen als vanzelf neergelegd (Federatie Christelijk Mbo, 2014).

Daarbij hebben we uit de literatuur begrepen dat de visie op onderwijs van de school erg belangrijk is voor de vorming van een viering. Zoals we net zeiden is het doel bepalend voor het proces naar de viering toe en een groot deel van dat proces bestaat uit bepalen welke onderdelen beantwoorden aan dat doel. De school is hierin identiteitsbepaler. Het is daarom van belang dat vorm en inhoud goed op elkaar aansluiten. Iedere school heeft een bepaalde visie op de eigen religie en die van de leerlingen en zal die visie ook proberen om te zetten in een missie en een praktische weerslag proberen te geven. De viering is hierbij een goed moment om de visie praktisch te behandelen. Zo onderscheidt Roebben vier modellen waarin verschillende visies te zijn onderscheiden. Ook Veugelers heeft modellen ontwikkeld die deze godsdienstpedagogiek omschrijven. Drie modellen van Veugelers komen overeen met modellen van Roebben.

1. *monoreligieuze leermodel/Opvoeden in een levensbeschouwing*
2. *multireligieuze leermodel/Leren over verschillende levensbeschouwingen*
3. *interreligieuze leermodel/Persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een democratisch kader*

Het vierde model van Roebben is:

4. *ontmoetingsleren*

Het vierde model van Veugelers is:

- *Persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie*

Het is als school erg belangrijk om hier goed bij stil te staan. De positie van de leerling is goed om mee te nemen in de overdenking over de koersbepaling omtrent de viering. Kan het kind meedenken met het leermodel dat je probeert uit te stralen naar de leerlingen?

We hebben ondervonden dat een viering driedig is. In de eerste plaats kunnen we aandacht besteden aan de drieslag pedagogiek, didactiek en theologie. Deze toepassing bestaat in het feit dat we onszelf bevinden op het snijvlak van de schoolcontext en de informatieoverdracht. We hebben een leerling, we hebben een onderwerp en we hebben de brug daartussen. Zo kunnen we de driehoek tussen pedagogische, didactische en theologische terreinen ook over de viering heen leggen.

Precieze vraagstelling

Vanuit de probleemstelling hebben we gezien dat het kernteam zich afvraagt wat zij moeten doen om een christelijke viering vorm te geven in een multiculturele en multireligieuze omgeving die aansluit bij de leerling en wat haalbaar is het kernteam. Om dit op te lossen kunnen we de volgende vraag stellen:

Hoofdvraag: Wat moet het kernteam doen* om in de viering de kloof te overbruggen tussen de christelijke identiteit van het Comenius College en de multiculturele en multireligieuze leerling populatie?

*Doen: We verstaan het woordje doen in de volgende elementen van de viering:

- Voorbereiding
- Uitvoering
- Evaluatie

Wij hebben een aantal deelvragen geformuleerd om een antwoord te krijgen op de hoofdvraag. In de hoofdvraag wordt gesproken over een brug. Een brug is om twee kanten met elkaar te verbinden. Aan de ene kant van de brug staan de leerlingen (deelvraag één), aan de andere kant van de brug staan de visie en de missie van de school, uitgedragen door het CVO-document (identiteitsdocument van de vereniging voor christelijk voortgezet onderwijs te Rotterdam en omgeving) en de directie (deelvraag twee). Daartussenin bestaat een brug en dat is het al dan niet vertalen van de schoolvisie naar de leerlingen. We zien die brug terug in het handelen van de docenten. In deelvraag drie kijken we hoe de brug toe nu toe gebouwd is in een viering en kijken we ook hoe Het Streek dat doet. In de laatste vraag bekijken we hoe we de brug (het handelen van de docenten) kunnen verstevigen.

1. Wat zijn de ervaringen rondom de eigen religieuze identiteit en de daarbij horende vieringen en de vieringen op het Comenius College Rotterdam? Opgedeeld in stukken zijn dat de volgende drie vragen:
 - i. 1.1 Wat is de religie van de leerling?
 - ii. 1.2 Hoe viert de leerling de vieringen in zijn religie?
 - iii. 1.3 Hoe ervaart de leerling de vieringen in de school?
2. In welk godsdienst pedagogisch model (van Veugelers en Roebben) herkent het Comenius College zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling
Opgedeeld in stukken zijn dat de volgende drie vragen:
 - i. 2.1 Wat is de identiteit van de school?
 - ii. 2.2 Wat wil de school bereiken met een viering?
 - iii. 2.3 Op welke manier gaat de school om met de religie van de leerling?
3. Op welke manier worden de stappen van het stappenplan van Kersten volgens het kernteam (van het Comenius College en van Het Streek) zichtbaar in de praktijk van de viering.
 1. Comenius College
 2. Het Streek

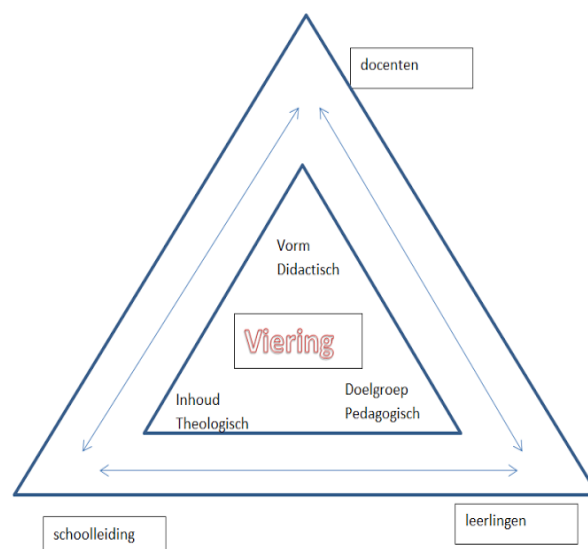
4. Welke stappen van het stappenplan moeten aangescherpt worden om aan te sluiten bij de leerling en de docenten

Onderzoeksmethode

Zoals we net hebben geconstateerd, hebben we in onze vraagstelling een driedeling. Namelijk in de eerste plaats (vraag één) de nadruk op de leerling. Hierin kijken we naar hoe de leerling in elkaar zit. We beschouwen dit vanuit een pedagogische en religieuze invalshoek. In vraag twee zien we het perspectief van het Comenius College. We kunnen dit omschrijven als de theologische laag in een viering. Vraag drie en vier zijn gericht op de huidige praktijk van de viering en de verbetering daarvan. We zien dat in die deelvraag de brug tussen inhoud en leerling tevoorschijn komt door het handelen van de docenten. Deze brug is de verbinding tussen het terrein van de inhoud en het terrein van de doelgroep, tussen de schoolvisie en de leerling. We kunnen deze brug vatten in het woordje didactiek, namelijk de vormgeving en de betekenisgeving van identiteit voor de doelgroep. Dit is de uitvoerende taak van de docenten. Samenvattend kunnen we dat als volgt weergeven:

1. Inhoud: Theologisch: Wat is een viering en wat is de inhoud van een viering?
2. Vorm: Didactisch: Hoe geef je een viering vorm?
3. Doelgroep: Pedagogisch: Hoe sluit ik aan bij de multiculturele en multireligieuze leerling?

Zo kunnen we de pedagogische, didactische en theologische componenten over de viering heen leggen. Op de onderstaande afbeelding is dat te zien.

De onderzoeksgegevens in dit onderzoek hebben we op drie manieren vergaard. We hebben gebruik gemaakt van een enquête, van diepte interviews en van literatuurstudie.

In de eerste plaats hebben we voor de eerste deelvraag, de vraag naar de religieuze identiteit van de leerling, een survey-onderzoek uitgezet. Dit kwantitatieve onderzoek geeft ons een algemeen inzicht in de manier van denken van de leerling. We willen weten hoe de leerlingen kijken naar de eigen religie, de eigen identiteit en de manier van vieren van de leerling. Deze onderzoeksmethode geeft ons informatie over de percepties van de leerlingen. De enquêtes zijn allemaal via internet

afgenomen op 29 februari 2016 op het Comenius College te Rotterdam. We hebben voor dit onderzoek zes klassen geselecteerd over de gehele breedte van de school, van klas één havo tot klas vier mavo. De leerlingen zijn allemaal tussen de twaalf en zeventien jaar oud. We willen met dit onderzoek de drie onderdelen van deelvraag één beantwoorden. De enquête bestaat daarom ook uit drie delen. In de eerste plaats een algemeen deel (klas, geslacht, leeftijd en religie). In de tweede plaats een deel over de vieringen die de leerling viert in zijn of haar religie en hoe hij of zij de betrokkenheid ten opzichte van de feesten en van de religies ervaart. In de derde plaats vragen over de manier van kijken naar de vieringen die tot nu toe op het Comenius College gehouden zijn. De vragen in het algemeen deel beantwoorden punt één van deelvraag één namelijk de religie van de leerling. In het tweede gedeelte willen we weten hoe leerlingen diverse elementen (symbolen, rituelen, inhoud) van diverse religieuze en niet-religieuze feesten waarderen. Dit willen wij weten omdat het belangrijk is om aan te kunnen sluiten bij hun leefwereld en wat zij belangrijk vinden. Als we dit weten kunnen de vieringen op school beter aansluiten.

Op het Comenius College zijn niet-gelovigen, christenen, moslims en hindoes aanwezig. Op het Comenius College zitten geen boeddhisten of Joden. Daarom bestuderen wij de feesten van de genoemde religies en bestuderen we ook culturele feesten die ook niet-gelovigen vieren. Bij de religieuze feesten bestuderen we de twee belangrijkste feesten per religie. We hebben een selectie gemaakt van de belangrijkste feesten die ook in Nederland gevierd worden. Voor het analyseren van de enquêtes zijn de feesten gecategoriseerd vanuit de bouwstenen van een viering die door Kersten (1998) zijn opgeschreven:

1. Doel
2. Het thema/onderwerp/reden/verhaal
3. Ritueel
 - a. eten
 - b. verbondenheid met anderen
 - c. muziek en dans
 - d. gebed
 - e. cadeaus
 - f. Andere rituelen
4. Symbool

We hebben in de enquête (zie bijlage 3) opgenomen dat de respondenten moeten aangeven in hoeverre ze zich verbonden voelen met het symbool van hun religie. Hierbij maken we gebruik van een afbeelding van het symbool van de religie. De verbondenheid met het symbool van de leerlingen wordt daarin zichtbaar (Hoekstra & Kranenborg, 2001).

In de tweede plaats maken we gebruik van diepte-interviews. We gebruiken kwalitatieve interviews omdat we gedetailleerde informatie nodig hebben en zo nodig willen doorvragen op de antwoorden die de respondenten, het uitvoerend personeel, het ontwerpend personeel en de beide experts (Reitsma en Bron) geven. We achterhalen, door middel van de interviews, welke fundamentele waarden de respondenten hebben en hoe ze die vervolgens manifesteren in hun handelen. Kortom, we stellen de 'waarom' en de 'hoe' vraag. De interviews zijn semigestructureerd, waarbij we de vooropgestelde vragen stellen aan de respondent, maar waar we ook kunnen afwijken van de vragen om het gesprek tot zijn doel te laten komen. We interviewen namelijk drie partijen: het personeel van het Comenius College (inclusief leidinggevend), Bernard Reitsma als inhoudelijk expert en

Mattijs Bron van Het Streek als ervaringsdeskundige. De vragenlijst die in de bijlagen is opgenomen wordt in de diepte-interviews verschillend gedoeld. Dit zal ook terug te zien zijn in de getranscribeerde interviews. De interviews hebben verschillende bedoelingen om vanuit verschillende perspectieven de deelvragen te beantwoorden. Het interview met het personeel, dat uitgevoerd wordt op het Comenius College te Rotterdam, kunnen we opdelen in uitvoerend personeel, waaronder Arie van Rijn, Aukje Steenwijk en Bas Pellikaan. We kunnen Mark van Sorge, maar ook Bas Pellikaan, beschouwen als opdrachtgevers en aansturende personen. De vragen aan het personeel zijn gericht op de uitvoerende taak. Vragen als: 'Welke stappen (van Kersten) zijn terug te zien in de viering?' of: 'Hoe ga je om met de religie van de multiculturele leerling?' staan daarin centraal. Van Mark van Sorge, directeur van de vestiging Rotterdam, willen we voornamelijk weten hoe de scholengemeenschap denkt over doelstellingen in de viering, wat centrale doelen en verwachtingen zijn en hoe die vanuit de directie worden overgebracht en of ze wel worden overgebracht. De vragen richting Bernard Reitsma zijn gericht op de omgang met andersgelovigen. De vragen zijn erop gericht om de omgang van het Comenius College met andersgelovige leerlingen in perspectief te zetten. Reitsma, als expert, heeft bepaalde kaders waarin hij omgaat met andersdenkenden en andersgelovigen. Vanuit die kaders willen we enkele onderliggende lijnen formuleren vanuit waar we willen nadenken over het vormgeven van vieringselementen. Het interview zal op 4 maart 2016 plaatsvinden op de Christelijke Hogeschool te Ede. De expertise van Mattijs Bron, docent godsdienst op Het Streek, gebruiken we om vanuit succeservaringen met schoolvieringen enkele praktische tips en enkele grondlijnen te formuleren om te komen tot een weloverwogen samenvatting tussen Bernard Reitsma als expert en het team van het Comenius College als praktijkplaats. We zien hierin mogelijkheden om het Comenius College te zien als plaats van ontmoeting tussen de grondpatronen die we hopen aangereikt te krijgen in het interview met Reitsma en de praktische tips van Bron. Dit interview wordt afgenomen op 16 februari 2016 op Het Streek te Ede. Alle interviews hebben als doel dat de structuren van het nadenken over de vieringen verduidelijkt worden. Uiteindelijk willen we aan het Comenius College meegeven of, en zo ja, hoe ze de vieringen kunnen verbeteren. Om dat te kunnen doen is het nodig dat we de vieringen van het Comenius College gaan vergelijken met de invalshoeken van Kersten (1998). Op die wijze kunnen we aanbevelingen geven vanuit het theoretisch kader van Kersten voor een praktijkplaats namelijk het Comenius College te Rotterdam. De informatie die we ontvangen van de respondenten verwerken wij door de verschillende waarden tegenover elkaar te zetten en te analyseren hoe de waarden terugkomen in de werkelijke handeling.

De literatuurstudie, onze derde onderzoeksmethode, bevindt zich als extra toevoeging naast het interview met Mark van Sorge en Bas Pellikaan. We onderzoeken de website van het Comenius College, op zoek naar de identiteit van de school. Daarin onderzoeken we het CVO-document (CVO, 2012) wat de scholenorganisatie heeft ontworpen als leidraad voor identiteit en de manifestatie daarvan. Hierin willen we onderzoeken hoe de school denkt over zijn eigen identiteit, hoe de identiteit idealiter vorm krijgt en hoe dit in de praktijk zichtbaar wordt.

Resultaten

Per terrein (leerlingen, schoolvisie en docenten) zetten we de resultaten uiteen. We doen dit door de belangrijkste zaken te noemen die vanuit de enquêtes, het visiedocument en de interviews naar voren zijn gekomen.

Op 29 februari 2016 hebben we zes klassen uit de volledige breedte van het Comenius College gevraagd om een enquête in te vullen (zie bijlage drie vragenlijst enquête). De leerlingen die hierop antwoord hebben gegeven zien we als een representatieve groep omdat we van alle klassen, niveaus en jaarlagen een klas hebben genomen. Zie voor de exacte verdeling van leeftijden, klassen, niveaus en sekse de figuren één tot en met drie in bijlage twee.

We hebben voor de andere kant van de kloof, de schoolvisie en diens invalshoeken, twee directieleden geïnterviewd en een visiedocument geanalyseerd (zie bijlage vier vragenlijst interviews). We hebben op 18 februari 2016 een diepte-interview met Bas Pellikaan gehouden. Op 24 maart 2016 hebben we een diepte-interview gehouden met Mark van Sorge. Hiermee kunnen we de kant van de schoolvisie bepalen.

De docenten die we hebben gesproken, Arie van Rijn, Aukje Steenwijk en Bas Pellikaan¹, staan voor de kerngroep die de vieringen voorbereidt. De structuur van ons interview hebben we gemaakt volgens deelvraag twee, drie en vier. Deze drie deelvragen gaan over hoe een viering vorm wordt gegeven. De directie en de docenten van het Comenius College hebben hier antwoord opgegeven. De antwoorden hebben we hieronder beschreven en gecategoriseerd en tegenover elkaar gezet. De antwoorden van de docenten vergelijken we met elkaar. Op die manier positioneren we de verschillende docenten ten opzichte van elkaar. We trekken uit de interviews kernwaarden die naar voren komen. We hebben het interview zo ingedeeld dat de verschillende vragen de respondent antwoord laten geven op de vraag naar de kern van de zaak, namelijk de antwoorden op de deelvragen.

De leerlingen (deelvraag 1)

We beschrijven in het onderstaande de resultaten die we uit de enquête hebben gehaald. We hebben het hier specifiek over de leerlingen. Dit is één kant van de kloof.

- Wat is de religie van de leerling?

Leerlingen hebben gekozen tot welke religie zij zich scharen. De grootste groep die vertegenwoordigd is, zijn de niet-gelovigen. Dat is 55% van de ondervraagden. De groep die daarop volgt zijn de christenen met 20%. De moslims zijn met 13% vertegenwoordigd en de hindoestanen zijn met 5%² vertegenwoordigd (zie bijlage 2, figuur 4). Er was ook een optie anders. Hier hebben negen (6%) leerlingen op gereageerd. Vier leerlingen gaven aan dat ze katholiek zijn. Die leerlingen zijn in het analyseren van de resultaten samengevoegd met de christenen. De andere vijf leerlingen zijn

¹ Bas Pellikaan vervult op het Comenius College een dubbelrol. Hij is uitvoerend docent binnen het kernteam en hij is ook onderdeel van de directie.

² Let op: 7 leerlingen zijn hindoe, dat is 5% van de ondervraagden.

samengevoegd met de niet-gelovigen want hun antwoorden waren als volgt, ik denk dat er wel iets is/aap/ Justin Bieber/niks/ik geloof in mezelf.

- Hoe viert de leerling de vieringen in zijn religie?

Elke religieuze doelgroep heeft van twee religieuze feesten van hun eigen religie aangegeven welke twee elementen zij het meest gewaardeerd hebben. Zowel de religieuze als de niet-religieuze leerlingen hebben vier culturele feesten (verjaardag, sinterklaas, kerst, koningsdag) gewaardeerd. Zij moesten hierbij twee opties aanklikken.³ In bijlage 2 kunt u in figuur vijf tot en met achttien zien welke elementen het meest gewaardeerd worden per feest en per religie. Na figuur 18 wordt een overzicht gegeven van de drie meest gewaarde elementen per feest.

- Hoe ervaart de leerling de vieringen op het Comenius College?

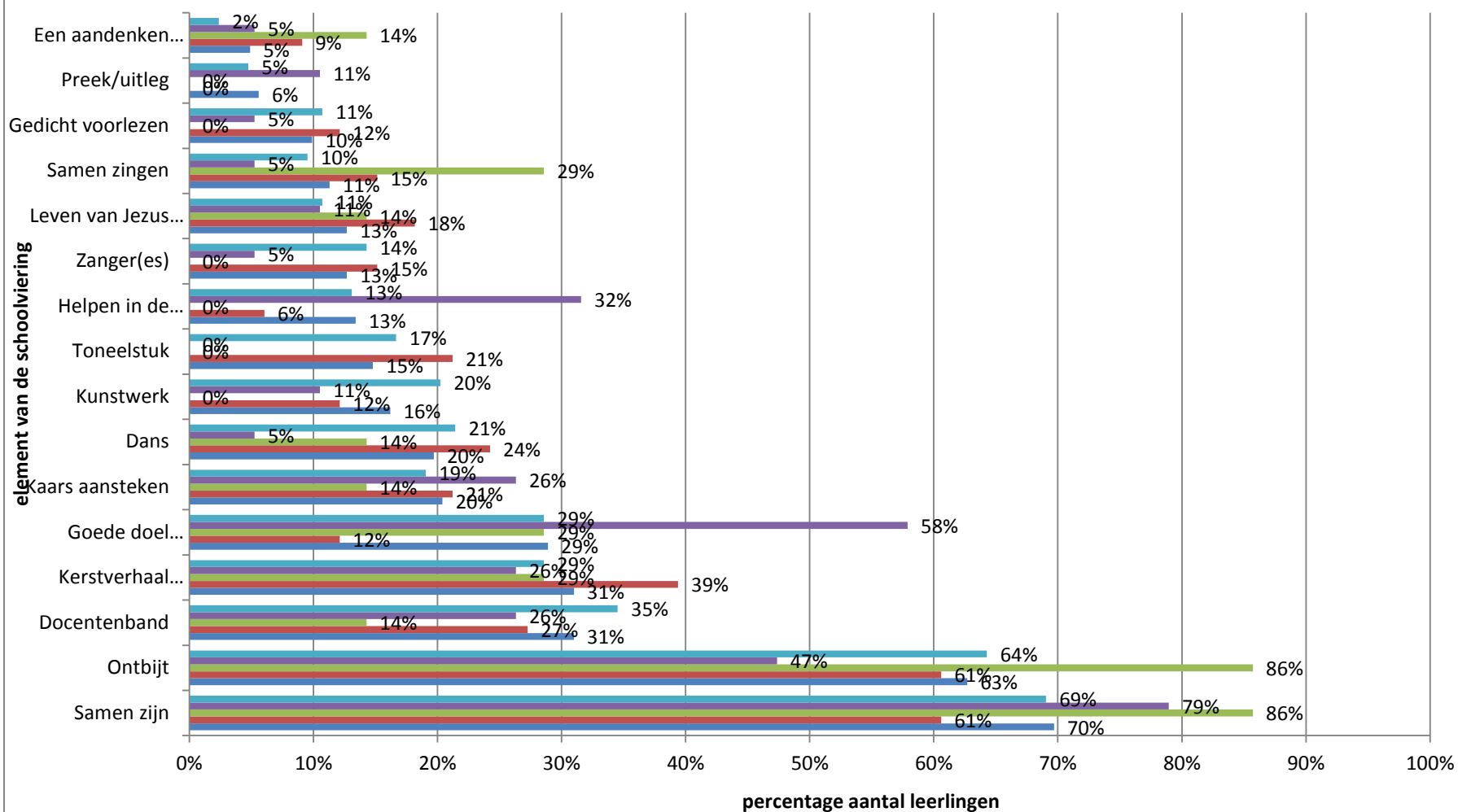
De leerlingen hebben vier elementen kunnen aangeven die zij het meest waarderen in de schoolviering. Dit zijn de vier meest gewaardeerde elementen in de schoolviering. Het percentage is het percentage aantal leerlingen dat gekozen heeft voor dit antwoord. De leerlingen konden vier antwoorden kiezen en daarom zijn de resultaten meer 100%. Het betekent dat als we naar de onderstaande gegevens kijken 70% van de leerlingen voor samen zijn kozen en daarnaast ook nog drie antwoorden gaven.

Verbondenheid met anderen:	Samen zijn 70%
Eten:	ontbijt 63%
Zingen	Docentenband 31%
Het thema/onderwerp/reden/verhaal:	kerst/paasverhaal 31%

In de volgende figuren staat het hele overzicht van het percentage leerlingen dat gekozen heeft voor een bepaald element. De antwoorden zijn opgedeeld per religie.

³ Wanneer leerlingen n.v.t. ingevuld hebben moesten zij ook nog een ander elementen moeten aanklikken omdat ze twee keuzes moesten maken. Zij kregen de opdracht om de optie te kiezen wat zij het meest zouden waarderen wanneer zij het feest wel zouden vieren.

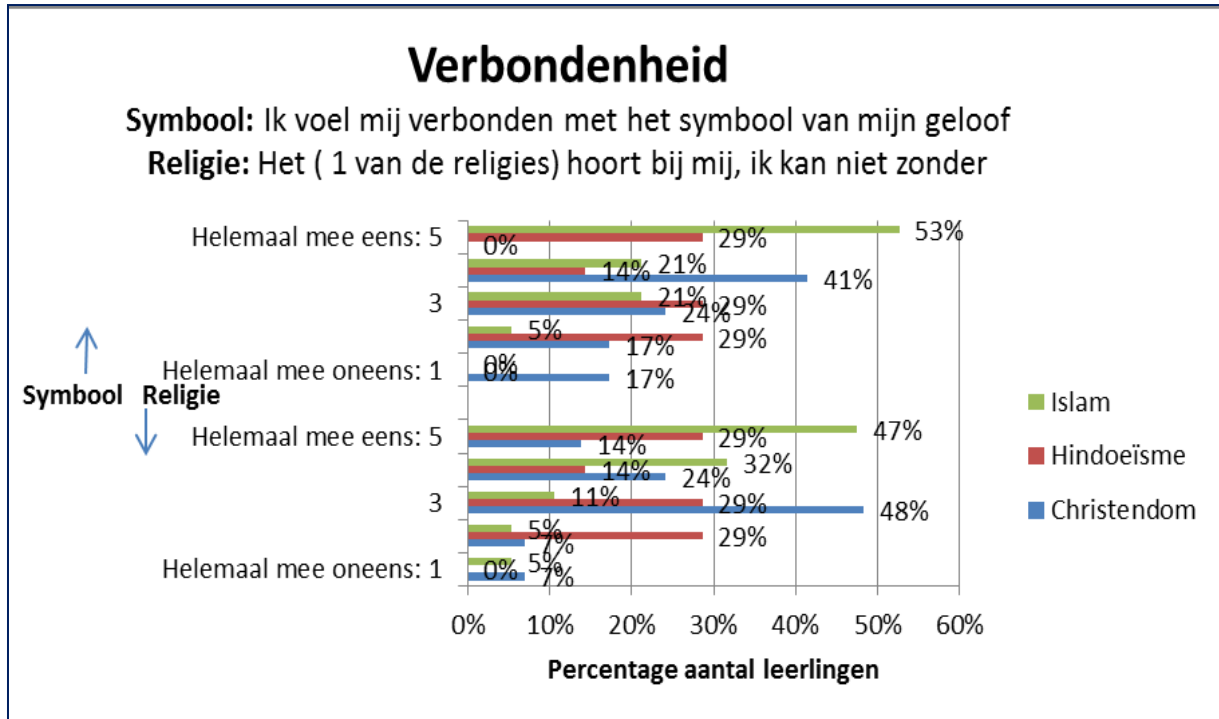
Schoolviering

	Samen zijn	Ontbijt	Docente nband	Kerstver haal /Paasve rhaal	Goede doel steunen	Kaars aanstek en	Dans	Kunstw erk	Toneels tuk	Helpen in de praktijk	Zanger(es)	Leven van Jezus (kerst/p asen) herdenk en	Samen zingen	Gedicht voorleze n	Preek/ui tleg	Een aanden ken krijgen
■ Niet gelovig	69%	64%	35%	29%	29%	19%	21%	20%	17%	13%	14%	11%	10%	11%	5%	2%
■ Islam	79%	47%	26%	26%	58%	26%	5%	11%	0%	32%	5%	11%	5%	5%	11%	5%
■ Hindoeïsme	86%	86%	14%	29%	29%	14%	14%	0%	0%	0%	0%	14%	29%	0%	0%	14%
■ Christenen	61%	61%	27%	39%	12%	21%	24%	12%	21%	6%	15%	18%	15%	12%	0%	9%
■ Alle leerlingen	70%	63%	31%	31%	29%	20%	20%	16%	15%	13%	13%	13%	11%	10%	6%	5%

Betrokkenheid

De leerlingen die hebben aangegeven dat ze in een religieuze traditie staan, zijn gevraagd in welke mate zij zich betrokken voelen bij het symbool van hun religie en of ze zonder hun religie kunnen. De volgende figuren geven dit goed weer.

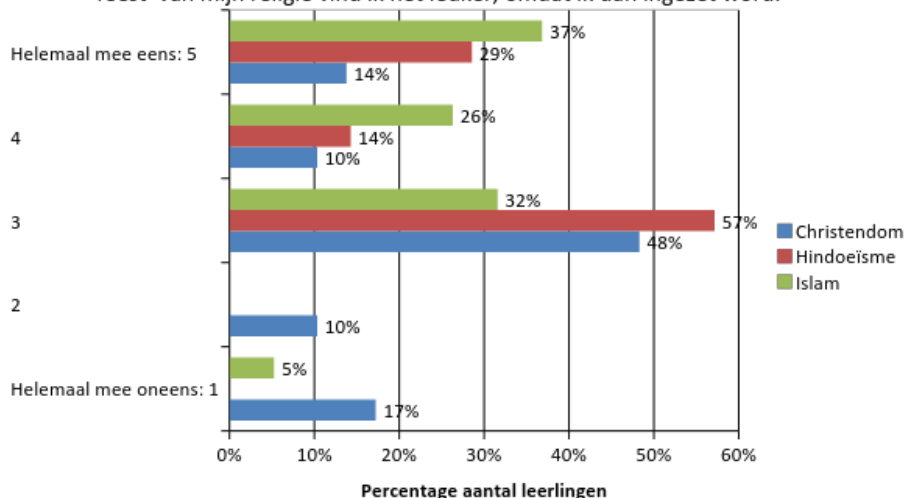
Feesten

Per onderdeel (religieuze feesten, culturele feesten, schoolviering) is de leerlingen gevraagd om aan te geven of een feest leuker is wanneer zij bij de voorbereiding en tijdens het feest betrokken worden. Zij konden hierbij een antwoord geven op de schaal 1 tot en met 5. Waarbij 1 helemaal mee oneens is en 5 helemaal mee eens.⁴ In de volgende figuren zijn de antwoorden gesorteerd op religie. Per religie geven wordt aangegeven welke antwoorden de leerlingen geven.

⁴ Let op: een kleur kan in de ene figuur aangeven dat het moslims zijn in de volgende figuur is dit een andere religie.

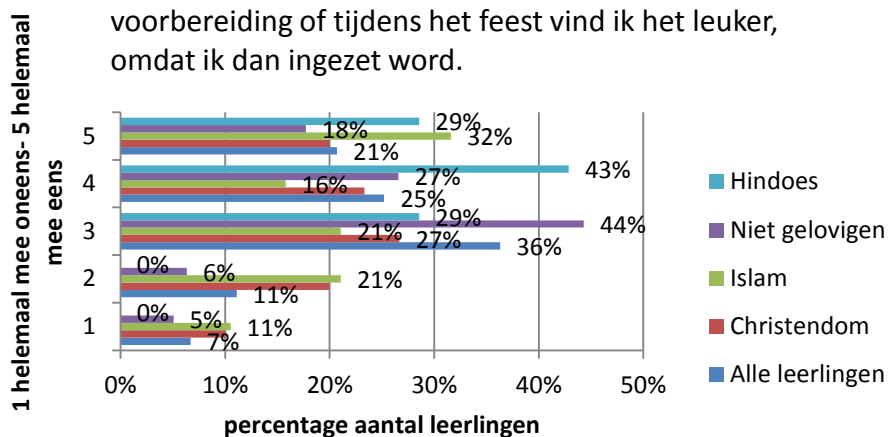
Religieuze feesten

Wanneer ik bepaalde taken heb tijdens de voorbereiding of tijdens het feest van mijn religie vind ik het leuker, omdat ik dan ingezet word.

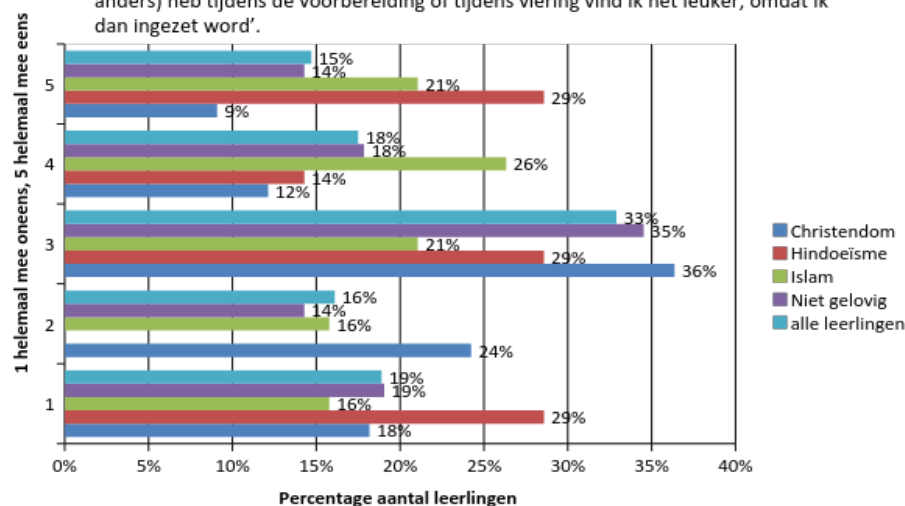
Culturele feesten

Wanneer ik bepaalde taken heb tijdens de voorbereiding of tijdens het feest vind ik het leuker, omdat ik dan ingezet word.

Schoolviering

'Wanneer ik bepaalde taken (bijv. zingen, stoelen klaar zetten, filmen of iets anders) heb tijdens de voorbereiding of tijdens viering vind ik het leuker, omdat ik dan ingezet word'.

Overzicht interviews (zie bijlage twee uitgewerkte interviews voor de hele interviews)

De schoolvisie (deelvraag 2)

Interview met Bas Pellikaan, teamleider onderbouw en bovenbouw.

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 18 februari 2016

Interview met Mark van Sorge, directeur Comenius College Rotterdam en Krimpen

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 24 maart 2016

De brug (deelvraag 3 & 4)

Interview met Arie van Rijn, docent Natuurscheikunde, ontwerper en uitvoerder M-Tech+ profiel

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 29 februari 2016

Interview met Aukje Steenwijk, docent Aardrijkskunde en plaatsvervangend teamleider 2^e klassen.

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 3 maart 2016

Interview met Matthijs Bron, docent Godsdienst op Het Streek te Ede

Afgenomen door Janneke van Maanen op: 16 februari 2016

Interview met Bas Pellikaan, teamleider onderbouw en bovenbouw.

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 18 februari 2016

Ondersteunend interview

Interview met Bernard Reitsma, docent Islam op de Christelijke Hogeschool te Ede

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 4 maart 2016

Analyse

De resultaten die we hierboven genoemd hebben, analyseren we om gericht antwoord te krijgen op de vragen die we gesteld hebben. We proberen de resultaten betekenis te geven door ze te verwoorden vanuit het vooropgestelde theoretisch kader. We geven de resultaten betekenis om toe te werken naar het doen van onderbouwde conclusies over de huidige praktijk van vieringen. We beschrijven eerst het eerste terrein in het onderzoek, namelijk de invalshoek van de leerlingen. Vervolgens beschrijven we de resultaten vanuit de vergelijking van het interview met Mark van Sorge en Bas Pellikaan en het visiedocument om de gegevens over het Comenius College te analyseren. Ook de docenten beschrijven hier hoe ze omgaan met de religie van de leerling. Dit is de vertolking van de visie van de school, daarom nemen we ook de invalshoek van de docenten hierin mee omdat zij de visie van het Comenius College aanvoelen en toonbaar maken.

Afsluitend analyseren we de gegevens van het onderzoek naar de kloof en de brug tussen die twee partijen. Hiervoor gebruiken we de interviews met de docenten. De docenten nemen hier positie tussen enerzijds de leerlingen en anderzijds de school. Hier staan ze, anders dan in het hier bovenstaande, in de kloof tussen leerling en schoolvisie. Met hun handelen vormen ze de brug en overbruggen ze de kloof.

De leerling (deelvraag 1)

Wat zijn de ervaringen rondom de eigen religieuze identiteit en de daarbij horende vieringen en de vieringen op het Comenius College Rotterdam? Opgedeeld in stukken zijn dat de volgende drie vragen:

1.1 Wat is de religie van de leerling?

1.2 Hoe viert de leerling de vieringen in zijn religie?

1.3 Hoe ervaart de leerling de vieringen in het Comenius College?

1.1 Wat is de religie van de leerling?

Rondlopend op het Comenius college zie je hele diverse leerlingen. Ze zijn heel divers in leeftijd en karakter maar ook qua huidskleur. Het geeft een gevoel dat het een multiculturele en religieuze school is. Dat is ook niet zo gek want je loopt op een school in Rotterdam. Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO nationaal expertisecentrum leerplan ontwikkeling, 2008) geeft ook aan dat één op de tien scholen meer dan 50% allochtonen leerlingen heeft. Vooral de vier grote steden hebben een hoge concentratie aan diversiteit. Met deze gegevens in je achterhoofd denk je dat er veel moslims op school aanwezig zullen zijn. Maar wanneer we de resultaten ernaast leggen blijkt dat er maar 13% moslims te zijn. Dit is iets meer dan 10% van de leerlingen. Zo zie je maar dat de inschatting op huidskleur soms anders kan zijn. Wanneer we het aantal moslims vergelijken met het landelijk gemiddelde is het aantal moslims op het Comenius College wel hoog. Landelijk gezien geeft 5% aan moslims te zijn (evangelische omroep, 2016). 5% van de ondervraagden geeft aan hindoe te zijn. Dit percentage Hindoestanen zijn er niet veel in aantal, namelijk 7 van de 143 ondervraagden, maar in vergelijking met het aantal hindoes in Nederland in 2014 is dit percentage hoog. Volgens het Centraal Bureau van Statistiek geeft 0,6% van de Nederlandse bevolking aan hindoe te zijn

(Schmeets, 2016). Het percentage leerlingen wat zich christelijk noemt is 23%. Dit zijn leerlingen die actief christelijk zijn en leerlingen die zich alleen christelijk noemen. Dat er ook leerlingen zijn die niets met het christelijke geloof hebben, alleen zichzelf nog christelijk noemen, blijkt uit de resultaten die bij het paasfeest naar voren komen. 32% van de 'christelijke' leerlingen heeft de optie anders aangeklikt bij het meest belangrijk element. Ze vulden daar antwoorden in als eieren zoeken, paasontbijt etc. Bij het invullen van de enquête gaven leerlingen ook aan dat ze met Kerst en Pasen niet naar de kerk gaan terwijl zij zich wel christelijk noemen. De overige 59% van de leerlingen geeft aan niet-gelovig te zijn. Wanneer we dit cijfer naast het onderzoek 'God in Nederland' leggen zien we dat 86% van de Nederlandse aangeeft niet te geloven in een persoonlijke God (Evangelische Omroep, 2016). Wij hebben niet dezelfde vragen gesteld als in het genoemde onderzoek maar wel een vraag die er op lijkt. Dan lijkt het erop dat er op het Comenius College (41%) procentueel meer gelovigen zijn wanneer we het vergelijken met het landelijk gemiddelde (14%). Een oorzaak hiervan kan zijn dat Rotterdam een multiculturele en multireligieuze stad is.

Hoe viert de leerling de vieringen in zijn religie en de culturele feesten en de schoolviering?

Eten

Wanneer we de diverse rituelen per religieuze feesten bestuderen, valt het bij het christendom op dat er geen rituelen zijn rondom het samen eten met familie. De islam en het hindoeïsme hebben feesten waarin eten met familie een centrale plek heeft en het eten een bepaalde betekenis krijgt. Neem bijvoorbeeld het Suikerfeest. Aan het einde van de ramadan vieren ze feest door middel van het eten (moslims), ook bij het offerfeest heeft het eten een centrale plek en betekenis gekregen. Zo is dat ook bij vegetarische maaltijd van de Hindoestanen of hindoes bij het lichtjesfeest, Divali. Christenen kennen alleen het Avondmaal op Witte Donderdag. Dit is geen vullende maaltijd maar heeft meer de functie van symbool. Het brood en de wijn, dagelijkse voorwerpen verwijzen namelijk naar een hoger doel (Hoekstra & Kranenborg, 2001). Bij de andere religies is de eten in de vieringen meer een ritueel. Een vaststaand gebruik van handelingen die ook verwijzen naar het onzichtbare (Hoekstra & Kranenborg, 2001). Wanneer we naar de resultaten kijken zien we dat bij de religieuze feesten in de top drie van meest gewaardeerde elementen vooral het eten bij de moslims naar voren komen. Dit is ook logisch omdat het eten als ritueel totaal verweven is met de rituelen van hun feesten. Zij hebben het eten een speciale betekenis gegeven. Bij de resultaten met betrekking tot het offerfeest zien we dat het uitdelen van het offer op plek nummer één staat. Het offer, het eten heeft met het uitdelen ervan een speciale betekenis gekregen. Ook bij het Suikerfeest is te zien dat het eten een speciale betekenis krijgt. Bovenaan de lijst van meest gewaardeerde elementen staat de reden van het feest (het einde van vastenmaand ramadan, verlossing en bevrijding) ook dit is gerelateerd aan eten, want het Suikerfeest is één grote maaltijd. Bij de hindoes is niet specifiek een bepaald eetritueel terug te vinden in de meest gewaardeerde elementen. Bij het christendom zien we dat bij feest Pasen het Avondmaal op plek twee staat, maar zoals we eerder al zagen is dit meer een symbool dan een ritueel waarbij er een hele maaltijd wordt verzorgd. Wanneer we de culturele feesten bestuderen zien we dat het eten, (soms specifiek eten gericht op het feest) altijd in de top drie staat van meest gewaardeerde elementen. (verjaardag- taart -plek 3/ sinterklaas – lekkernijen, pepernoten etc. - plek 3 / koningsdag – oranje tompoezen – plek 3 / kerst – eten – plek 2). Wanneer we de schoolviering bekijken geeft 63% van de leerlingen aan dat het ontbijt een belangrijk element

is van de schoolviering. Het staat namelijk op plek 2 van gewaardeerde elementen. Eigenlijk kunnen we wel zeggen dat eten en feesten bij elkaar horen en het ook gewaardeerd wordt. In het Oude Testament van de Bijbel wordt eten vaak ook in verband gebracht met een verbond. Wanneer er een verbond gesloten werd met God, werd dat gevierd met een maaltijd. (Abraham, Jakob en Ezaü etc.) Het eten is dus een teken van verbondenheid met God maar niet alleen met God maar ook met elkaar (Hofh). Randy Hofh geeft in zijn artikel *'biblical perspectives on fellowship meals'* aan dat het bijbels is om met elkaar de maaltijd te delen als vorm van gemeenschap. Dit was namelijk een essentieel onderdeel van de eerste gemeente in het boek Handelingen (Hofh). Een maaltijd is dus een teken van gemeenschap met elkaar.

Denken aan anderen

Zoals we al zagen heeft eten een verbindend karakter en is het een sociaal gebeuren. Het is een gezamenlijke activiteit waaraan je allemaal deelneemt. Bij de islam wordt er aan het eten nog een speciale betekenis aan toegevoegd bijvoorbeeld het offer uitdelen aan de ander. Het denken aan de ander zie je op meer plekken terug in de feesten van de moslims. Het bezoeken van je familie, burens, arme bij het Suikerfeest. Bij het offerfeest leven de mensen mee met de bedevaartgangers. Dat de moslims verbondenheid met anderen en denken aan anderen belangrijk vinden zie je terug in de top 3 van meest gewaardeerde elementen bij de religieuze feesten. Waar we het ook terug zien is bij de schoolviering. 33% procent van de moslims heeft aangegeven dat het helpen in de praktijk belangrijk is. Ze steken met dit percentage met kop en schouders uit boven het gemiddelde van alle leerlingen. 13% van alle leerlingen geeft aan dat helpen in de praktijk een belangrijk onderdeel van de schoolviering is. Dit geldt ook voor het element het goede doel steunen, 57% van de moslims heeft aangegeven dit een belangrijk element te vinden in de schoolviering. Dit staat tegenover het gemiddelde van alle leerlingen met 28%. Dat moslims belang hechten aan het helpen in de praktijk heeft te maken met wat het Instituut voor multiculturele vraagstukken ook omschrijft: 'Geloven is een belangrijk item voor religieuze jongeren. Ze laten hun identiteit en hun dagelijks handelen afhangen van het geloof' (Forum: Instituut voor multiculturele vraagstukken, 2011). Dit zien we in meerdere mate terug bij de moslimjongeren.

Samen zijn

Wat een feest een feest maakt, zijn de mensen om je heen. Dit is ook terug te zien in de resultaten. Bij de culturele feesten is het element samenzijn bij drie feesten het meest aangeklikt en wordt dus het meest gewaardeerd. Dit geldt voor de feesten, verjaardag, koningsdag en kerst. Bij het sinterklaasfeest staat dit element op nummer twee. Dit komt omdat het cadeauelement bij Sinterklaas zo hoog staat aangeschreven dat dit het samenzijn inhaalt. Ook bij de religieuze feesten wordt het samenzijn met familie/gemeenschap gewaardeerd. Bij alle religies staat het element van samenzijn minsten één keer in de top drie van meest gewaardeerde elementen. Zoals we al zagen is het samenzijn bij de moslims een belangrijk item. Ook bij de schoolviering is het samenzijn erg belangrijk. Het is het meest gewaardeerde element van de schoolviering. 70% van alle leerlingen geeft aan dat dit een belangrijk element is. Dat het samen zijn zo'n belangrijk item is kunnen we verbinden aan de belevingscultuur die er is in de wereld. Mensen willen de dingen ervaren. Woorden als leuk, lekker en fijn, zijn typerende woorden. Ramaker geeft aan *dat de beleving niet slechts de franjes van het bestaan bepaalt, maar ook het wereldbeeld en het zelfbeeld van mensen* (Kuiper, Ramaker, & Stoep, 2007). Het draait dus om alles wat jij beleefd. Kuiper geeft aan dat het sociaal

beleven misschien nog wel belangrijker is dan de eigen beleving. Er zijn belevingen die ons verbinden met anderen (Kuiper, Ramaker, & Stoep, 2007). Er zijn tal van mogelijkheden in deze wereld waarin mensen met de dezelfde beleving elkaar opzoeken. Denk aan lotgenotenplatforms of het samen beleven van een spel etc. Zo kun je de viering ook zien als een gemeenschappelijke beleving van de school wat meegenomen wordt in het wereldbeeld en zelfbeeld van de leerlingen. Dat blijkt uit wat Alii stelt, de identiteit van leerlingen wordt gevormd in de dynamische eigenheid in relatie tot de omstandigheden, de opvattingen die mensen huldigen en de praktijken waaraan mensen deelhebben in hun leven' (E.T. Alii, 2009). Dat leerlingen behoefte hebben aan een gemeenschappelijk beleving blijkt wel uit de resultaten waar veel leerlingen aangeven dat het samen zijn erg belangrijk is.

Cadeaus

Bij het sinterklaasfeest wordt het element van cadeaus aan elkaar geven het meest gewaardeerd. Het is leuk om iets te krijgen. Wanneer we dat bij de andere culturele feesten bekijken zien we dat dat element ook naar voren komt. Bij de verjaardag staat het op plek nummer 2. Bij kerst staat het op plek nummer 3 en bij koningsdag staat de rommelmarkt bezoeken op plek nummer 2. Dat is niet hetzelfde als cadeaus geven of ontvangen maar het heeft ook een materieel aspect waardoor wij het vergelijkbaar vinden met het element cadeaus ontvangen en geven. Bij de schoolviering wordt een aandenken krijgen niet zo gewaardeerd. Vorige jaar kregen ze een sleutelhanger in de vorm van een blauw vraagteken mee omdat het passend was bij het thema. 5% van de leerlingen heeft aangegeven dat een aandenken krijgen een belangrijk element is. Dat het bij de schoolviering een minder gewaardeerd element is komt omdat bij de feesten vaak persoonlijk cadeaus gegeven worden. In een school is het niet mogelijk om iedereen een persoonlijk cadeau te geven. In een school heeft het cadeau geven ook een andere functie namelijk de herinnering terugroepen aan de viering. Het feit dat je iets wilt meegeven zodat het beklijft is goed, maar een cadeau is daar zo te zien niet het beste middel voor zo, blijkt uit de resultaten.

Vertolking van de Inhoud

Van alle leerlingen vindt 31% dat het kerstverhaal dan wel paasverhaal verteld moet worden op de schoolviering. Wanneer we deze 31% opdelen in de diverse doelgroepen zien we dat 39% van de christenen vindt dat het paasverhaal dan wel kerstverhaal verteld moet worden. En van de andere religies (islam en hindoeïsme) en de niet-gelovigen vindt ongeveer een kwart dat het verteld moet worden op de schoolviering. Ondanks dat leerlingen er zelf niets mee hebben wil een deel toch dat het verteld wordt. Wanneer we kijken wat de christenen waarderen bij de kerst- of paasdienst zien we dat de inhoud niet het component is dat ze het meest waarderen. Het zijn meer de zichtbare rituelen en de traditie die ze aanspreekt en in veel mindere mate de inhoud. Zo zie je met kerst dat de 41% de kaars aansteken waardeert. 28% waardeert het zingen van de kerstliederen. En 24% vindt het gebed belangrijk en 24% vindt ook het samen zijn met de gemeente belangrijk. Dit zijn allemaal elementen die wel om de inhoud draaien maar op een andere wijze verpakt worden. Het zijn meer traditie (kerstliederen) en rituelen die aanspreken. Ook bij het paasfeest zie je dat. Want 39% van de leerlingen vindt het gebed belangrijk en 35% vindt het avondmaal belangrijk. De preek of de inhoud van het feest vindt maar 10% van de christenen belangrijk. Blijkbaar spreken de zichtbare rituelen (kaars, zingen, gebed) meer aan. Dat dit zo is heeft alles te maken met de cultuur waarin we leven.

We leven in een belevingscultuur waarin mensen willen ervaren door middel van de zintuigen. De zintuigen worden bij de hindoes ook aangesproken in de feesten. Zij hebben diverse rituelen waarbij al je zintuigen betrokken worden. Zoals elkaar besprenkelen met gekleurde poeder en parfum, lichtjes aansteken, diya's aansteken. Deze elementen staan ook in de top drie van meest gewaardeerde elementen bij het divalifeest of het holifeest.

Betrokkenheid en hulp bij feesten.

Over het algemeen is het zo dat wanneer je ergens actief aan mee doet, je hetgeen je doet ook beter kunt waarderen. Dat zien we ook terug bij de stelling of een feest leuker is wanneer je mee mag helpen met de voorbereiding of mee mag helpen tijdens het feest. Bij de culturele feesten geeft bijna de helft (46%) van alle leerlingen aan dat een feest leuker is wanneer ze betrokken zijn. (nummer 4 en 5 bij elkaar genomen) 36% is hierin neutraal (nummer 3). Een minderheid van 18% is het niet eens met de stelling. Wanneer we deze stelling bekijken bij de religieuze feesten zien we dat moslims het meest bereid zijn om te helpen, daarna de hindoes en daarna de christenen. Daarin is een verband te leggen tussen de mate van verbondenheid met je religie en de bereidheid om te helpen. Moslims scoren het hoogst bij de stelling dat ze niet zonder hun religie kunnen. Daarna de hindoes en daarna de christenen. Het lijkt erop dat wanneer je het meest verbonden voelt met je religie je meer bereidt bent om te helpen. Dit bevestigt wat het Forum zegt over hoe het geloof de identiteit voedt en daarmee ook uiting geeft aan het dagelijks handelen (Forum: Instituut voor multiculturele vraagstukken, 2011). Wanneer we de bereidheid om te helpen bij de schoolviering bekijken ligt dit percentage wat lager dan bij de culturele feesten en de religieuze feesten. Namelijk 33% van alle leerlingen is bereid om te helpen bij de schoolviering (nummer 4 en 5 bij elkaar genomen) en 35% van de leerlingen is neutraal (nummer 3). Nog steeds is het een minderheid van 35% die aangeeft dat helpen bij een feest voor hen het feest niet aantrekkelijker maakt. Als we de bereidheid bij de schoolviering bekijken per religie zien we dat de moslims en hindoes het meest bereid zijn om te helpen. Dit zagen we ook al bij de religieuze feesten. De religieuze feesten van deze twee doelgroepen zijn wat voorbereiding betreft ook duidelijker geïntegreerd in het toeleven naar het feest dan de christelijke feesten waarbij je naar een dienst gaat. We ontdekken hier een verband tussen de uiting van de religies en de instelling van de leerling op school.

De schoolvisie (deelvraag 2)

De vraag die we gesteld hebben: 'In welk godsdienst- pedagogisch model (van Veugelers en Roebben) herkent het Comenius College zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling?' hebben we in ons onderzoek opgedeeld in drie stukken:

1. Wat is de identiteit van het Comenius College?
2. Wat wil het Comenius College bereiken met een viering?
3. Op welke manier gaat het Comenius College om met de religie van de leerling?

Met de beantwoording van deze vragen kunnen we de onderliggende wijze van handelen van de school samenvatten en beschrijven. Ook het handelen van de docenten wordt in dit onderdeel beantwoord.

2.1 Wat is de identiteit van het Comenius College?

2.1.1 Beantwoording vanuit het visiedocument

De identiteit van de het Comenius College, zoals omschreven wordt in het beleidsstuk van het CVO (2012), geeft aan waar de school zich positioneert op het gebied van onderwijs en levensbeschouwing.

Op de website van het Comenius College staat de visie van de school omtrent hun identiteit:

We zijn ook een christelijke school en dat bepaalt onze kijk op mensen. Ieder mens zien we als uniek en daarom respecteren en waarderen we het verschil tussen mensen. Maar nog belangrijker vinden we de verbinding tussen al die mensen.

Onze school is bij uitstek de plek om in verbinding met velen te leren en te groeien, om verantwoordelijkheid te geven en te nemen. Zo willen wij met elkaar van betekenis zijn. Daarom ook hebben we hoopvolle verwachtingen van jou en al je medeleerlingen en hebben we er plezier in om je te zien groeien in kennis en verantwoordelijkheid.

Op de site vermelden ze vervolgens de kernwaarden van de school:

We laten ons inspireren door het besef dat mensen in aanwezigheid van God leven en werken. Vol hoop en inspiratie, vol verwachting, maar ook vol van verantwoordelijkheid voor elkaar.

De school begeeft zich dus in de situatie waarin het mogelijk is om de identiteit openbaar te maken. Prominent op de website staat het kopje identiteit. Hetgeen wat hier boven staat is te vinden onder dit kopje. De school meet zich met hetgeen boven staat een bepaalde identiteit aan. Christelijk, hetwelk uitmondt in het hebben van een bepaalde 'kijk op mensen'. De uniciteit van de mens en de daaruit ontspringende waarden van respect en waardering van diversiteit worden als belangrijk ervaren. Verbindingen aangaan is nog zo'n kernwoord in deze korte omschrijving van de identiteit van de school. Het Comenius College te Rotterdam is een protestant christelijke middelbare school. De scholengemeenschap is aangesloten bij CVO (Vereniging voor Christelijk Voortgezet Onderwijs te Rotterdam en omgeving). Het Comenius College is een school die vanuit de protestant christelijke

wortels onderwijs probeert vorm te geven. 'Kern van het zoeken binnen CVO is het besef dat de identiteit van de schoolorganisatie zijn verankering buiten zichzelf vindt. Volgens CVO ligt aan de basis van de christelijke identiteit het besef dat de mens *Coram Deo*, voor Gods aangezicht, staat, leeft en werkt. Hij bestaat niet op een autonome manier die alleen door brute natuurwetten wordt begrenst. Hij is niet zelf de maat der dingen' (Bakker D. d., 2013). Een christelijke identiteit vindt zijn weerslag in de volgende drie levensdoelen: De aarde bewerken en bewaren, het zorgen voor de ander en in mindere mate het liefhebben van God.

De christelijke identiteit komt terug in het feit dat het onderwijs in zekere mate adaptief is. Zeker op een protestants-christelijke school is dat een belangrijke en veel terugkerende manier van onderwijs. Hieronder, onder de adaptatie tegenover de leerlingen, ligt de aanname dat ieder kind uniek is (Vroom, 2006b). Ook intern zijn er nogal wat verschillen aan te geven tussen protestants-christelijke scholen. 'De protestants-christelijke school op de Veluwe is een totaal andere dan de 'zwarte' – ook protestants-christelijke school in hartje Rotterdam. En het onderwijs op de rooms-katholieke school in het 'diepe zuiden' werkt anders dan op de katholieke school in Amsterdam' (Bakker C. , 2002).

2.1.2 Beantwoording vanuit de interviews

Het Comenius College kan omschreven worden als open en christelijk. Van Sorge geeft dit duidelijk aan als hij zegt dat hij bewust voor een open christelijke school heeft gekozen om de identiteit mede vorm te geven en te stimuleren. Pellikaan vult deze informatie aan door het aannemingsbeleid te noemen en daarbij ook aan te geven wat de school van de leerlingen verwacht die niet achter de christelijke identiteit staan: 'De leerling is welkom, helemaal'. Ook mag de leerling zijn of haar identiteit volledig uiten en staan in de traditie die hij of zij heeft meegekregen vanuit opvoeding en ontwikkeling. Daarbij noemt Pellikaan wel dat de leerling rekening heeft te houden met het feit dat de school een christelijk uitgangspunt heeft. De leerling heeft, net als de school respect heeft voor de identiteit van de leerling, respect op te brengen voor de christelijke identiteit van de school. Kersten noemt dit aanvoelen van het wederzijdse respect de waarden en normenopvoeding (Kersten, 1998). Vooral Van Sorge heeft het veel over de gezamenlijke basis die mensen aan elkaar bindt. Voorbeelden hiervan zijn onder andere het eeuwigheidsperspectief, het godsbesef, godsbeleving en het samen beleven van ankerpunten. Reitsma sluit in die zin bij Van Sorge aan. Hij zegt: *'Je kan aansluiten bij een bepaalde gemeenschappelijkheid in het zoeken naar wie God is. Zonder dat je daarbij op geeft dat je vanuit je eigen geloof Christus daarin als centrale persoon erkent.* Reitsma geeft aan dat het lastig is om vanaf het podium de gemeenschappelijkheid te ervaren. Hij raadt aan om dit in het klaslokaal te doen. De moeilijkheidsgraad is volgens Reitsma wel dat de leerlingen moeten weten waar zij zelf staan. Reitsma geeft het advies om het gewoon te doen, laat ze het maar eens aan elkaar uitleggen. Volgens Kersten (1998) zijn de zaken die Van Sorge noemt: 'Saamhorigheid binnen de school, het beleven van ankerpunten', de zaken die ook terugkomen in de belangrijkste redenen om te vieren op school. De identiteit bestaat hierin dat de docenten met de leerlingen samen bepaalde ankerpunten in het schooljaar beleven om hierin iets mee te maken wat de school bindt. Het verbindend karakter en de verbindende elementen zijn hierin erg belangrijk. Van Sorge noemt een aantal kernpunten. Zo vindt hij dat vieringen centraal dienen te gebeuren. Met de hele school in de aula om daar belangrijke zaken te benoemen vanuit een verbindend en algemene beleving. De federatie voor christelijk mbo heeft dit omschreven als interpersoonlijke gemeenschappelijke beleving (Federatie Christelijk Mbo, 2014). Geen momenten met alleen de

mentorklas, maar juist met de school omdat daar de kracht zit van de viering. Identiteit krijgt dan een gezicht waarin iedereen zijn of haar aparte beleving heeft. Enerzijds zien we de nadruk op de gemeenschap, maar anderzijds zien we dat de individuen ook persoonlijk vormt. Daar komt de verhouding terug die de federatie voor christelijk mbo heeft willen schematiseren in de dubbele lemniscaat die ze ontworpen heeft.

Pellikaan noemt dat de leerling ook een bepaalde interesse laat zien ten opzichte van de viering. Zoals we net gezien hebben, geeft Van Sorge aan dat het samen vieren belangrijk is voor het Comenius College. Wanneer we deze twee uitspraken met elkaar in verband brengen, moeten we concluderen dat de school daar een grote troef in handen heeft. Namelijk de interesse die er is weten aan te wakkeren en daarmee samen de hoogtepunten van het jaar vieren. Reitsma bevestigt dat door te zeggen dat 'Wanneer de school zijn identiteit uitvoert vanuit de vrijheid die het heeft, maar ook vanuit de duidelijkheid die daarbij geboden is, dat dat voor moslimkinderen geen enkele issue is'. Door het open karakter van de school, de interesse van de leerling enerzijds en de duidelijkheid van de docenten, kan een hoop bereikt worden bij de leerlingen en in de gehele schoolcontext.

Van Sorge noemt niet alleen de leerlingen, maar ook het personeel binnen die belevingsgemeenschap. Ook de docenten spelen een rol binnen het hele belevingsproces. Aansluiten bij de leerlingen betekent ook aansluiten bij de beleving van de docenten. Dat betekent dat de school van meerdere kanten kan worden beschouwd omtrent beleven. Juist de inbreng van meerdere partijen kenmerkt de identiteit van de school. Niet alleen op gebied van multireligiositeit, maar ook op het gebied van multiculturaliteit. Zo noemt Van Sorge de cultuur van de docenten én van de leerlingen. De beleving van de docenten is hierin een extra aspect omdat dat invloed heeft op hoe de identiteit van de school naar voren komt. Gemeenschappelijk beleven is hierin een kernwaarde voor Van Sorge en Pellikaan. 'Niet alle docenten hebben duidelijke verbondenheid met de christelijke boodschap', zegt Van Sorge. Er zijn docenten die zich niet verbonden weten, maar toch wordt ook duidelijk dat er ruimte is voor ieders identiteit en dat vanuit daar ook ruimte is voor de prescriptieve identiteit van de school. De identiteit wordt zichtbaar in de christelijke normen en waarden en de christelijke boodschap in het CVO-document omschreven als 'Coram Deo' en het wordt ook zichtbaar doordat de nadruk wordt gelegd op christelijke feesten en de belevingen die daaruit ontspringen in ieder persoonlijk. Hierin komt iets terug van wat Reitsma zegt: 'Hoe duidelijker je weet waar je zelf staan, hoe meer ruimte je aan de ander kan geven'. Van Rijn ziet dit niet terug in de school. Hij vindt dat de eigen standpunten te vlak worden omschreven. Hij geeft aan dat de school angst vertoont om kleur te bekennen met als oorzaak dat het niet staat voor een christelijke identiteit.

2.2 Wat wil het Comenius College bereiken met een viering?

2.2.1 Beantwoording vanuit het visiedocument

In de eerste plaats is het belangrijk om te kijken wat de positie van de school is ten opzichte van de religie en levensbeschouwing. Waarom heeft het een levensbeschouwing? Waarom doet het de dingen volgens zijn christelijke identiteit? Wat is de verhouding tussen religie en ontwikkeling van de leerling? Vanuit die kennis kunnen we achterhalen wat de belangrijkste drijfveren zijn om deze religieuze positie te manifesteren en uit te dragen in een viering. Deze vragen willen we beantwoorden door het CVO-document te vergelijken met de vijf redenen die Henk Vroom noemt voor religie in het onderwijs.

Wat wil het Comenius College bereiken met religie in het onderwijs?

- In het identiteitsdocument van CVO staat: 'Elk mens is een uniek schepsel, een kind van God. Dat is onze bron voor respect en waardering van verschil. Je doet ertoe. Een mens leeft niet voor zichzelf alleen. In het besef dat de bron van ons bestaan buiten ons zelf ligt, mogen we leven voor het aangezicht van God' (CVO, 2012). Deze manier van denken komt overeen met de eerste reden tot levensbeschouwelijke opvoeding die Henk Vroom noemt in het boek onder redactie van Siebren Miedema, namelijk dat 'neutraliteit niet bestaat' (Miedema & Vroom, 2004). Niemand is zonder levensbeschouwing en daardoor is het nodig om dit met elkaar te delen en elkaar te ondervragen, anders wordt de 'eenvormigheid dictatuur' (2006).
- Henk Vroom benadrukt dat iedereen een levensbeschouwing heeft. In de eerste plaats heeft dat een ethische bron, in de tweede plaats heeft dat een reflectieve werkelijkheid en uiteindelijk een droom voor de toekomst tot gevolg. Dit is voor het Comenius College ook een belangrijke reden om hiermee om te gaan. Religie in het onderwijs mag daarom ook niet ontbreken.
- De derde en vierde reden voor levensbeschouwelijk onderwijs benadrukken dat levensbeschouwelijk onderwijs de leerling in staat stelt om met pluralisme om te gaan door het begrijpen van de ander en zijn of haar visie. Deze drijfveer heeft het VCO ook opgenomen in zijn identiteitsdocument: 'Leren van (mede)menselijkheid, begrijpen van drijfveren, open staan voor jezelf en de ander en communiceren van waarden, zijn belangrijke doelen van ons onderwijs (CVO, 2012).
- De laatste reden die Henk Vroom noemt is het dialoog leren. De maatschappij is meer en meer pluraal en dat vergt dialoog, verkenning. Het CVO probeert dat te omschrijven met de kernwaarde liefde: 'Liefde uit zich in de zin van hart hebben voor elkaar; elkaar zien. Je wordt iemand in de ontmoeting met de ander. CVO kiest daarom uit overtuiging voor de dialoog.' (CVO, 2012). Dit kunnen we plaatsen in het door Roebben omschreven model van het ontmoetingsleren waar de dialoog en het 'elkaar' ook centraal staat (Roebben, 2015).

2.2.2 Beantwoording vanuit de interviews

Het Comenius College probeert een eigen geluid te laten horen, vanuit de 'aansluiting bij de leerling'. Onder andere Pellikaan en Van Rijn geven dit beide in hun antwoorden aan (Rijn, 2016), (Pellikaan, 2016). Steenwijk geeft aan dat dit goed gaat (Steenwijk, 2016).

Van Rijn wil bereiken dat er vanuit de vieringen een goed christelijk geluid wordt gehoord. Dat de kinderen gaan nadenken over 'God in hun leven' (Rijn, 2016). Steenwijk noemt dat het voornaamste doel is om de essentie van de christelijke feesten uit te dragen. Pellikaan noemt verhaaloverdracht als het voornaamste doel. De verhalen van Kerst en Pasen moeten worden overgedragen. De heer Bron van het Streek ziet binnen de godsdienstsectie op Het Streek wel verschil tussen docenten. De één wil geloofsoverdracht, de andere kennisoverdracht, de andere vooral beleving. 'Misschien is het allemaal wel een beetje een gezamenlijk doel (Bron, 2016)'. In het oriëntatiegesprek (zie bijlage vijf oriëntatiegesprek met Matthijs Bron) is duidelijk geworden dat Bron de inhoud en de boodschap op gelijke hoogte stelt als de betrokkenheid en de verbondenheid met de activiteit.

Pellikaan noemt vooral de verhalen die de kinderen overgedragen krijgen. De verhalen zijn volgens hem de manier waarop de christelijke identiteit vorm krijgt. De verhalen spelen een belangrijke rol ook in de aansluiting bij de leerling. De viering wordt dus gebruikt om de verhalen zo goed mogelijk

te kunnen overdragen. Dit past in het interreligieuze model van Roebben (2015) omdat het uitgaat van het narratieve aspect van religie. Dit narratieve aspect wordt, naast het morele, gemeenschappelijke en rituele aspect, in dit model benadrukt. Geestelijke verhalen en ook gewone verhalen kunnen belangrijk zijn voor de identiteit van leerlingen. E.T. Alii (2009) zegt: *‘Wanneer mensen hun eigen verhaal navertellen, het opnieuw beleven en daarmee herinterpreteren ontstaat er eigenheid. Er wordt een lijn ontdekt in alle gebeurtenissen waardoor het er die dynamische eigenheid of te wel identiteit ontstaat.’* Dit wordt ook wel samengevat als narratieve identiteit. Dat de verhalen aansluiting vinden bij de doelgroep zien we ook terug in de conclusies die Pollefeyt en Annemie (2006) hebben getrokken op basis van hun kijk op de maatschappij. Zingeving wordt, volgens deze schrijvers, gevonden in boeken, films en dergelijke. Dit zijn andersoortige verhalen, maar zonder christelijke boodschap. Alii (2009) stellen zelfs dat het vertellen en het beleven van verhalen de basis kunnen zijn van identiteit van de leerling, hij noemt dit de narratieve identiteit.

Steenwijk ziet als doel dat je als school de essentie van de twee feesten mag uitdragen omdat je een protestants-christelijke school bent. Bepaalde begrippen in het verhaal mogen van haar wel naar voren komen.

Overkoepelend kunnen we stellen dat alle betrokken docenten vinden dat de inhoud van de feesten naar voren moet komen. De boodschap van het feest moet centraal staan. Van Rijn, Steenwijk en Pellikaan hebben dit alle drie centraal staan. De essentie (Steenwijk), de verhalen (Pellikaan) en de betekenis voor het leven (Van Rijn) worden genoemd als belangrijkste doelen. Bron noemt er meerdere, namelijk: ‘christelijke geloof overdragen, kennis overdragen, (religieuze) dingen met elkaar beleven en betrokkenheid bij de leerling creëren. Daarbij noemt hij er nog een doel bij, namelijk vanuit de boodschap met andersdenkenden tot een gesprek komen. Hierin komt mooi terug wat Van Rijn het *‘natraject’* noemt. Met iets meer woorden zegt Matthijs Bron: *‘Misschien moet je viering niet zien als het moment op het podium maar je kunt het ook uitbouwen in de les erna. Je kunt er op doorgaan de les erna. Dus een soort van voor en nazorg.’* Vanuit die gedachten kunnen we stellen dat de inhoud van de feesten bij iedere betrokkene terugkomt.

2.3 Op welke manier gaat het Comenius College om met de religie van de leerling?

2.3.1 Beantwoording vanuit het visiedocument

De pluraliteit van de leerlingen op het Comenius College te Rotterdam heeft in de eerste plaats een demografische reden (SLO nationaal expertisecentrum leerplan ontwikkeling, 2008). In de tweede plaats heeft de school de pluraliteit omarmt en beschrijft het ook zijn visie met de culturele diversiteit in het achterhoofd. De culturele en religieuze diversiteit is voor de school geen nieuws.

Het Comenius College heeft een open aannemingsbeleid ‘mits rekening gehouden wordt met de grondslag’ (Dijkstra & Miedema, 2003). Elke leerling die zich aanmeldt op het Comenius College weet dat het zich inschrijft op een protestants christelijke school. De leerling heeft zich dan ook te houden aan de reglementen die gelden op deze school. De school wil gelijkheid hooghouden, dus er wordt daarin geen onderscheid gemaakt tussen leerlingen.

Het Comenius College werkt vanuit de verbinding, dat heeft de scholengemeenschap duidelijk omschreven in zijn visie: ‘De vitale interactie tussen leraar en leerling vormt het hart van de school’ en ‘ontwikkelen en leren gebeurt in interactie met anderen’ (Comenius College).

2.3.2 Beantwoording vanuit de interviews

Vanuit de interviews kregen we uiteenlopende reacties op deze vraag. Van Rijn bijvoorbeeld vond dat er teveel rekening gehouden werd met de achtergrond van de leerling. Hij zei dat de docenten voorbeelden moesten zijn en daarin het niveau moeten bepalen. Op dezelfde vraag antwoordde Steenwijk weer anders. Zij vond dat ze genoeg rekening hielden met andere geloofsovertuigingen doordat ze niet iedere keer de Bijbel pakten of gingen bidden. Zo afstemmen op de groep is volgens Steenwijk rekening houden met andere godsdiensten. Ze twijfelt eraan of het afstemmen wel lukt. Ook Steenwijk merkt de spanning tussen aansluiting vinden enerzijds en over de hoofden heen praten anderzijds. Ze zegt: *‘Maarja, je kan twee dingen doen. Of je kan zeggen, we gaan daarin mee. Of, je kan zeggen toch iets meer.’* Hierin wordt de spanning duidelijk tussen meebewegen met de doelgroep en het eigen standpunt uitdragen. Van Rijn voelt deze spanning ook als hij zegt: *‘Meestal wordt er dan gezegd: ‘het is het niveau van de leerling’, ‘je praat al snel boven hun niveau’. Maar ik vind dat je als docenten daar een voorbeeld voor moet zijn. Docenten bepalen het niveau, maar zijn wel leidend in het niveau’.* Enerzijds dus het niveau van de leerling, anderzijds het niveau van de docenten. De vraag is hier, waar ligt de nadruk? Van Rijn vindt duidelijk dat dat bij het niveau van de docenten ligt: *‘Docenten bepalen het niveau’.* Steenwijk vindt: *‘Je moet natuurlijk wel aansluiten bij de mensen’.* Pellikaan herkent dit, maar heft de tegenstelling daarin op. Hij zegt namelijk: *‘De leerling is bij die identiteitsmomenten verplicht om te komen en om daar netjes aan mee te doen. Andersom zien we ook dat er vanuit de leerling een bepaalde interesse wordt getoond richting de verschillende uitingsvormen van het christelijk geloof. Vooral in de viering is dat zichtbaar. Vormen zijn erg belangrijk daarin. Vormtaal spreekt de leerlingen sneller aan.’* Hierin komt er een compromis naar boven. Enerzijds aansluiten bij de leerling, door vormen. Anderzijds de nadruk op de inhoud, de uitingsvormen van het christelijk geloof. Bron noemt dit ook een kern: *‘Geen concessies in de inhoud’.* De vorm en de manier waarop je ze betreft zijn ‘tools’ die je kunt inzetten, de inhoud laten we staan. Hiermee heeft Bron een oplossing voor de brug tussen inhoud en leerling. Vorm kan dus aangewend worden om bruggen te slaan. Van Sorge noemt concrete voorbeelden zoals de vluchtelingenproblematiek, of algemene onderwerpen zoals leven en dood, de leerling makkelijker bereiken dan dogmatische systemen, moeilijk vatbare overdenkingen en dergelijke opvattingen. Juist de elementen die jongeren kunnen meemaken, moeten volgens Van Sorge genoemd worden om terecht te komen bij de gezamenlijke beleving. Pellikaan noemt dat: *‘Beginnen bij de beginsituatie van de leerlingen’.* Het is belangrijk dat er in de viering vormen gebruikt worden die aansluiten bij de jongeren en hun belevingswereld. Op die manier kunnen de jongeren hun eigen beleving koppelen aan of vergelijken met de beleving die op dat moment aanwezig is in de viering. Reitsma geeft aan dat het zoeken naar verbinding tussen inhoud en de doelgroep lastig is: *‘De spanning blijft voortdurend in het vinden van de verbinding zeg maar. Want waar raakt nou die boodschap van toen de boodschap van vandaag, de context van vandaag en omgekeerd. En een van de grootste problemen is dat wij, mensen die hier zelf zijn opgegroeid, dus met de Bijbel zijn opgegroeid, heel sterk ook daarin een bepaalde vanzelfsprekendheid hebben dat wat wij denken ook de cultuur overstijgt. Terwijl dat vaak niet zo is.’*

Respect voor de andere religie staan zowel bij Pellikaan als bij Bron hoog. Omdat de leerling voor een christelijke school heeft gekozen, heeft de leerling respect voor de manieren van uiten van de christelijke identiteit. Ook Reitsma geeft aan dat respect belangrijk is voor beide partijen. Hij geeft daarbij ook aan dat er ruimte moet zijn. Hij noemt een voorbeeld van een school die de neiging hadden om alle religies bij elkaar stoppen om er dan één feest van te maken. Ze probeerde

bijvoorbeeld het kerstfeest in te vullen op de manier van: We hebben het feest van het licht in de islam, het feest van Chanoeka in het Jodendom en kerst in de christelijke. Maar dat werkte niet. Ze hebben toen besloten om ruimte te geven aan alle religies. Op Het Streek komt juist dit respect voorop te staan als er gevierd wordt. 'Bij de viering zitten we meer in persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie. Daar gaat het echt om onze eigen religie'.

De brug (deelvraag 3)

Op welke manier worden de stappen van het stappenplan van Kersten volgens het kernteam (van het Comenius College en van Het Streek) zichtbaar in de praktijk van de viering.

1. Comenius College
2. Het Streek

Stappenplan voor een geslaagde viering:

Het Comenius College

1. Waarom vieren? welk doel hebben we?

Het voornaamste doel dat veel terugkomt in de antwoorden van docenten en directieleden is de aansluiting bij de leerling. De docenten zijn zich ervan bewust dat de essenties van de feesten ver van de leerling afstaan waardoor de docenten zich genoodzaakt voelen om het dicht bij de leerlingen te brengen. Het doel is om de christelijke feesten vorm te geven en de essenties van de christelijke geschiedenissen te plaatsen voor de leerlingen en naar deze tijd te vertalen. In de redenen die Berg, Avest en Kopmels (2013) noemen wordt dit omschreven als: 'Vieringen scheppen een band die stevigheid biedt in een cultuur die steeds meer individualistisch wordt.'

2. Wat is het moment van vieren? Welke gelegenheid?

Het Comenius College viert op meerdere momenten. Het Comenius College viert overgangsvieringen. Voorbeelden hiervan zijn de diplomering, de opening van het jaar en bepaalde schoolfeesten. Daarnaast vieren ze cyclische vieringen Kerst en Pasen.

3. Bouwstenen voor een viering

a. Het thema/onderwerp

Het thema wordt altijd bedacht door het kernteam. De thema's hebben meestal een maatschappelijke link. De thema's worden zo als brug gesteld tussen het heilsfeit en tussen de leefwereld van de leerling. Voorbeelden hiervan zijn de maatschappelijke ontwikkelingen rondom arm en rijk, vriendschappen, vluchtelingen of andere thema's die veelal gebaseerd zijn op de moraliteit die uit de Bijbel spreekt. De specifieke betekenis van Pasen of Kerst loopt dan uit op een morele basis waaruit de leerling zich kan spiegelen.

b. Een verbindend verhaal

De vestigingsdirecteur, Mark van Sorge, gaf aan in het interview dat hij het persoonlijke verhaal van docenten of van directieleden erg belangrijk vond. Hij geeft in zijn antwoord aan dat er ook ruimte is voor 'zijn diversiteit'. Het gaat juist om het samen beleven. Dat is volgens hem een beter wapen om te gebruiken om de essentie van de feesten over te brengen dan alle uitingen van de maatschappij te gebruiken, daarvan verlies je het als docent. Het belevende aspect in een verhaal sluit ook naadloos aan op de maatschappelijke ontwikkelingen in deze tijd. Het geeft een extra dimensie en het belevende aspect kan zo twee kanten verbinden. Het verbindende verhaal staat volgens Van Rijn nog wel op zichzelf. Het is niet

ingekapseld in de context van de school. Voor het verbindend verhaal is tijdens, maar ook in de voor- en nabereiding, te weinig tijd.

c. Een beeld of symbool

Extra aandachtspunt 1: verhouding verbale en muzische elementen

Extra aandachtspunt 2: inbreng van leerlingen en docenten

Op het punt van verbale en muzische elementen is het Comenius College als volgt: Er bestaat geen vaste liturgie, maar er wordt door het themateam altijd een afweging gemaakt of aangevoeld tussen de hoeveelheid woorden die de leerlingen over zich heen krijgen en de hoeveelheid 'entertainment' die de leerlingen zien. De muziek wordt meestal verzorgd door een groepje docenten, de zogenaamde 'docentenband'. Ook wordt aan een bepaalde leerling, die volgens de leerlingen goed kan zingen, gevraagd of zij wil zingen. Er wordt meestal een verhaal verteld, waarin een docent of een directielid vanuit zijn eigen beleving een indruk probeert te geven van de manier waarop hij of zij het feest ervaart en hoe hij of zij het vormgeeft. Docenten hebben stevast een rol in de viering. Voor het vierde achtereenvolgende jaar hebben de leerlingen meegewerkt aan de viering. Vooral de docenten voeren hierin de ontwerpende en uitvoerende boventoon. Leerlingen zijn vooral de uitvoerende partij. Bijvoorbeeld een lied zingen wordt door de leerlingen gedaan. De docenten kiezen wel het lied en vragen dan of de leerling dit wil zingen. Ook is er een toneelstuk geweest. De docent organiseerde dit en voerde de voorbereiding uit. Leerlingen speelden vervolgens de rollen en waren zo zichtbaar tijdens de viering.

4. Werkvormen, beelden en symbolen

De docenten bepalen de werkvormen en beelden en symbolen. De leerlingen voeren bepaalde handelingen uit die de docenten aan hen delegeren. De werkvormen variëren sterk. In de eerste plaats wordt er eigenlijk standaard begonnen met een klassikaal ontbijt. Tijdens de viering zelf wordt er meestal begonnen met een kaars. De liederen die gezongen worden zijn meestal uit deze tijd, top 40 muziek wordt het meest gebruikt. Een docent vertelt een verhaal, leest uit de Bijbel of vertelt zijn eigen inzicht. Leerlingen vertellen een verhaal, lezen uit de Bijbel of vertellen hun eigen inzicht. Zo ontstaat er een hoeveelheid van verschillende onderdelen tijdens een viering.

5. voorwaarden, planning, evaluatie en verslaglegging

Er ligt een dagplanning klaar. Vooral het ontbijt en de tijden van de vieringen staan hierop aangegeven. Veel informatie over hoe de viering er uit hoort te zien is niet aanwezig. Vaak wordt er gewerkt vanuit het doel, vanuit de boodschap die de kerngroep wil meegeven. Deze afwegingen bepalen de verdere indeling van de viering. Een vast draaiboek ligt niet klaar. Evaluatie en verslaglegging wordt niet gedaan.

Het Streek

1. Waarom vieren? welk doel hebben we?

Er is niet specifiek één doel wat betreft de viering, er komen meerdere doelen tot zijn recht, een christelijk feest beleven, kennis overdragen en samen als school iets beleven.

2. Wat is het moment van vieren? Welke gelegenheid?

Het Streek viert op meerdere momenten. Voorbeelden hiervan zijn de diplomering en de opening van het jaar, dit zijn overgangsvieringen. Ze vieren twee specifiek christelijke feestdagen, met name Kerst en Pasen. Het Streek viert deze twee cyclische feesten om het leven van Jezus te herdenken.

3. Bouwstenen voor een viering

a. Het thema/onderwerp

Het thema wordt altijd uit Oase (dagopeningen) gehaald. Dhr. Bron vindt het mooi dat er in de dagopening voorafgaand aan de vieringen in Oase al aandacht aan het thema besteed wordt, daardoor zijn leerlingen er al mee bezig.

b. Een verbindend verhaal

Het Streek vertelt openlijk het verhaal van Jezus. Dat kan, zeggen zij, als je maar ruimte laat voor andere meningen, door hun spreektijd te geven voor of na de viering. Tijdens een moment van verwerking kunnen zij hun mening ook uiten. Het Streek doet namelijk geen concessies aan de inhoud zelf. Die blijft staan.

c. Een beeld of symbool

Extra aandachtspunt 1: verhouding verbale en muzische elementen

Extra aandachtspunt 2: inbreng van leerlingen en docenten

In een viering let Het Streek erop dat er afwisseling is tussen de verbale en muzische elementen. De leerling inbreng is groot bij de kerstviering. De leerlingen krijgen verantwoordelijkheden en de docenten bepalen de lijn. Vierdejaars leerlingen mogen kiezen of ze aan een kerstproject meewerken of dat ze een rol krijgen in de centrale kerstviering. Dit jaar werden ook leerlingen van andere leerjaren verantwoordelijk gesteld. Er is veel leerling inbreng maar de docent heeft de regie en de leerlingen vullen het in. Dit doen ze door diverse werkvormen, beelden, etc.

4. Werkvormen, beelden en symbolen

De leerlingen krijgen verantwoordelijkheid en mogen zelf bepalen welke werkvormen zij in de kerstviering willen hebben. Als ze dans willen of iets willen filmen dan kan dat. Mits het rond het onderwerp is dat vastgesteld is door het team. Er staan wel een bepaald aantal werkvormen vast die in de viering terug moeten komen. Dat zijn onder andere: een opening, een lied, een verhaal, een overdenking en een symbool bijvoorbeeld een kaars. Bij de paasviering is het anders omdat ze dan vaak een spreker uitnodigen van buitenaf. Maar ook dan zetten ze diverse werkvormen in.

5. Voorwaarden, planning, evaluatie en verslaglegging

Er ligt een draaiboek klaar, ze passen dit elkaar jaar aan. De evaluatie kan nog wel wat verbeterd worden. Dit schiet er vaak bij in.

Overeenkomsten en verschillen tussen het Comenius College en Het Streek

Een belangrijke overeenkomst tussen beide scholen is de nadruk op de essentie van de feesten. Ze willen de kern van de boodschap zo goed mogelijk overdragen. Beide scholen vieren Kerst en Pasen op school. Op het Comenius College wordt ook aandacht gegeven aan de vieringen bij de bepalende momenten in de school zoals de diplomering en bepaalde schoolfeesten. De betrokkenheid op Het Streek op de leerling en de nadruk op het samenzijn en de verbinding die gezocht wordt, zien we niet terug op het Comenius College.

Het thema wordt op het Comenius College bepaald door de docenten. De docenten bedenken een thema dat directe banden heeft met de christelijke identiteit van de school en de dan spelende maatschappelijke ontwikkelingen. Het Streek haalt het thema uit de Oase, een boekje voor dagopeningen en vieringen op scholen.

Het thema op het Comenius College wordt zoveel mogelijk als verbinding gezien tussen de leerling en de school. Het thema wordt uitgezocht op basis van dan spelende ontwikkelingen op maatschappelijk vlak en de religieuze binding die de docenten zelf kunnen leggen met het thema. Het verhaal moet zodoende de verbinding zijn tussen de school en de leerling en de maatschappij en de leerling. Het Comenius College hecht waarde aan een persoonlijk verhaal. De school wil het gebruiken om de leerling kennis te laten maken met de manier van beleven van de ander. Het belevingselement creëert op die manier verbondenheid tijdens een viering. Het Streek geeft minder aandacht aan dit proces. De persoonlijke noot vindt op Het Streek dan vooral plaats in de nagesprekken. Bij het Comenius College willen ze dit juist tijdens de viering hebben om op die manier overbruggend te zijn.

Het Streek ziet het verhaal van Jezus als leidend en de bespreking met de leerlingen als het bindende element. Zo probeert het de leerling te binden aan het verhaal van Jezus door hen concreet aan het werk te zetten met het thema. Zij moeten het thema vertolken in diverse werkvormen. De verwerking van het thema door leerlingen brengt het verhaal met de leerling in contact.

De leerlinginbreng is op beide scholen anders geregeld. Op Het Streek is de leerlinginbreng gebouwd op het ontwerp van de docenten. De docenten zetten de lijn uit en de leerlingen krijgen de verantwoordelijkheid om in die lijn hun eigen wensen en voorkeuren vorm te geven. De verantwoordelijkheid ligt op het uitzetten van de vormen, van de doelen en de structuren in een viering. Heel anders is dit op het Comenius College. Daar vinden we de verantwoordelijkheid bij de docenten. De docenten zetten een lijn uit, bedenken daar vormen bij en maken daar het script van. Dan komen de leerlingen om de hoek. Zij zijn de uitvoerenden. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in het zingen van een lied, een toneelstuk opvoeren en bijvoorbeeld een kaars aansteken. De docenten bedenken de vormen, de inhoud en de doelen en de leerlingen voeren het uit. Een ander aspect van leerlinginbreng vinden we op Het Streek op het gebied van de nabespreking van de viering. De leerling krijgt hierin een stem. De verwerking die dan plaatsvindt, is een groot onderdeel van de inbreng van de leerling. Op het Comenius College vinden we deze manier van leerlinginbreng niet.

De voorwaarden, de planning, de evaluatie en de verslaglegging gebeurt op beide scholen ongeveer hetzelfde. Er ligt op Het Streek een draaiboek, wat op het Comenius College ontbreekt. Verder zien we dat beide scholen geen of weinig evaluatie of verslaglegging hebben ingepland naar aanleiding van een viering. Op het Comenius College zien we dat het ontbijt een terugkerend onderdeel is van de viering.

Versteving van de brug (deelvraag 4)

We hebben in de voorgaande hoofdstukken gezien hoe de twee kanten van de kloof eruit zien. Ook hebben we gezien hoe de viering een brug is om de kloof te overbruggen. Deze brug ligt er al maar hij ligt niet goed verankerd. In dit hoofdstuk gaan we kijken hoe we de brug kunnen verankeren. Dat doen we met de volgende vraag: welke stappen van het stappenplan moeten aangescherpt worden om aan te sluiten bij de leerling en de docenten?

Het Comenius College

1. Waarom vieren? welk doel hebben we?

Uit de gesprekken met de docenten blijkt dat de viering wordt gezien als 'dat moet ook nog gebeuren'. Het is een bijzaak in het gehele onderwijsproces. Docenten beseffen niet wat voor waardevolle aanvulling de viering is voor de school. Het Comenius College heeft goud in handen. De viering verbindt. Het samenzijn is enorm belangrijk voor de leerlingen van het Comenius College omdat de viering de leerlingen iets gezamenlijk laat beleven en juist dat beleven is ontzettend belangrijk in deze beleevingscultuur.

Het ontbijt is hier een heel goed middel voor wat ook gewaardeerd wordt door de leerlingen. Hiermee wordt het doel van vieren gehaald, namelijk *de ontmoeting en de verbinding zoeken tussen leerlingen en boodschap en die beleven in de vieringen*. Docenten zijn over het algemeen gericht op het overbrengen van de boodschap en worstelen met de vraag hoe dat het beste gedaan kan worden. Wat docenten daardoor vergeten is dat het ontmoeten bijzonder veel waarde heeft voor leerlingen en daarmee voor het Comenius College. Om het met de reden die Berg, Avest en Kopmels (2013) noemen te zeggen: 'Vieringen scheppen een band die stevigheid biedt in een cultuur die steeds meer individualistisch wordt.' Het besef waarom er gevierd wordt en wat een viering doet kan dus nog meer gaan groeien.

Zoals al genoemd stoeien docenten soms hoe zij de visie van het Comenius College over kunnen brengen op de leerling. Ze zoeken naar het juiste materiaal waarmee ze de kloof kunnen overbruggen. Doordat het vaak op het laatste moment moet worden gedaan, worden er wel goede planken neergelegd, maar zijn de planken niet voldoende gefundeerd. Soms wordt er ook nog wel getwijfeld op welke manier het Comenius College de boodschap over de brug heen kan laten komen. Er wordt vooral gezocht naar vormen waar de inhoud enigszins verborgen wordt. Reitsma geeft aan als je goed weet waar jezelf staat er ook genoeg ruimte is voor de ander. Het Comenius College manifesteert de essenties daarin niet voldoende om mee te kunnen bewegen met de leerling.

2. Wat is het moment van vieren? Welke gelegenheid?

De momenten van vieren zijn duidelijk rondom Kerst en Pasen.

3. Bouwstenen voor een viering

a. Het thema/onderwerp

Docenten zoeken vaak naar een actueel onderwerp. Soms vinden zij dit lastig. Het Streek haalt het thema uit de Oase. Zij doen dit omdat er dan ook een aanloop is naar het thema vanuit de dagopeningen. Het Comenius College kan dit als optie

gebruiken. Wat een sterk element is van het Streek is het voor en na traject. Wat zij onder andere doen door het thema in de dagopeningen te bespreken. Hier meer over onder het kopje overige.

b. Een verbindend verhaal

Het Comenius College zoekt naar verhalen die meerdere partijen aan elkaar bindt. Vooral de directeur ziet hierin een belangrijk aspect van een centrale viering. Het is belangrijk zegt hij dat dit gebeurt in de viering omdat het de beleving van de leerlingen aanspreekt. Op die manier verbindt het verschillende partijen. Ter versteviging van de brug kan het Comenius College de verschillende partijen ook in dit verbindende verhaal laten participeren. Niet alleen de docent die zijn of haar perspectief deelt, maar ook de manier waarop de anderen kijken naar de essentie van het feest. Op deze manier kan het verbindende verhaal de brug zijn tussen de essentie van het feest en de leerlingen. Juist als de leerlingen hierbij betrokken worden, dus ook hun verhaal vertellen, komen de leerlingen in actie en komt dat het samenzijn ten goede.

Het Streek voert dit deels uit. Vooral van het feit dat de essentie van het feest leidend voor de verbinding is, kan het Comenius College wat leren. Ook heeft Het Streek als het ware een voor- en een natraject. Met Kerst zijn er heel veel leerlingen betrokken bij de invulling. Ook in de dagopeningen wordt er aandacht aan het thema besteed. Dat is het voortraject. Het natraject vindt zijn uiting in het feit dat er altijd een moment van bespreking is na de viering in de klas. Daar krijgen de leerlingen de ruimte om georganiseerd en niet georganiseerd hun mening te geven. Dit noemen Reitsma en Van Rijn ook in hun antwoorden, een viering is niet maar een half uurtje op de dag voor het feest. In de lessen kan het voorbereid worden en er kan op terug gekomen worden. Door dit voor- en natraject kan het verhaal nog meer grond onder de voeten krijgen en daarmee kan het verhaal van Jezus en de persoonlijke reflectie daarop als brug dienen tussen beide kanten van de kloof.

c. Een beeld of symbool

- Extra aandachtspunt 1: verhouding verbale en muzische elementen
Er is voldoende afwisseling tussen verbale en muzische elementen.
- Extra aandachtspunt 2: inbreng van leerlingen en docenten

Als we kijken naar hoe anderen de kloof overbruggen dan zien we dat Het Streek doelbewust de leerling betreft in de voorbereiding van de vieringen om de leerling betrokkenheid, de verantwoordelijkheid en de saamhorigheid te vergroten. De leerling betrokkenheid kan het Comenius College inzetten om de saamhorigheid nog meer te vergroten. In het stappenplan wordt de verhouding van docenteninbreng en leerling inbreng ook genoemd. Hier kan het Comenius College nog in groeien.

4. Werkvormen, beelden en symbolen

Het Comenius college gebruikt goede werkvormen die aansluiten bij de leerlingen. Het element van ontbijt springt er bovenuit. Dat is een enorm belangrijk element omdat het gemeenschap brengt. Maar ook de docentenband en het aansteken van de kaars zijn elementen die aansluiten. Daarnaast zijn er nog diverse creatieve werkvormen die je kan

inzetten. Op zich maakt het niet uit welke werkvorm je inzet als het maar iets is van de leerlingen. Bij het Streek doen ze dat door bij de kerstvieringen de leerlingen daar invulling aan te laten geven. Dus het is niet zozeer welke werkvormen, maar wie bedenkt ze en hoe breng je ze naar voren?

Ook kunnen er mensen van buitenaf gevraagd worden. Maar deze mensen moeten ook aansluiten bij de belevingscultuur en de boodschap. Zodat je leerlingen mee kan nemen. Het Comenius College kan gaan kijken hoe ze de werkvormen inzetten.

5. voorwaarden, planning, evaluatie en verslaglegging

Kersten (1998) geeft aan dat het goed is om de viering te evalueren, zodat je scherp blijft. We zien dat dit element er vaak bij inschiet. Dit is wel goed om op te nemen in de jaarplanning.

Conclusies

De gegevens die nu betekenis hebben gekregen in het onderzoek, dienen concreet geformuleerd te worden in de vorm van conclusies. We trekken onderbouwde conclusies uit de geanalyseerde resultaten. In de opbouw werken we toe naar antwoord op de hoofdvraag. We doen dat door de drie invalshoeken van ons onderzoek te verduidelijken. We concretiseren de schoolvisie, de leerling en de kloof tussen beide. Daarna gaan we in op het model dat het Comenius College aanwendt om de kloof te overbruggen, hoe de daadwerkelijke brug er nu uit ziet en hoe de brug tussen beide zijden verstevigd kan worden.

De school

Het Comenius College is een protestants-christelijke school in de stad Rotterdam. De school profileert zich in onder andere aannemingsbeleid en leerlingpopulatie als open christelijk. Het Comenius College is een school die vanuit de protestant christelijke wortels onderwijs probeert vorm te geven. De missie van de school is om leerlingen te vormen met het zicht op ontwikkeling, verbinding en verantwoordelijkheid. Van het docententeam wordt verwacht dat het de christelijke identiteit van de school mede kan vormgeven en zich daarom verbonden weet met de christelijke identiteit. De beleving kan hierin wel verschillen. Dit komt doordat er ruimte is voor diverse (christelijke) levensbeschouwingen van de docenten. Het belang van de viering met betrekking tot verbondenheid wordt niet altijd gevoeld. Docenten zijn op zoek naar de manier van aansluiten en daarvoor dienen ze de verbinding te leggen tussen de schoolvisie en de leerling. De docenten beseffen te weinig dat de viering zelf al verbondenheid creëert. Vieringen scheppen een band die stevigheid biedt in een cultuur die steeds meer individualistisch wordt (Avest, Berg, & Kopmels, 2013). De hier genoemde verbondenheid, reden twee bij Berg, ter Avest en Kopmels (2013) en ook bij de Federatie voor Christelijk Mbo (2014) wordt hierin duidelijk. De ene zijde van de kloof, namelijk het Comenius College en haar visie, zoekt door middel van verbondenheid en openheid de andere kant.

De leerling

De leerlingen op het Comenius College kunnen we opdelen in vier doelgroepen, de niet-gelovigen, de christenen, de moslims en hindoes. Zij hebben allen een levensbeschouwing vanuit huis uit meegekregen. Deze levensbeschouwing kan bepalend zijn voor hun identiteit en daarmee voor hun handelen. Die bepalende factor zien we het sterkst terug bij de moslims. Zij voelen zich het meest verbonden met hun religie en geven ook de grootste betrokkenheid aan bij de religieuze feesten. Ook zien we bij de moslims dat ze vanuit hun eigen religieuze feesten meekrijgen dat ze aan de medemensen moeten denken. Dit element vinden zij ook belangrijk in de schoolviering.

Bij alle feesten zowel religieuze, als culturele feesten en de schoolviering is samenzijn een item wat belangrijk is en terugkeert bij de leerlingen. Een feest of een viering heeft een samenbindend effect en dat is waardevol. Daarmee is een viering goud in de handen van een school omdat het verbondenheid creëert. De verbondenheid met elkaar is een element in de viering die duidelijk wordt gewaardeerd, ook door de leerlingen die zichzelf niet verbonden weten met de inhoud van het feest.

De binding wordt onder andere ervaren tijdens het samen eten. Het Comenius College heeft al meerdere jaren een ontbijt op het programma staan. Dit is een heel belangrijk item om in de viering te houden, want eten geeft gemeenschap (Hofh).

De kloof

Tussen de hierboven beschreven groepen bestaat een kloof, zoals we eerder al zagen. Wat goed zichtbaar wordt, in onder andere de interviews, is de spanning tussen aansluiten bij de ene kant van de kloof, namelijk de leerling en aan de andere kant van de kloof recht doen aan de schoolvisie door het gebruik van feesten, verhalen en thema's die worden behandeld. De antwoorden van Van Rijn en Van Steenwijk lijken daarmee erg tegenover elkaar te staan. Enerzijds, wat Van Rijn erg belangrijk vindt, de nadruk op recht doen aan de essentie van de christelijke identiteit verhuld in de feesten en anderzijds, waar Steenwijk extra nadruk op legt, is de poging om aan te sluiten en de viering interessant voor de leerlingen te maken. Het Comenius College wil met de viering bereiken dat de leerlingen kennis maken met de feesten en dat de essenties van de twee belangrijke feesten ten gehore worden gebracht. Het doel van de vieringen wordt, volgens Bron gemeenschappelijk gedragen. Zo ook bij het Comenius College. De een wil verhaaloverdracht (Pellikaan), de ander wil de essenties overbrengen (Steenwijk) en weer een ander wil op basis van gemeenschappelijke noemers de leerlingen vormen (Van Sorge). In principe kunnen we dit als aanvulling op elkaar zien. Gezamenlijk zijn de docenten het wel eens als het gaat om wat er moet blijven staan, namelijk de boodschap van de feesten overbrengen op een multicultureel publiek. De opmerking die hierbij gemaakt moet worden is dat Reitsma aangeeft dat docenten wel bewust moesten zijn van hun westerse bril.

Het model

De modellen van Roebben en Veugelers geven een richting in de manier waarop het Comenius College omgaat met de kloof tussen de schoolvisie en de leerling. In de visie van de school komt terug dat de school gaat voor de dialoog.' (CVO, 2012). Dit kunnen we plaatsen in het door Roebben omschreven model van het ontmoetingsleren waar de dialoog en het 'elkaar' ook centraal staat (Roebben, 2015)

De wijze waarop het Comenius College aansluiting zoekt bij de leerlingen kan daarvan afwijken. Pellikaan noemt daarin dan vooral de verhalen die de kinderen overgedragen krijgen. De verhalen zijn volgens hem de manier waarop de christelijke identiteit vorm gegeven wordt. Deze manier van aansluiten bij de leerling past in het interreligieuze model van Roebben (2015) omdat het uitgaat van het narratieve aspect van religie. Dit narratieve aspect wordt, naast het morele, gemeenschappelijke en rituele aspect, in dit model benadrukt. Dat in de aansluiting naar de leerling een ander model gevoerd wordt, is niet zo verontrustend. Soms heeft het ene model meer bereik dan het andere.

Concluderend kunnen we stellen dat het Comenius College vanuit het CVO-document, de doelen van de directieleden en de interviews met de docenten de viering vormgeeft zoals Veugelers het omschrijft in het persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie. Dit model past het beste bij deze school omdat zij duidelijk de boodschap van de feesten die geïmplementeerd is binnen de christelijke levensbeschouwelijke traditie willen duidelijk maken richting de leerling, maar ook de leerling ruimte willen geven voor hun eigen ontwikkeling binnen de

religie van de school. Het model dat de school gebruikt gaat ervan uit dat er een kloof is en dat er vanuit een duidelijke eigen identiteit en de ruimte voor de identiteit van de ander een brug kan worden geslagen waar ontmoeting kan plaatsvinden.

De brug

De gezamenlijke overtuiging van de docenten, de boodschap overbrengen aan een multicultureel publiek, veronderstelt een bepaalde tegenstelling, een kloof. De docenten zijn zich hiervan bewust en ze weten dat het een rol speelt in de praktijk van alledag. Tijdens de vieringen zien de docenten zich genooddaakt om rekening te houden met de religie van de leerling. Het Comenius College ondervindt dat er vanuit die verschillende religies niet negatief gereageerd wordt op de christelijke identiteit van de school. Er ontwikkelt zich bij sommige leerlingen zelfs een bepaalde mate van interesse richting het christendom. Een tweede tendens die zichtbaar wordt in de beantwoording op de deelvraag is het feit dat de christelijke identiteit niet altijd zo zichtbaar genoemd wordt of behandeld wordt. Onder andere Steenwijk en Van Rijn noemen dit. Beide zien dit terug als een benadering tot andere religies. Openheid in identiteit wordt zichtbaar door 'de Bijbel er niet bij te pakken' (Steenwijk, 2016). Reitsma geeft duidelijk aan dat jezelf moet weten waar je staat om ruimte te kunnen geven aan de ander. Van Rijn vindt dit een teloorgang van de christelijke identiteit, maar herkent daarin wel de poging om openheid te tonen richting de leerlingen.

Vormen worden vaak aangegrepen om aan te sluiten bij de leerling. 'Vormtaal spreken de leerlingen sneller' (Pellikaan, 2016). Vormen zoals toneel, drama, gedichten, tekeningen en kaarsen, komen geregeld terug in een viering.

Als we naar de indeling van Kersten kijken rondom een viering (bouwstenen en werkvormen) en daar de ervaring van de leerling naast leggen kunnen we het volgende concluderen:

- Bouwsteen verbindend verhaal: Een deel van de leerlingen vindt dat het kerst- dan wel paasverhaal vertelt moet worden ondanks de religie van de leerlingen. Een derde van de leerling staat er bij een viering voor open. Het Comenius College zoekt naar mogelijkheden om dit verhaal op een goede manier en vanuit de beleving te laten worden tot een verbindend verhaal. Wat zij van Het Streek kunnen leren is dat het verhaal van Jezus leidend is en het gesprek met de leerling bindend is. Deze twee zaken dienen onderscheiden te worden. Het gesprek over het verhaal hoeft niet alleen op het podium plaats te vinden maar kan ook in het voor- en natraject ingevoegd worden. Op die manier wordt bereikt wat het Comenius College als visie heeft, namelijk de verbinding zoeken door middel van de feesten vieren. De school mag meer insteken op de persoonlijke reflectie. Op die wijze kan het verhaal de brug slaan tussen de beleving van de leerling en de beleving van de docenten en directie zodat er een gemeenschap ontstaat rondom een verhaal. Dit is belangrijk voor de school en de school kan daarmee groeien en als gemeenschap de belangrijke feesten vieren. Het bindende verhaal kan zo als brug fungeren tussen verschillende manieren van beleven. De reflectie op de verschillende feesten kan plaats vinden in het voor- en natraject, maar vindt zijn hoogtepunt in de viering zelf, als de essentie van het verhaal gedeeld en beleefd wordt. Als je gebruik maakt van de belevingswereld van de leerling verhoogt dit tevens de betrokkenheid van de leerlingen, omdat je de beleving van de leerling simpelweg nodig hebt om samen te beleven.

- Bouwsteen verhouding inbreng docent en leerling: We zien dat de leerlingen die zich het meest betrokken voelen bij hun religie ook het meest bereid zijn om te helpen bij een feest of schoolviering. De meerderheid van de leerlingen is bereid om te helpen bij de voorbereiding van een feest. Dat is iets waar het Comenius College wat mee kan doen. Het Streek geeft leerlingen een stuk verantwoordelijkheid in de voorbereiding van de vieringen om de leerling betrokkenheid, verantwoordelijkheid en de saamhorigheid te vergroten. De leerling betrokkenheid kan het Comenius College inzetten om de saamhorigheid nog meer te vergroten,
- Bouwsteen verhouding verbaal en muzische elementen: In deze tijd is muziek belangrijk. De leerlingen geven echter ook aan dat de boodschap van het feest dat op dat moment gevierd wordt ook verteld dient te worden. De afwisseling tussen verbale en muzische elementen wordt daarom ook zeer aanbevolen. Ook geven leerlingen aan dat de docentenband wordt gewaardeerd. Dat deze bouwsteen al goed wordt gebruikt is waardevol.
- Symbolen/rituelen: bij de leerlingen die zich verbonden weten met een bepaalde religie hebben we gezien dat zichtbare rituelen meer aanspreken dan een preek. Dit heeft met de tijd te maken waarin we leven. We leven in een belevingscultuur. Je moet leerlingen iets laten zien, ervaren, proeven. Dit kan heel klein zijn door bijvoorbeeld een kaars aan te steken. De kaars aansteken wordt vaak al gedaan en wordt dus gedragen door leerlingen.
- Werkvormen: Docenten gebruiken diverse werkvormen en dat is goed. Eén van de werkvormen die het Comenius College gebruikt is het ontbijt. Dit is een uiterst geschikte methode. Het wordt door de leerlingen gewaardeerd en zoals we al zagen heeft eten een bindend karakter. Het Streek heeft een aantal werkvormen (opening, lied, creativiteit van leerlingen, overdenking, symbool) die elke keer terug komen.
- Losstaand van alle inhoud en werkvormen vinden leerlingen het al fijn om bij elkaar te zijn. Een grote meerderheid vindt het samenzijn het meest belangrijk en daarmee geeft de viering verbondenheid aan elkaar in een school. Dat is mooi in een samenleving waar mensen steeds meer voor zichzelf leven.

Versteviging van de brug

De schoolviering is al op veel punten afgestemd op de doelgroep. Het ontbijt, de muzische elementen en de verbondenheid met het thema en het achterliggende verhaal zijn al terug te zien in de vieringen. Om de vieringen, volgens het model van Kersten (1998) meer vorm te geven, is het nodig dat de volgende zaken nog aangescherpt worden.

Het eerste punt van Kersten, het doel van vieren, heeft veel meerwaarde voor de viering. Kersten geeft aan wanneer er structureel gekeken wordt naar de doelstellingen er ook structureel winst geboekt kan worden, omdat je beter weet waar je het voor doet. Op het Comenius College beseffen de docenten niet hoeveel 'goud' ze in handen hebben met een viering. Uit de resultaten blijkt dat leerlingen saamhorigheid heel belangrijk vinden. In een viering bereik je dat. Dit is een onderbelicht aspect van de viering maar ook enorm waardevol in een samenleving waarin gezocht wordt naar verbinding met elkaar.

Kersten heeft het in twee punten over de kern van het feest, namelijk een verbindend verhaal en het thema. Het is volgens Kersten dus nodig dat er nadruk komt te liggen op de boodschap van het feest. Leerlingen vinden dit ook belangrijk gezien hun openheid richting de boodschap en het verhaal.

Docenten vinden het belangrijk dat de essenties van de feesten zo goed mogelijk uit de verf komen. Helaas ondervinden de docenten een gebrek aan diepgang en aansluiting. Een goed afgestemd voor- en natraject kunnen hier uitkomst geven. Zodra er een opbouw is, door middel van dagopeningen, versterkte aandacht tijdens de godsdienstlessen en de mentormomenten, hoeft het kernteam van het Comenius College geen omvattend en sluitend verhaal te brengen in een relatief kort tijdsbestek tijdens de viering. Het is ons inziens rendabeler als er verspreid over een langere periode efficiënter wordt stilgestaan bij de viering en de boodschap daarvan. De viering krijgt daarmee ook een minder zware lading, er hangt minder vanaf. Een goed voortraject maakt het voor de leerlingen ook gemakkelijker om in het moment van vieren te stromen. Ook de nabespreking, het natraject van een viering, is ervoor bedoeld om de nadruk te leggen op de persoonlijke beleving van de leerling. Op die manier kan het thema tijdens de viering, vanuit het natraject vorm krijgen zoals de docenten dat graag vanuit de visie van het Comenius College presenteren. Het natraject geeft de leerling de mogelijkheid om te reageren op de viering en zijn eigen verhaal hieraan te spiegelen. De school zet dan een bepaalde visie uit en geeft hier ook gestalte aan. Vanuit die visie is er openheid richting de andere opvattingen. 'Hoe duidelijker je weet waar je zelf staan, hoe meer ruimte je aan de ander kan geven', zoals Reitsma het zegt. Het is goed om na de viering een moment te zoeken om na te praten, van gedachten te wisselen en samen de viering af te sluiten.

Het aspect van leerlinginbreng kan op het Comenius College meer vorm krijgen. De leerlinginbreng die er is, is vooral uitvoerend en niet organiserend. De leerlingen worden meer betrokken doordat je ze inschakelt en hen de regie in handen geeft. Dan wordt het een moment waaraan de leerling ook zelf heeft meegewerkt. Uit het onderzoek is hier veel openheid en interesse voor.

Concluderend kunnen we stellen dat we te maken hebben met een christelijke school met een open aannemingsbeleid en openheid richting andere religies. Daarbij zien we dat er gezocht wordt naar manieren om de andere religies te accepteren en daarmee te handelen. We zien dat dat vaak gebeurt door het gebruiken van vormen, de taal die kinderen makkelijk spreken. Ook zien we gebeuren dat de christelijke identiteit niet altijd wordt genoemd of besproken. Dit is wel gevaarlijk aldus Reitsma. Ruimte geven betekent zelf duidelijk laten zien waar je staat.

Discussiepunten

Enkele bevindingen in ons onderzoek vragen om discussie. We bespreken in het onderstaande belangrijke zaken die het onderzoek naar onze mening hebben beïnvloed. Met deze informatie in het achterhoofd moet gekeken worden naar het onderzoeksproces en naar sommige resultaten.

Onderzoeksmethode

- Bij het afnemen van de enquête moesten de leerlingen kiezen bij welke levensbeschouwingen zij hoorde, niet-gelovig, christendom, hindoeïsme of islam. Bij de leerlingen die zich christelijk noemen ervoeren we dat sommige leerlingen zich alleen christelijke noemen en andere leerlingen ook actief christelijk zijn. Hier kwamen we achter doordat leerlingen aangeven niet naar de kerk te gaan met kerst en Pasen, ondanks dat zij wel aangeven wel christelijke te zijn. Dit onderscheid hebben wij ons van te voren niet bedacht. Hierdoor was er niet de optie om n.v.t. aan te kruisen. De leerlingen kregen de opdracht om in te vullen wat zij denken het meest belangrijk te vinden.
- Leerlingen moesten in de enquête twee keuzes invullen wat zij belangrijk vonden bij bepaalde feesten. Vaak stond de optie n.v.t. er ook bij. Als ze deze invulde moesten zij ook nog een ander element aangeven, omdat er twee keuzes ingevuld moesten worden. Dit hebben wij gedaan omdat leerlingen vaak niet goed lezen en meer dan twee opties invullen. Als de leerlingen dan een n.v.t. hebben aangekruist hebben we aangegeven dat ze moesten invullen wat hen het meest belangrijk leek van dit feest. Dit is wel een mankement in de enquête maar omdat om ervaring gaat wat leerlingen belangrijk vinden het op deze manier wel aanvaardbaar volgens ons.
- De meeste interviews zijn opgenomen en daarmee uitgeschreven. Een paar interviews is niet gebeurd. Voor de nauwkeurigheid was het beter geweest om dit wel te doen.
- De keuze wat betreft culturele feesten is te weinig overdacht. We hebben dodenherdenking en Bevrijdingsdag buiten beschouwing gelaten, omdat Bevrijdingsdag maar één keer in de vijf jaar een nationale feestdag is. We beschouwen dodenherdenking en Bevrijdingsdag niet als feesten die bij de leerlingen worden gevierd. Ook hebben we carnaval er buiten gelaten omdat dit vooral in het zuiden van het land gevierd wordt. Daarnaast zijn er nog wat opkomende feesten zoals Halloween die we er buiten gelaten hebben. Oud en nieuw is over het hoofd gezien.

Verder onderzoek

- We hebben nu onderzoek gedaan naar de religieuze achtergrond van de leerling. We hadden verwacht dat er meer islamitische leerlingen en minder niet-gelovige zouden zijn. Omdat we vooral ingegaan zijn op religieuze achtergrond en niet op culturele achtergrond, zijn we benieuwd of er nog verschil zit tussen diversiteit in cultureel opzicht en religieus opzicht.
- Hoe wordt de identiteit omschreven in het CVO document zichtbaar in de dagelijkse praktijk van het Comenius college. Wij hebben het idee dat deze doelen niet worden gehaald in de huidige samenstelling van de school. Daarbij hebben wij niet gekeken naar de theologische achtergronden van de identiteit van het Comenius College. We hebben als uitgangspunt de

doelen van de school gebruikt zonder daarbij een theologische reflectie toe te voegen. Hier kan ook nog verder onderzoek naar gedaan worden.

Aanbevelingen

Vanuit de analyse en de resultaten kunnen we aanbevelingen doen voor het team. We halen de aanbevelingen uit de literatuurstudie, de resultaten van ons onderzoek en de daarop gebouwde conclusies van het onderzoek. Met deze aanbevelingen kan het Comenius College in Rotterdam de vieringen vormgeven vanuit een theoretisch kader en de bevindingen van leerlingen en docenten.

Doelen

We hebben voornamelijk uit de literatuurstudie gezien dat de vieringen momenten zijn die veel toegevoegde waarde hebben voor een school in het algemeen en meer specifiek het Comenius College. Er zijn veel redenen om te vieren. Onder andere de sfeer in de school, de religieuze aspecten en de saamhorigheid tegenover elkaar zijn voldoende om op een serieuze wijze om te gaan met het moment van vieren. De docenten dienen zich daarom te beseffen dat ze met de viering een moment in handen hebben dat veel invloed kan uitoefenen op de sfeer in school. De docenten die dit begeleiden en initiëren hebben hierin dus 'goud' in handen. De vieringen hebben dan niet alleen een inhoudsdoel, maar ook een procesdoel, namelijk de saamhorigheid en het samenzijn. Dit samenzijn is een wezenlijk deel van het Comenius College en vind zijn weerslag in aanloop naar en tijdens de viering. Als de docenten beseffen wat ze in handen hebben, worden de vieringen geen element in de jaarplanning die op het laatste moment nog wordt bedacht, maar juist een samensmelten van alle elementen van het school-zijn: de identiteit, de leerling en de docenten. De docenten die de vieringen voorbereiden moeten dan een inhoudsdoel én procesdoel stellen waaruit ze de vieringen vormgeven. Op die manier verwachten we dat de vieringen van de christelijke feesten beter aansluiten bij de doelstellingen van het Comenius College en dat er kan worden afgestemd op de leerling.

Inhoud

We hebben gezien dat er bij de meeste docenten een hang is naar het vertellen van de essenties van de feesten. De vieringen zijn dragers van de identiteit. De identiteit moet hierin ook sterk naar voren komen. Om nogmaals met Reitsma aan te geven: 'Hoe duidelijker je weet waar je zelf staan, hoe meer ruimte je aan de ander kan geven'. Omschrijf met elkaar de kern van de inhoud van de christelijke feesten. Discuseer met elkaar welke bril je op hebt. Volgens Reitsma is het namelijk een probleem dat er teveel naar de Bijbel wordt gekeken vanuit een westerse visie. Dat moet je als docent realiseren. Zorg ervoor dat deze kern in elke viering naar voren komt en verwoord wordt naar collega's en leerlingen. Door dit te doen creëer je openheid en duidelijkheid naar elkaar.

Vorm

We hebben geconstateerd dat de vorm moet afgestemd worden op de leerling door de belevingselementen te behouden en door af te stemmen op de doelen die gesteld zijn. De samenhang tussen de muzische en verbale elementen is een belangrijke bouwsteen voor het opbouwen van de viering. Er moet een goede afweging worden gemaakt, met als doel om de muzische en verbale elementen te ontwerpen vanuit een goed inhoudsdoel en een goed procesdoel. De afwisseling tussen beide zorgt ervoor dat de viering aantrekkelijk blijft en dat leerlingen de stap zetten naar het gezamenlijk beleven van het feest. Dit kunnen we ook stellen van het gebruik van symbolen. We zijn onderdeel van een belevingscultuur en symbolen kunnen hier de verbinding zijn tussen de inhoud van het feest en de beleving van de jongere. Een ander belevingselement is

bijvoorbeeld eten. Deze vorm is bevorderlijk voor het saamhorigheidsgevoel en is een aspect wat bij feestvieren hoort. Het Comenius College zou er goed aan doen om de belevingselementen die hierboven genoemd staan te verwerken in de vieringen. Hiermee bereikt de school dat het door middel van de vormen kan aansluiten bij de leerling en ook de inhoud van de feesten, met de juiste vormen, bij de leerlingen kwijt kan. Daarbij moeten we niet uit het oog verliezen wat Van Sorge stelt: 'Je kan niet concurreren met de huidige (sociale) media', dat is een onbegonnen strijd. Daarom is het belangrijk om de leerlingen ten volste te betrekken, zodat zij zich verantwoordelijk voelen voor de viering en zodat de school als gemeenschap samen viert.

Leerling betrokkenheid

We hebben gezien dat leerlingen positief staan ten opzichte van betrokkenheid in de vieringen. Ze willen graag meehelpen. Het Comenius College zou de leerling meer moeten betrekken bij de vieringen, meer dan alleen een uitvoerende taak die de leerlingen nu krijgen toebedeeld. Als de leerlingen betrokken worden bij het ontwerpen van de feesten, vinden de meeste leerlingen de vieringen ook leuker. Dit betekent dat leerlingen ook meer verantwoordelijkheid krijgen. We verwachten daarmee dat de saamhorigheid en de betrokkenheid op elkaar versterkt. Dat is ook de ervaring van de godsdienstdocent op Het Streek. Omdat het één van de redenen is om te vieren (Avest, Berg, & Kopmels, 2013) & (Federatie Christelijk Mbo, 2014), verwachten we dat de verbondenheid tussen leerling en school hechter wordt. Een van de opties die het Streek benut is het betrokken zijn bij een viering opnemen als handelingsdeel in het Programma Toetsing en Afsluiting (PTA).

Voor en na traject

We hebben uit de interviews met docenten en directie gezien dat het belangrijk is dat de essentie van het feest zo goed mogelijk vorm krijgt in een viering. Uit de literatuurstudie kunnen we zeggen dat het belangrijk is om de leerlingen via een goed thema en een bindend verhaal kennis te laten maken met de gebeurtenis die herdacht wordt. Om de inhoud volledig tot zijn recht te laten komen, is het dan ook belangrijk dat de inhoud van de viering al geïntroduceerd wordt tijdens eerdere bijeenkomsten in het jaar. Om het half uurtje van de viering niet te overladen met inhoud van feesten, is het nodig dat het uitgespreid wordt over het jaar. Ook Reitsma geeft aan dat het niet van het halfuurtje moet afhangen. Een mooie manier om dit te verwerken is bijvoorbeeld het thema uit de Oase te gebruiken. De Oase werkt door middel van dagopeningen toe naar de kerst- of paasviering. Ook de godsdienstlessen kunnen ingezet worden om de leerlingen voor te bereiden op de viering. Op die manier komt er minder druk te liggen op het verhaal in de viering en kan er tijdens de viering veel worden aangesloten bij de voorkennis. We benadrukken dat het schema van Kersten belangrijk is om te volgen tijdens de voorbereiding, de viering en de evaluatie. Op die wijze komt op een bewuste manier de viering op alle fronten tot zijn recht.

Daarbij ontstaat er ruimte om vanuit verschillende invalshoeken de leerling te benaderen en de koof te overbruggen.

In de viering wordt de 'persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie' benadrukt. Dit model van Veugelers is in een viering goed vorm te geven omdat de leerlingen ingeleid worden. Daarbij bestaat er ruimte voor ieders persoonlijke ontwikkeling. Maar de betrokkenheid van de leerlingen gaat niet verder dan dat ze, zoals Steenwijk noemt, 'het gewend zijn', of zoals Bas zegt: 'Ze zijn verplicht om te komen en om daar netjes aan mee te doen'. Door middel van het voor- en natraject kan het Comenius College deze ruimte voor de

leerling wel vormgeven. Om de leerlingen te betrekken en om de verbinding te zoeken kan het Comenius College het beste vanuit het interreligieus model van Roebben de leerlingen benaderen. Hiermee ontstaat uitwisseling en dialoog waarin de leerlingen van elkaar leren, maar waarin de schoolvisie ook een stem heeft. Het bindende verhaal heeft hierin een belangrijke taak. Zoals te zien is in de conclusies is het persoonlijke verhaal een manier om leerlingen te binden aan het feest en aan de gemeenschap. Door de eigen betrokkenheid op het feest te delen kunnen leerlingen zichzelf in verhouding zetten tot het feest en in die zin ook tot anderen. Op dat moment ontstaat er een uitwisseling tussen persoonlijke beleving vanuit het perspectief van het feest. Het feest is dan leidend en het gesprek is dan gebaseerd op betrokkenheid en verbinding met elkaar.

Planning en evaluatie

De planning van de bijeenkomsten en vergaderingen dient van te voren zijn ingepland in de jaarplanning van het Comenius College. Dit voorkomt dat er op het laatste moment nog wordt gebrainstormd over een doel, thema en uitwerking van een viering. Een moment van evaluatie moet daarbij opgenomen worden als moment van bezinning op de overgebrachte viering, thema's en vormen. De bespreking hiervan dient gedocumenteerd te worden en gebruikt te worden in de volgende vergaderingen. (voor een verdere uitwerking van de hiergenoemde planning en evaluatie zie Bijlage 12: Product voor opdrachtgever)

Samenvatting

De versteviging van de brug

Je zult er maar voorstaan als docent, een kerst of een Paasviering organiseren in een school met een christelijke visie waarbij de leerling-populatie bestaat uit multiculturele en multireligieuze leerlingen. Hoe ga je dat doen? Dat is de vraag die het Comenius College zich stelde. Het is een kloof waar een brug geslagen moet worden! Aan de ene kant staat de school met zijn visie, aan de andere kant staan de leerlingen. Daartussen staan de uitvoerende docenten die door middel van de viering de brug moeten slaan tussen deze twee terreinen. In ons onderzoek hebben we gekeken naar wat de docenten van het Comenius College kunnen doen om hun handelen te verbeteren zodat de brug die zij slaan verstevigd wordt.

Wij hebben ons begeven in deze kloof en hebben onderzoek gedaan naar de drie terreinen. Aan de ene kant van de kloof hebben we de vraag gesteld: 'Wie de leerling is en wat is zijn beleving rondom religieuze en culturele feesten?' Dit terrein kun je bekijken vanuit de pedagogisch invalshoek. De leerlingen zijn door middel van een enquête ondervraagd wat zij in feesten waarderen. Aan de andere kant van de kloof hebben we interviews gedaan met de schoolleiding en het document geanalyseerd van de vereniging van het christelijke voortgezet onderwijs (CVO) waaruit het Comenius college zijn visie haalt. Deze benadering gaat voornamelijk over de redenen voor het vieren van de feesten, de theologische invalshoek. De docenten zijn ondervraagd hoe zij deze kloof in de dagelijkse praktijk van de viering overbruggen. Daarmee handelen ze op didactisch terrein. Omdat de christelijke scholengemeenschap Het Streek locatie Zandlaan ook heeft geworsteld met deze vraag, is ook bij hen een interview afgenomen. Dhr. Reitsma is gevraagd om een inhoudelijke helicopterview te geven over deze drie terreinen.

De leerlingen worden omgeven door de multiculturele en multireligieuze belevingscultuur en daarvanuit wordt de waardering die zij geven wat betreft feesten beïnvloed. Dit zien wij terug in het feit dat zij het onderling samen zijn waarderen ongeacht of zij zich content weten met de inhoud. De verbondenheid met elkaar komt vaak tot stand door samen te eten. Zo zijn er meer elementen die zij belangrijk vinden en te verbinden zijn met de cultuur waarin zij leven.

Aan de andere kant staat het Comenius College. Het is een protestants-christelijke school in Rotterdam. De missie van de school is om leerlingen te vormen met het zicht op ontwikkeling, verbinding en verantwoordelijkheid. Van het docententeam wordt verwacht dat het de christelijke identiteit van de school mede kan vormgeven in de viering.

Docenten slaan de brug door te zoeken naar concrete thema's die de multiculturele en multireligieuze leerling aanspreken. De docenten vinden het ook moeilijk om altijd de essenties van feesten naar voren te brengen. De docenten kunnen deze brug verankeren door te zorgen voor meer momenten waarbij leerlingen verantwoordelijkheden krijgen. Hiermee kunnen de vormen ook sneller aansluiten bij de leerlingen, omdat het vanuit de leerlingen komt. Een voor- en natraject kan daarbij ook helpen om de inhoud niet af te laten hangen van de viering. Dit voor- en natraject moet opgenomen worden in de jaarplanning. De viering is één van de hoogtepunten in de school waar de identiteit en het samenzijn in de school vorm krijgen. Docenten moeten beseffen dat ze goud in handen hebben en dit dan ook op een constructieve manier willen gaan vormgeven. Daarnaast is het goed om te bezinnen op de eigen christelijke identiteit weergeeft want: 'Hoe duidelijker je weet waar je zelf staat, hoe meer ruimte je aan de ander kan geven' (Reitsma, 2016).

Bibliografie

Nederlandse literatuur:

- Annemie, D., & Pollefeyt, D. (2006). *God overal en nergens; theologie, pastoraat en onderwijs uitgedaagd door een sacraal reveil*. Opgeroepen op november 2, 2015, van Google Books: https://books.google.nl/books?id=iz575guqM94C&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (p. 25-51)
- Avest, I. t., Berg, B. v., & Kopmels, T. (2013). *Geloof je het zelf? Levensbeschouwelijk leren in het basisonderwijs*. Bussum: Coutinho. (p. 141-156)
- Baarda, B., Goede, M., & Kalmijn, M. (2010). *Basisboek enquêteren*. Groningen/Houten: Noordhoff. (p. 1-49)
- Baarda, B., Goede, M., & van der Meer-Middelburg, A. (2007). *Basisboek interviewen*. Groningen/Houten: Noordhoff. (p. 1-70)
- Bakker, C. (2002). Hoe geef je vorm aan de identiteit van de school? In S. Miedema, & H. Vroom, *Alle onderwijs bijzonder* (pp. 97-125). Zoetermeer: Meinema.
- Bakker, D. d. (2013). *Scholen met lef: Tien notities bij christelijk geïnspireerd onderwijs in een seculiere tijd*. Woerden: Besturenraad. (p. 84-92)
- Biesta, G., Miedema, S., & Nijnatten, C. v. (2001). Onderwijs en opvoeding en de terugkeer van de religie in een postmoderne samenleving. *Pedagogiek*. (p. 124-133)
- Bosma, H. (2010). Identiteitsontwikkeling. In W. Slot, & M. v. Aken, *Psychologie van de adolescentie* (p. 161-178). Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- Comenius College. (sd). *Blik op onderwijs: Missie en visie*. Opgeroepen op februari 2, 2016, van Comenius College: [http://www.comenius.nl/Onderwijs/Blik op onderwijs/Missie en visie](http://www.comenius.nl/Onderwijs/Blik%20op%20onderwijs/Missie%20en%20visie)
- CVO. (2012). *Identiteitsdocument CVO*. Rotterdam: CVO. (23 p.)
- Dijk, E. (2011). *De hunkerende generatie*. Apeldoorn: De Banier. (p. 1-40)
- Dijkstra, A., & Miedema, S. (2003). *Bijzonder gemotiveerd. Een onderzoek naar de ideale school volgens dragers en vragers van confessioneel basisonderwijs*. Assen: Koninklijke Van Gorcum b.v. (p. 5-96)
- Doornebal, R. (2015, juni). Theologie & Cultuur college worldview blok 4. *omgaan met andersgelovigen*. Ede, Nederland: Christelijke Hogeschool Ede.
- E.T. Alii. (2009). *Godsdienstpedagogiek: Dimensies en spanningsvelden*. Zoetermeer: Meinema. (p. 39-86)
- Evangelische Omroep. (2016, april 4). *Onderzoek: Nederland is God kwijt geraakt*. Opgehaald van EO: <http://www.eo.nl/geloven/nieuws/item/nederland-is-god-kwijt-geraakt/>

- Federatie Christelijk Mbo. (2014, september). *Het leven vieren*. Opgehaald van Federatie Christelijk MBO: http://www.federatiechristelijkmbo.nl/wp-content/uploads/2014/10/Het-Leven-Vieren_DEF.pdf (21 p.)
- Forum: Instituut voor multiculturele vraagstukken. (2011). *Jongeren en hun geloof: Geloofsbeleving van religieuze jongeren*. Utrecht: Forum. (p. 11-16)
- Hoekstra, E., & Kranenborg, R. (2001). *Rituelen in religieus Nederland*. Baarn: Ten Have. (p. 1-30, 91-98, 131-136, 237-240, 309-314, 345-349)
- Hoekstra, G. (2008). *Religieuze feestdagen*. Kampen: Uitgeverij Kok. (p. 7-80)
- Holland. (sd). *Nationale feestdagen en vieringen*. Opgehaald van Holland: <http://www.holland.com/be/nl/pers-1/article/nationale-feestdagen-en-vieringen.htm> (2 p.)
- Idema, E. (2007). *Een wereld vol geloof: basiskennis wereldgodsdiensten*. Amersfoort: Kwintessens Uitgevers. (p.21-47, p.145-173)
- Kersten, T. (1998). *Schooltijd vieren*. Damon bv: Best. (p. 19-49, 168-248)
- Kooistra, B. (1999). A. McGrath over de relevantie van het christelijk geloof in een postmoderne tijd (1). Opgeroepen op februari 11, 2016, van George Whitefield Stichting: <http://www.whitefield.nl/literatuur/artikelen/23-a-mcgrath-over-de-relevantie-van-het-christelijk-geloof-in-een-postmoderne-tijd-1-b-kooistra> (4 p.)
- Kuiper, R., Ramaker, T., & Stoep, J. v. (2007). *Alles wat je hart begeert*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijen, Motief. (p. 27-69)
- Miedema, S., & Vroom, H. (2004). *Alle onderwijs bijzonder: Levensbeschouwelijke waarden in het onderwijs*. Zoetermeer: Meinema. (p. 13-43)
- Njiokiktjien, I., & Snijders, S. (2014). *Slagroomtaart en slingers: Nederland in 100 verjaardagen*. Amsterdam: Schilt Publishing B.V. Opgehaald van https://issuu.com/schiltpublishing/docs/issuu_ilvy_njiokiktjien?e=0/10532223 (21 p.)
- Paas, S., Roest, G., & Wierda, W. (2012). *Eten met Jezus*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Roebben, B. (2008). *Godsdienstpedagogiek van de hoop*. Leuven: Acco.(p.34-68)
- Roebben, B. (2015). *Inclusieve godsdienstpedagogiek*. Leuven/Den Haag: Acco.(p. 55-75)
- Schmeets, H. (2016, 4 april). *De religieuze kaart van Nederland 2010-2013*. Opgehaald van CBS: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/20EC6E0B-B87A-4CFE-818B-579FB779009F/0/20140209b15art.pdf> (17 p.)
- SLO nationaal expertisecentrum leerplan ontwikkeling. (2008). *Omgaan met culturele diversiteit*. Enschede: SLO. (p.73-77)
- ten Berge, B. (2012). Genres van vieringen. *Vieren in het voortgezet onderwijs*. (p. 29-33)
- Vereniging Katholiek Onderwijs. (2012). *Vieren in het voortgezet onderwijs*. VKO. (p. 53-83)

Veugelers, W. (2009). docenten levensbeschouwing en onderwijs. *Ethiek & maatschappij*, 11(3). (p. 26-39)

Vroom, H. (2006a). *Plaatsbepaling: Christelijk geloof in een seculiere en plurale cultuur*. Zoetermeer: Meinema. (p.13-28)

Vroom, H. (2006b). *Vijf redenen voor religie in het onderwijs*. Zoetermeer: Meinema. (p. 55-71)

Engelse literatuur:

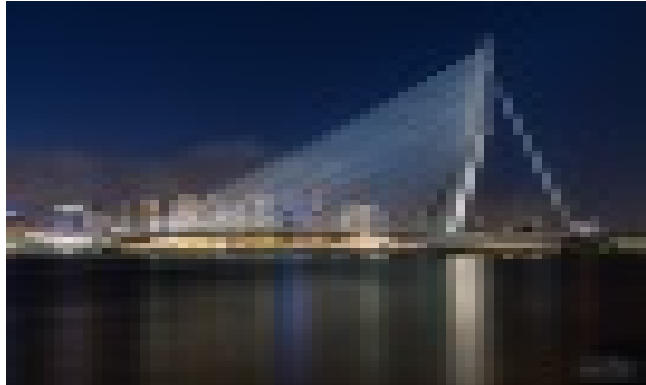
Hohf, R. (n.d.). *Bible studies for spiritual adults*. Retrieved april 11, 2016, from Christian content: <http://www.bogadocious.com/meat/LS.pdf> (p. 1-6)

Kuyk, E., Jensen, R., Lankshear, D., Löh Manna, E., & Schreiner, P. (2007). *Religious Education in Europe*. (P. Schreiner, Red.) Oslo, Norway: IKO Publishing House. (p. 5-16, 135-140)

Bijlagen:

Bijlage 1: Blog 'Versteving van de brug'

Je zult er maar voorstaan als docent, een kerst of een Paasviering organiseren in een school met een christelijke visie waarbij de leerlingpopulatie bestaat uit multiculturele en multireligieuze leerlingen. Hoe ga je dat doen? Dat is de vraag die het Comenius College te Rotterdam zich stelt. Er zijn namelijk diverse leerlingen, de een is niet-gelovig de ander moslim en weer een ander is hindoe of christen. Iedere leerling heeft

zijn eigen achtergrond en eigen denkkader waarin het Kerst- en paasverhaal van de school niet direct past. Dit wordt ervaren als een kloof. Hoe de docenten deze kloof het beste kunnen overbruggen, hebben wij onderzocht in onze scriptie: 'Versteving van de brug'.

Met het organiseren van een viering slaan de docenten al een brug! Dat de docenten van het Comenius College dit doen, hebben zij soms nog niet helemaal door. Een viering heeft namelijk diverse doelen. Naast het feit dat ze de inhoud van christelijke feesten overbrengt kan een viering ook verbindend werken, zonder dat iedereen het eens moet zijn met de inhoud. Uit het onderzoek blijkt dat het samenzijn en het ontbijt belangrijke elementen zijn voor de leerlingen, zij vinden het fijn om een moment te hebben waarbij ze samen zijn. Het ontbijt kan het gevoel van saamhorigheid vergroten want samen eten werkt verbindend. Bij zowel religieuze als culturele feesten staan samen met de ander zijn, het eten en cadeaus geven en ontvangen in de top drie van meest gewaardeerde elementen. Deze elementen zaten de afgelopen jaren in de viering van het Comenius college en daarmee hebben ze goud in handen namelijk: verbondenheid creëren in een samenleving die daarna verlangt. Voor de docenten is het goed om dit te realiseren. Docenten vinden het lastig om de juiste vormen te vinden zodat de viering de inhoud dekt en het bij de leerling aansluit. Daar komt nog eens bij dat zij moeten concurreren met de beleevingscultuur. Een manier om hiermee om te gaan is de leerlingen in de voorbereiding van de vieringen meer verantwoordelijkheid geven. Ook door middel van een persoonlijke reflectie kan een verhaal verbinding creëren ten opzichte van elkaar en de inhoud van het feest.

Over de inhoud moeten docenten met elkaar brainstormen. De inhoud moet één van de redenen zijn waarom de vieringen gedaan worden. Het gaat om de inhoud. Maar tegelijkertijd moeten ze beseffen dat de inhoud niet één op één aansluit bij de leerling. Daarvoor is het nodig dat ze daarin haalbare doelen opstellen. De doelen worden realistischer als er voor- en natraject, evenals een evaluatiemoment wordt ingepland. Op die manier ontlast je het half uurtje aan viering van een volle evangelieverkondiging en heb je meer voorkennis waarbij je kan aansluiten.

Dat het belangrijk is om te brainstormen hoe je de christelijke identiteit weergeeft wordt door de volgende opmerking wel duidelijk: 'Hoe duidelijker je weet waar je zelf staat, hoe meer ruimte je aan de ander kan geven' (Reitsma, 2016).

Op deze manier verstevigen de docenten de bestaande brug tussen leerlingen en de schoolvisie en zal vieren een FEEST zijn waarbij we elkaar ontmoeten!

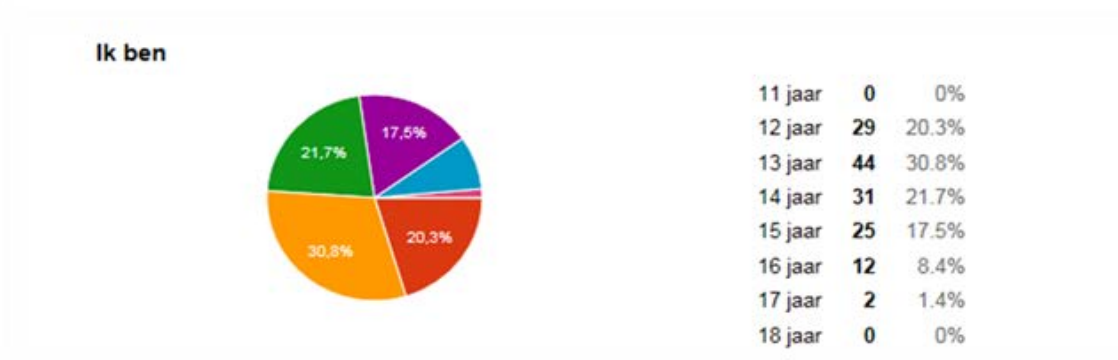
Bijlage 2: Onderzoeksverslagbijlagen

Bijlagen:

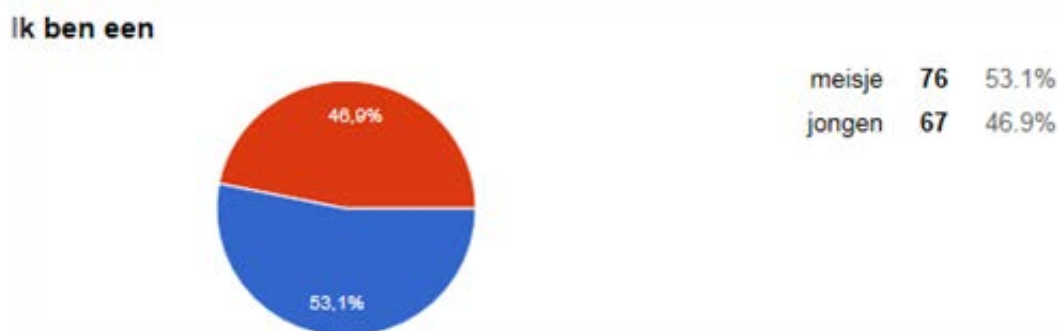
- Resultaten enquête
- Uitgewerkte Interviews

Resultaten enquête

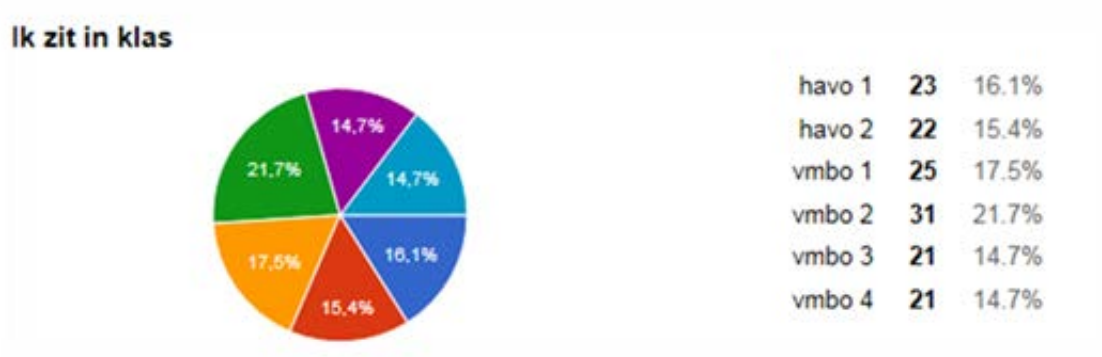
In deze bijlage vindt u de figuren naar aanleiding van de enquête. De eerste drie figuren geven een overzicht welke leerlingen hebben deelgenomen. Daarna komen de figuren die antwoord geven op de deelvragen.

Figuur 1: Verdeling respondenten naar leeftijd

Figuur 2: Verdeling respondenten naar geslacht

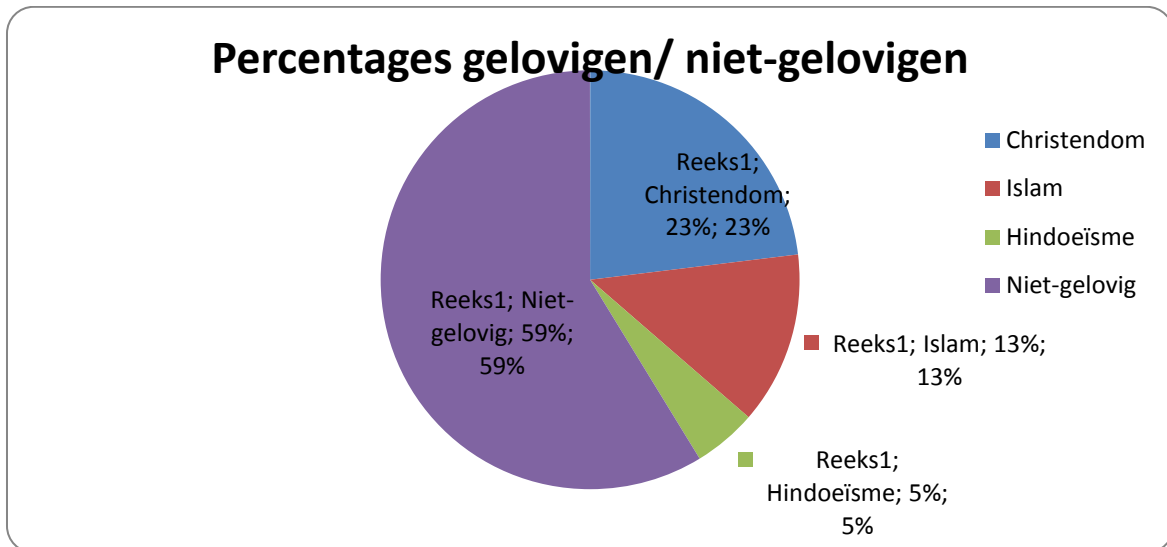
Figuur 3: Verdeling respondenten naar klas en niveau

Deelvraag 1

Wat zijn de ervaringen rondom de eigen religieuze identiteit en de daarbij horende vieringen en de vieringen op het Comenius College Rotterdam? Opgedeeld in stukken zijn dat de volgende drie vragen:

1. Wat is de religie van de leerling?

Met de onderstaande grafiek kunnen wij een antwoord geven op de vraag wat de religie van de leerling is.

Figuur 4: Verdeling respondenten naar religie

Hoe viert de leerling de vieringen in zijn religie?

Bij elke religie hebben wij navraag gedaan over twee feesten. Als eerste wordt de uitkomst van de enquête weergegeven. Daarna zijn de gebruiken van de feesten geordend. We hebben alle gebruiken ingedeeld in groepen zodat we goed kunnen analyseren. Het gebruik wat het meest is gekozen staat boven aan het rijtje.

Holifeest

Feesten: Holifeest

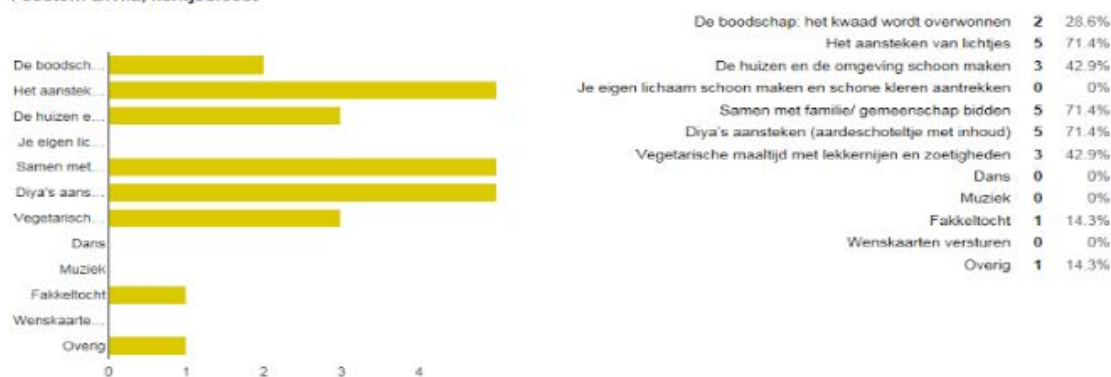

Figuur 5: Holifeest

3B Verbondenheid met anderen:	Samen zijn met familie/gemeenschap (57,1%)
3F Overige Rituelen:	Elkaar besprenkelen met parfum, gekleurde poeder (57,1%)
2 Het thema/onderwerp/rede:	De boodschap: een nieuw begin het van jaar/lente (42,95%)
3C muziek en dans	Zingen van liederen (14,3%)
3F Overige rituelen	Klederdracht (14,3%)
3F Overige rituelen	Holi pop in brand steken (0%)
3F Overige rituelen	Wenskaarten versturen (0%)
Overig	ik heb er nooit aan meegedaan

Divali, lichtjesfeest

Feesten: Divila, lichtjesfeest

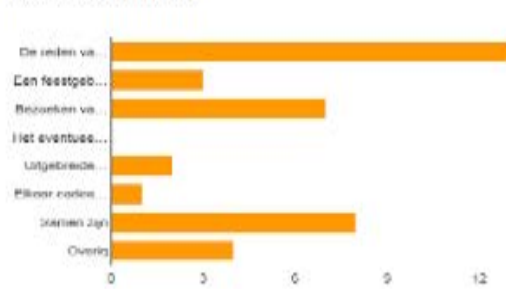

Figuur 6: Divali, lichtjesfeest

3F anderen rituelen:	Het aansteken van lichtjes (71,4%)
3D Verbondenheid met anderen:	Samen met familie/ gemeenschap bidden (71,4%)
3F andere rituelen:	Diya's aansteken (aarden schoteltje met inhoud) (71,4%)
3A eten:	Vegetarische maaltijd met lekkernijen en zoetigheden
(42,9%)	
3F andere rituelen:	De huizen en de omgeving schoon maken (42,9%)
3F andere rituelen:	Fakkeltocht (14,3%)
2 Het thema/onderwerp/reden:	De boodschap: het kwaad wordt overwonnen (28,6%)
3F andere rituelen:	Je eigen lichaam schoon maken en schone kleren aantrekken (0%)
3C muziek en dans:	Dans (0%)
3C muziek en dans:	Muziek (0%)
3F andere rituelen:	Wenskaarten versturen (0%)

Islam: Suikerfeest

Feesten: Suikerfeest

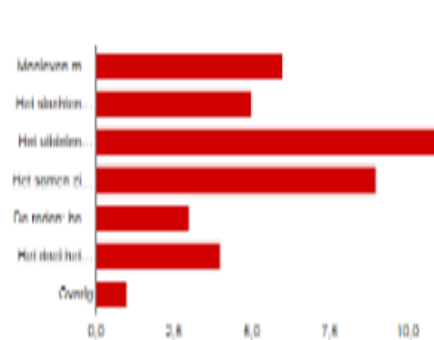
De reden van het feest, de einde van vastenmaand ramadan, verlossing en bevrijding	13	68,4%
Een feestgebed in de moskee	3	15,8%
Bezoeken van familie, vrienden, burens en arme	7	36,8%
Het eventueel bezoeken van de graven	0	0%
Uitgebreide maaltijd met veel zoetigheden zoals baklava	2	10,5%
Elkaar cadeautjes geven	1	5,3%
Samen zijn	8	42,1%
Overig	4	21,1%

Figuur 7: Suikerfeest

2 Het thema/onderwerp/reden/verhaal:	De reden van het feest, het einde van vastenmaand ramadan, verlossing en bevrijding (68,4%)
3B verbondenheid met anderen:	Samen zijn (42,1%)
3B verbondenheid met anderen:	Bezoeken van familie, vrienden, burens en arme. (36,8%)
3D gebed	Een feestgebed in de moskee (15,8%)
3A eten:	Uitgebreide maaltijd met veel zoetigheden zoals baklava (10,5%)
3E Cadeaus	Elkaar cadeautjes geven (5,3%)
Overig:	(5,3%)
- God bedanken dat wij kunnen eten en drinken zonder er moeite ervoor te doen - Dat we allemaal samen kunnen zijn en kunnen uitrusten van de ramadan	
3B verbondenheid met anderen:	Het eventueel bezoeken van de graven. (0%)

Islam: Offerfeest

Feesten: Offerfeest

Meeleven met bedevaartgangers	6	31.6%
I het slachten van een schaap of een ander dier, of geld geven aan andere zodat zij kunnen slachten.	5	26.3%
Het uitdelen van het offer aan armen	11	67.9%
Het samen zijn met familie	9	47.4%
De reden: herdenken van het leven van Ibrahim	3	16.0%
Het doel het uiten van geloofsvertrouwen	4	21.1%
Overig	1	5.3%

Figuur 8: Offerfeest

3B verbondenheid met anderen

Het uitdelen van het offer aan armen (57,9%)

3B verbondenheid met anderen:

Het samen zijn met familie (47,4%)

3B verbondenheid met anderen:

Meeleven met bedevaartgangers (31,6%)

3F andere rituelen:

Het slachten van een schaap of een ander dier, of geld geven aan andere zodat zij kunnen slachten. (26,3%)

1 Het doel:

het uiten van geloofsvertrouwen (21,1%)

2 Het thema/onderwerp/reden/verhaal:

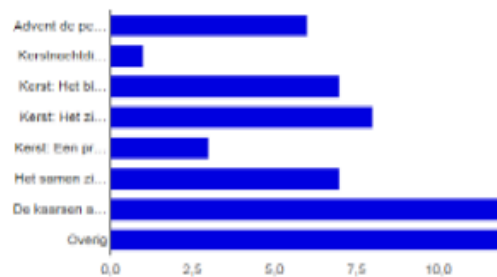
De reden: herdenken van het leven van Ibrahim (15,8%)

Overig

Niks (5,3%)

Christendom: Kerst

Feesten: Kerst

Advent de periode voor kerst, uitkijken naar de komst van Jezus	6	20.7%
Kerstnachtdienst met liederen	1	3.4%
Kerst: Het bidden in de kerkdienst	7	24.1%
Kerst: Het zingen van kerstliederen in de kerkdienst met kerst	8	27.6%
Kerst: Een preek met de boodschap, Jezus is geboren	3	10.3%
Het samen zijn met de gemeente	7	24.1%
De kaarsen aansteken	12	41.4%
Overig	12	41.4%

Figuur 9: Kerst

4 symbool

3C Zingen

kerkdienst met kerst (27,6%)

3B verbondenheid met anderen

3D Gebed

2 Het thema/onderwerp/reden/verhaal:

3C muziek en dans

2 Het thema/onderwerp/reden/verhaal:

is geboren (10,3%)

Overig

De kaarsen aansteken (41,1%)

Het zingen van kerstliederen in de

Het samen zijn met de gemeente (24,1%)

Het bidden in de kerkdienst (24,1%)

Advent de periode voor kerst, uitkijken
naar de komst van Jezus (20,75)

Kerstnachtdienst met liederen (3,4%)

Kerst: Een preek met de boodschap, Jezus

Samen zijn met familie (8x), eten(1x),
kerstverhaal vertellen(1x) oud en nieuw
(1x) (41.1%)

Christendom: Pasen

Feesten: Pasen

Figuur 10: Pasen

3D gebed:	een kerkdienst waarin gebeden wordt met Pasen (39,3%)
3F Andere rituelen	Witte donderdag: eucharistie of avondmaal vieren (35,7)
2 Het thema/onderwerp/reden/verhaal:	Goede vrijdag: een dienst waar het lijden van Jezus wordt herdacht (32,1%)
2 Het thema/onderwerp/reden/verhaal:	Paasdag: een preek met de boodschap: Jezus is gestorven en opgestaan (25%)
3C Muziek en dans:	Paasdag een kerkdienst waarin speciale paasliederen gezongen worden (17,9%)
2 Het thema/onderwerp/reden/verhaal:	De lijdenstijd: 7 weken van overdenking (3,6%)
3F andere rituelen:	Paaswake (10,7 %)
Overige:	(32,1%)
eieren zoeken(2x)	
eten	
bidden met familie	
paasontbijt (3x)	
lol maken	
niks	

Hier staan van elk feest de top drie aan meest gewaarde elementen

Holifeest

Verbondenheid met anderen:	Samen zijn met familie/gemeenschap
Andere Rituelen:	Elkaar besprenkelen met parfum, gekleurde poeder
Het thema/onderwerp/rede:	De boodschap: een nieuw begin van jaar/lente

Divalafeest

Anderen rituelen:	Het aansteken van lichtjes
Gebod:	Samen met familie/ gemeenschap bidden
Andere rituelen:	Diya's aansteken (aardeschoteltje met inhoud)

Suikerfeest

Het thema/onderwerp/reden/verhaal:	De reden van het feest, de einde van vastenmaand ramadan, verlossing en bevrijding
verbondenheid met anderen:	Samen zijn
verbondenheid met anderen:	Bezoeken van familie, vrienden, burens en arme.

Offerfeest

verbondenheid met anderen:	Het uitdelen van het offer aan armen
verbondenheid met anderen:	Het samen zijn met familie
verbondenheid met anderen:	Meeleven met bedevaartgangers

Kerst (de laatste 2 hebben een gedeelde derde plek)

Symbool	De kaarsen aansteken
Zingen	Het zingen van kerstliederen in de kerkdienst met kerst
Verbondenheid met anderen	Het samen zijn met de gemeente
Gebod	Het bidden in de kerkdienst

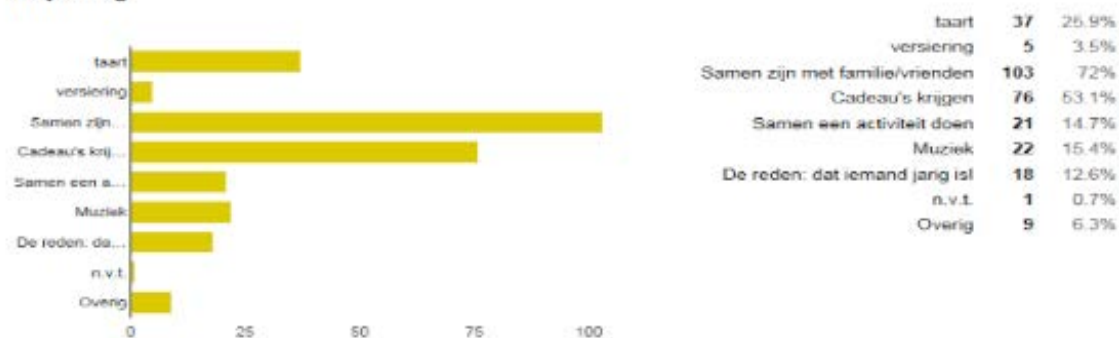
Pasen

Gebod:	een kerkdienst waarin gebeden wordt met Pasen
Andere rituelen:	Witte donderdag: eucharistie of avondmaal vieren
Het thema/onderwerp/reden/verhaal:	Goede vrijdag, een dienst waar het lijden van Jezus wordt herdacht

Hoe ervaart de leerling de culturele feesten?

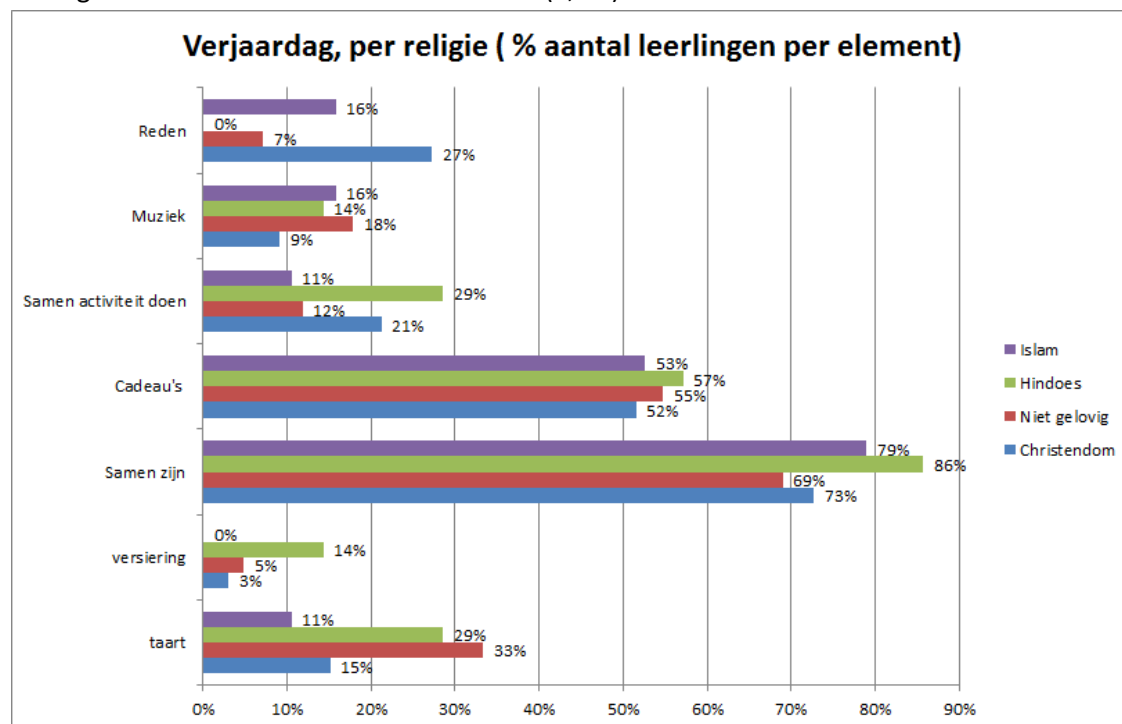
Verjaardag

Verjaardag

Figuur 11: Verjaardag

A3B verbondenheid met anderen	Samen zijn met familie/vrienden (72%)
A3E cadeau's	Cadeaus krijgen (53,1%)
A3A eten:	taart (25,9)
A3C Muziek en dans	Muziek (15,4%)
A3F Andere rituelen	Samen een activiteit doen (14,7)
A2 Het thema/onderwerp/reden	De reden: dat iemand jarig is! (12,6%)
A3F andere rituelen	versiering (3,5%)
Overige	n.v.t (0,7%).

Figuur 12: Verjaardag per religie

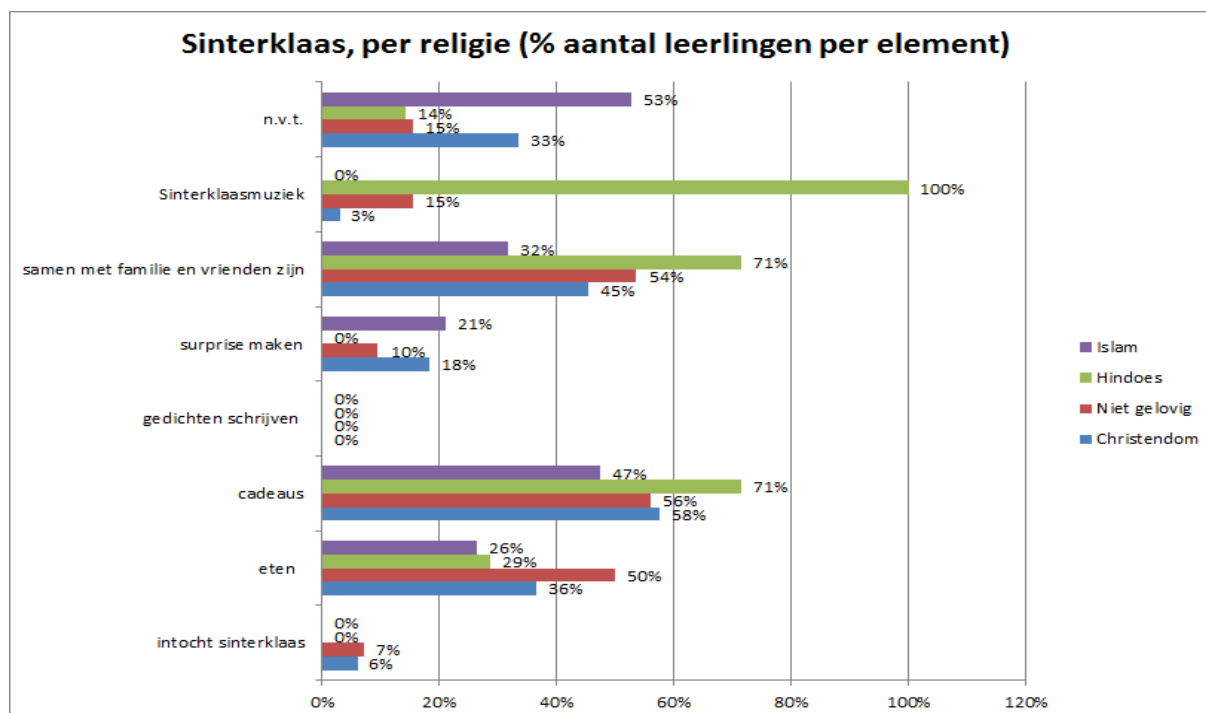
Sinterklaas

Sinterklaas

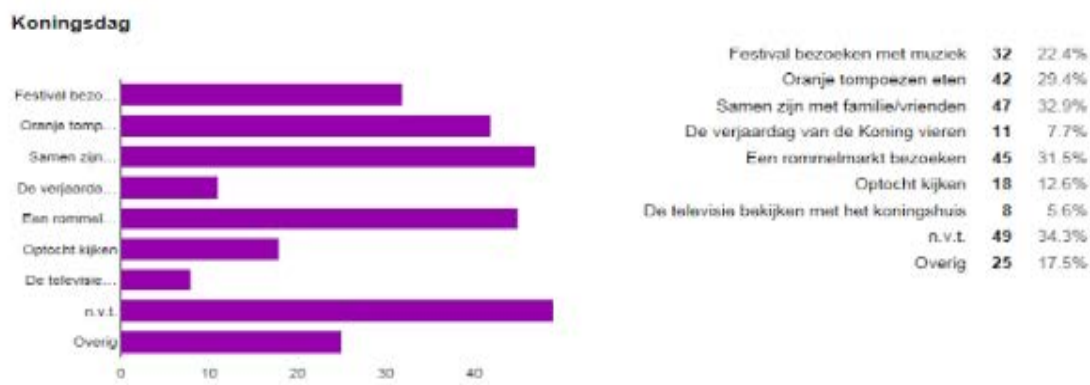
Figuur 13: Sinterklaas

A3E cadeau's:	pakjes avond, cadeaus aan elkaar geven (55,9%)
A3B verbondenheid met anderen:	samen met familie en vrienden zijn (49,7%)
A3A eten:	Lekkernijen eten als, pepernoten, marsepein, etc. (42,7%)
n.v.t.	(23,8%)
A3F andere rituelen:	intocht sinterklaas (5,6%)
A3C Muziek en dans:	Sinterklaasmusiek (5,6%)
A3F Andere rituelen:	surprise maken(0%)
A3F Andere rituelen:	gedichten schrijven (0%)
n.v.t.	(34,3%)

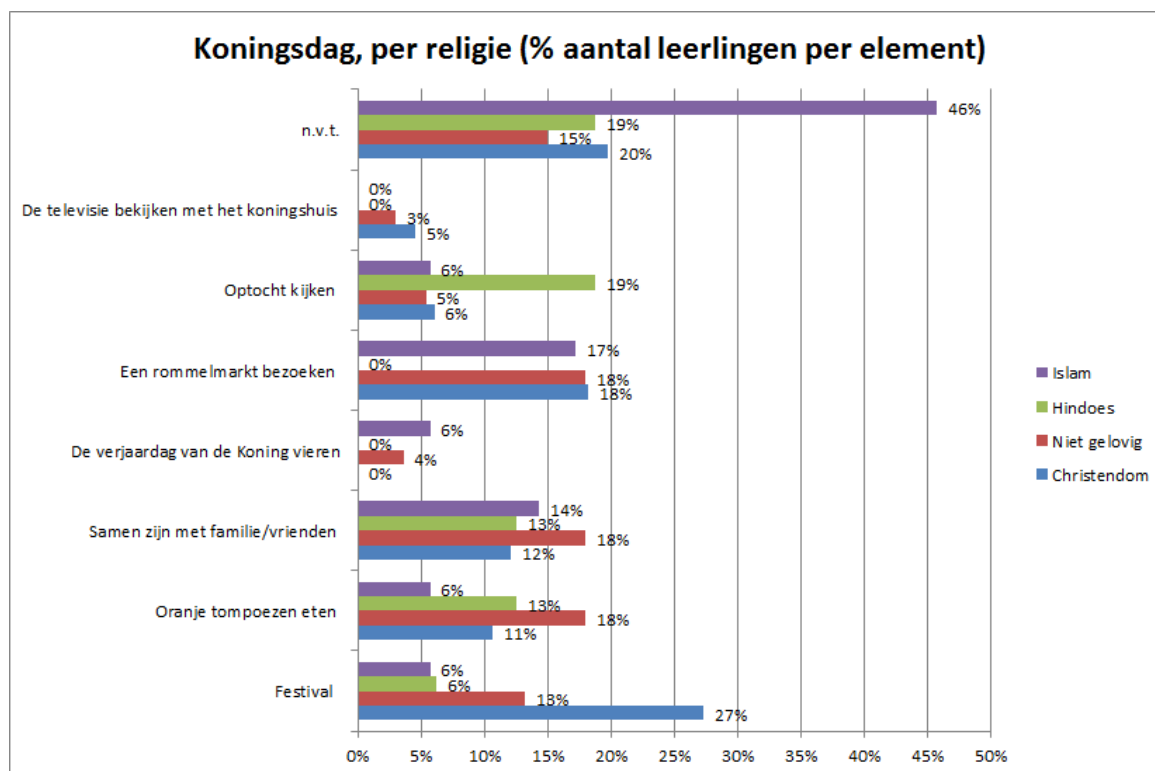
Figuur 14: Sinterklaas per religie

Koningsdag

Figuur 15: Koningsdag

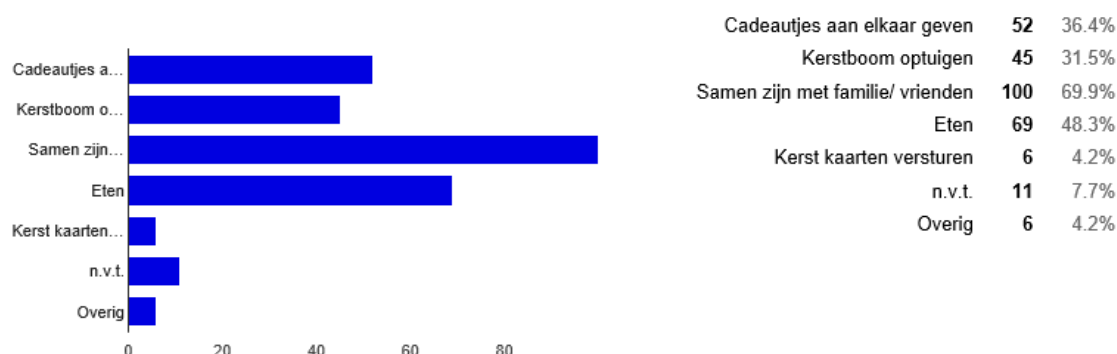
A3B verbondenheid met anderen	Samen zijn met familie/vrienden (32,9%)
A3F andere rituelen	Een rommelmarkt bezoeken (31,5%)
A3A eten:	Oranje tompoezen eten (29,4%)
A3C muziek en dans:	Festival bezoeken met muziek (22,4%)
2 Het thema/onderwerp/reden	De verjaardag van de Koning vieren (7,7%)
A3F andere rituelen	Optocht kijken (12,6%)
A3F andere rituelen	De televisie bekijken met het koningshuis (5,6%)
Overig	(17,5%) antwoord ik doe niks.

Figuur 16: Koningsdag per religie

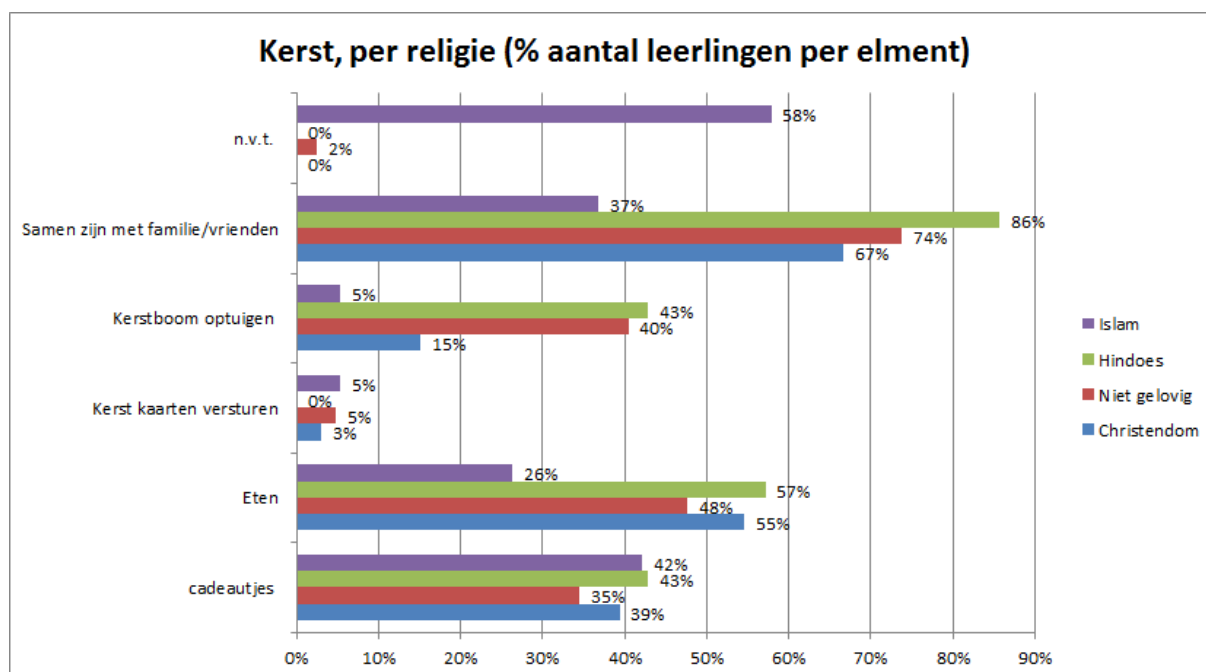
Kerst

Kerst

Figuur 17: Kerst

A3B verbondenheid met anderen	Samen zijn met familie/ vrienden (69,9%)
A3A eten	Eten (48,3%)
A3E cadeau's	Cadeautjes aan elkaar geven (36,4%)
A3F andere rituelen	Kerstboom optuigen (31,5%)
n.v.t.	(7,7%)
A3F andere rituelen	Kerst kaarten versturen (4,2%)
Overig	(4,2%)

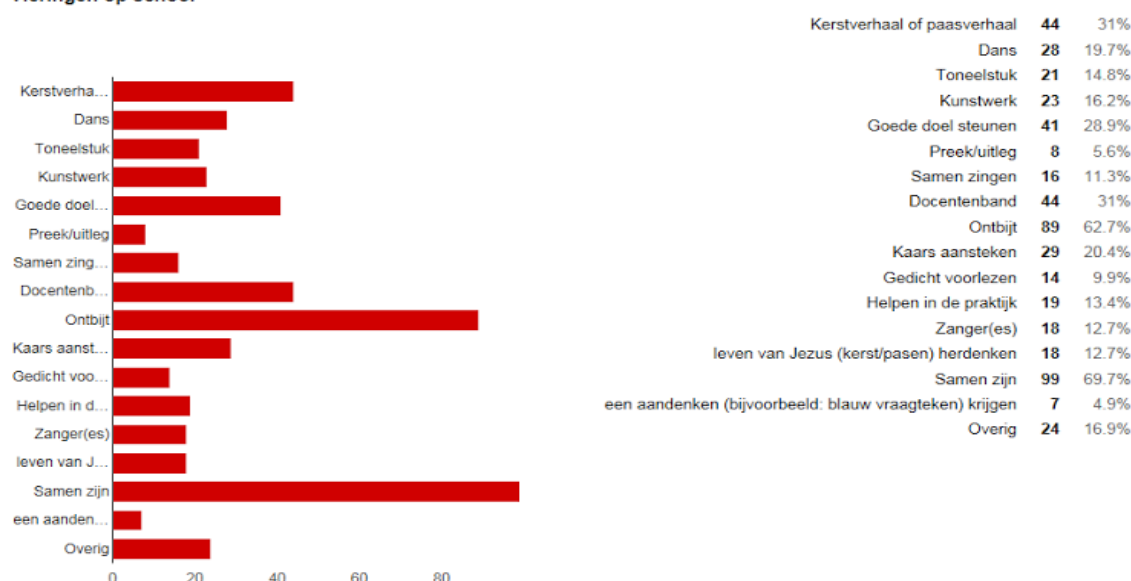

Figuur 18: Kerst per religie

Per religie bekijken hoe zij de vieringen op school beleven.

Vieringen op school

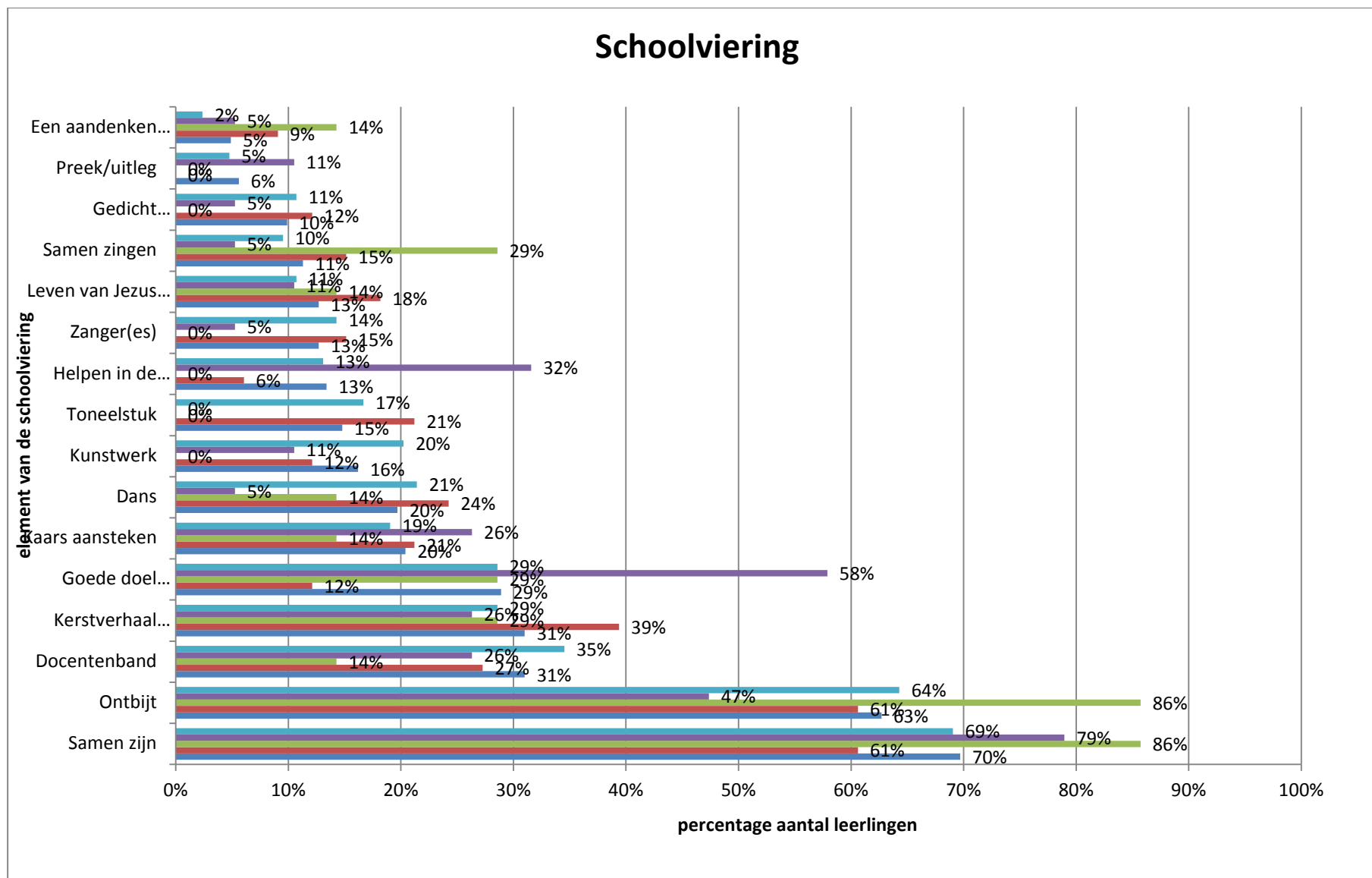
Vieringen op school

Figuur 19: Vieringen op school

A3B Verbondenheid met anderen:	Samen zijn (69,7%)
A3A eten:	Ontbijt (62,7%)
A3C muziek en dans:	Docentenband (31%)
A2 thema/onderwerp/reden/verhaal:	Kerstverhaal /Paasverhaal(31%)
A3B verbondenheid met anderen:	Goede doel steunen (28,9%)
A4 symbool:	Kaars aansteken (20,4%)
A3C muziek en dans:	Dans (19,7%)
A3F andere rituelen:	Kunstwerk (16,2%)
A3F andere rituelen:	Toneelstuk (14,8%)
A3F andere rituelen:	Helpen in de praktijk (13,4%)
A3C muziek en dans:	Zanger(es) (12,7%)
A1 doel:	Leven van Jezus (kerst/pasen) herdenken (12,7%)
A3C muziek en dans:	Samen zingen (11,3%)
A3F andere rituelen:	Gedicht voorlezen (9,9%)
A2 thema/onderwerp/reden/verhaal:	Preek/uitleg (5,6%)
A3E cadeau's:	een aandenken krijgen (4,9%)

Bij het antwoord anders weergegeven als overige, hebben leerlingen zelf een antwoord ingevuld, dit zijn antwoorden als, 'ik weet niks anders', 'bijna vakantie', 'thuis blijven' etc. Omdat het geen serieuze antwoorden zijn en heel divers kunnen we de antwoorden er buiten laten

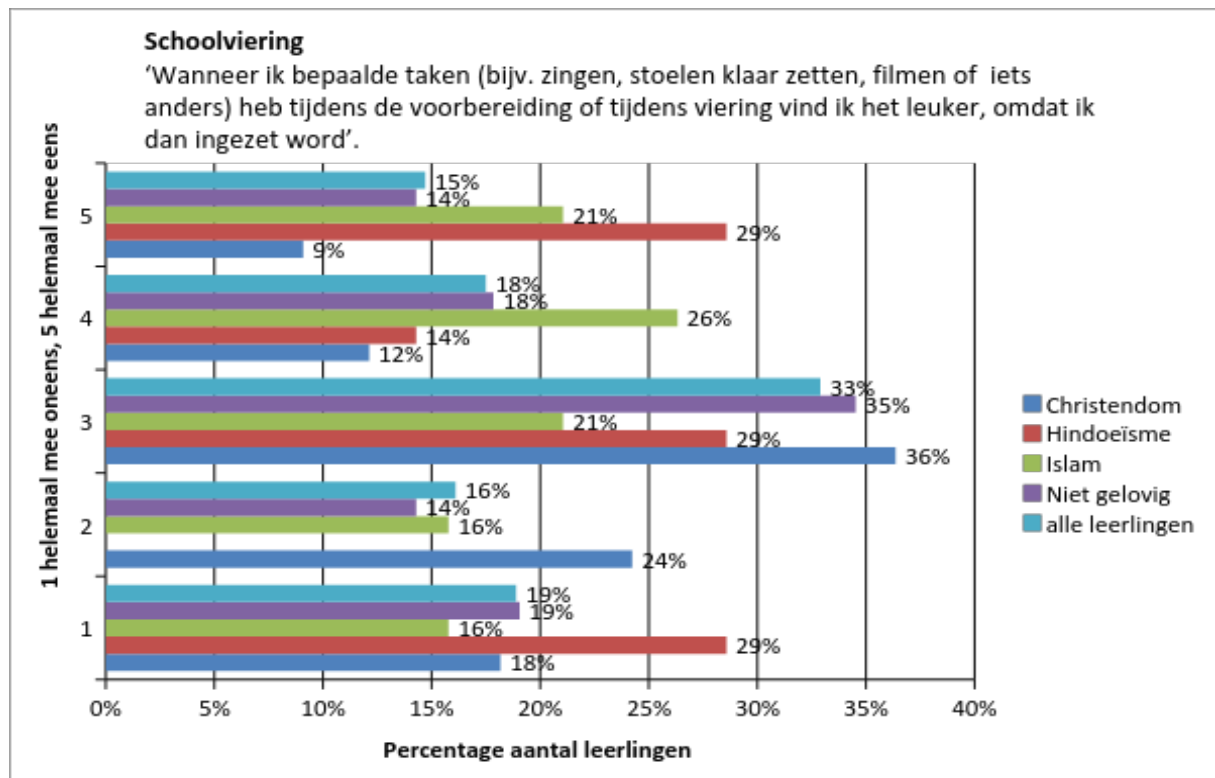

Figuur 20: Vieringen op school per religie

	Samen zijn	Ontbijt	Docente nband	Kerstver haal /Paasve rhaal	Goede doel steunen	Kaars aanstek en	Dans	Kunstw erk	Toneels tuk	Helpen in de praktijk	Zanger(es)	Leven van Jezus (kerst/p asen) herdenk en	Samen zingen	Gedicht voorleze n	Preek/ui tleg	Een aanden ken krijgen
■ Niet gelovig	69%	64%	35%	29%	29%	19%	21%	20%	17%	13%	14%	11%	10%	11%	5%	2%
■ Islam	79%	47%	26%	26%	58%	26%	5%	11%	0%	32%	5%	11%	5%	5%	11%	5%
■ Hindoeïsme	86%	86%	14%	29%	29%	14%	14%	0%	0%	0%	0%	14%	29%	0%	0%	14%
■ Christenen	61%	61%	27%	39%	12%	21%	24%	12%	21%	6%	15%	18%	15%	12%	0%	9%
■ Alle leerlingen	70%	63%	31%	31%	29%	20%	20%	16%	15%	13%	13%	13%	11%	10%	6%	5%

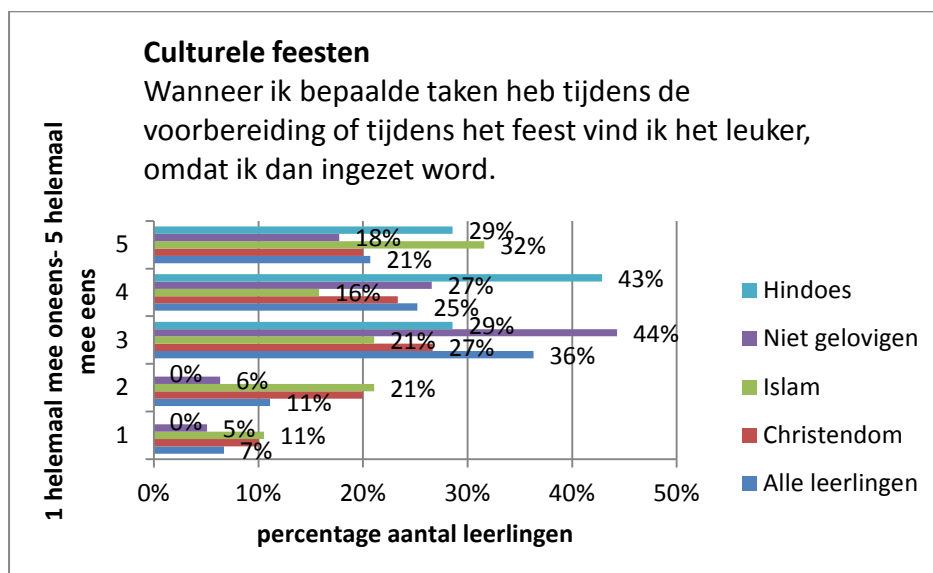
Per religie bekijken hoe de betrokkenheid en verbondenheid is

Schoolviering

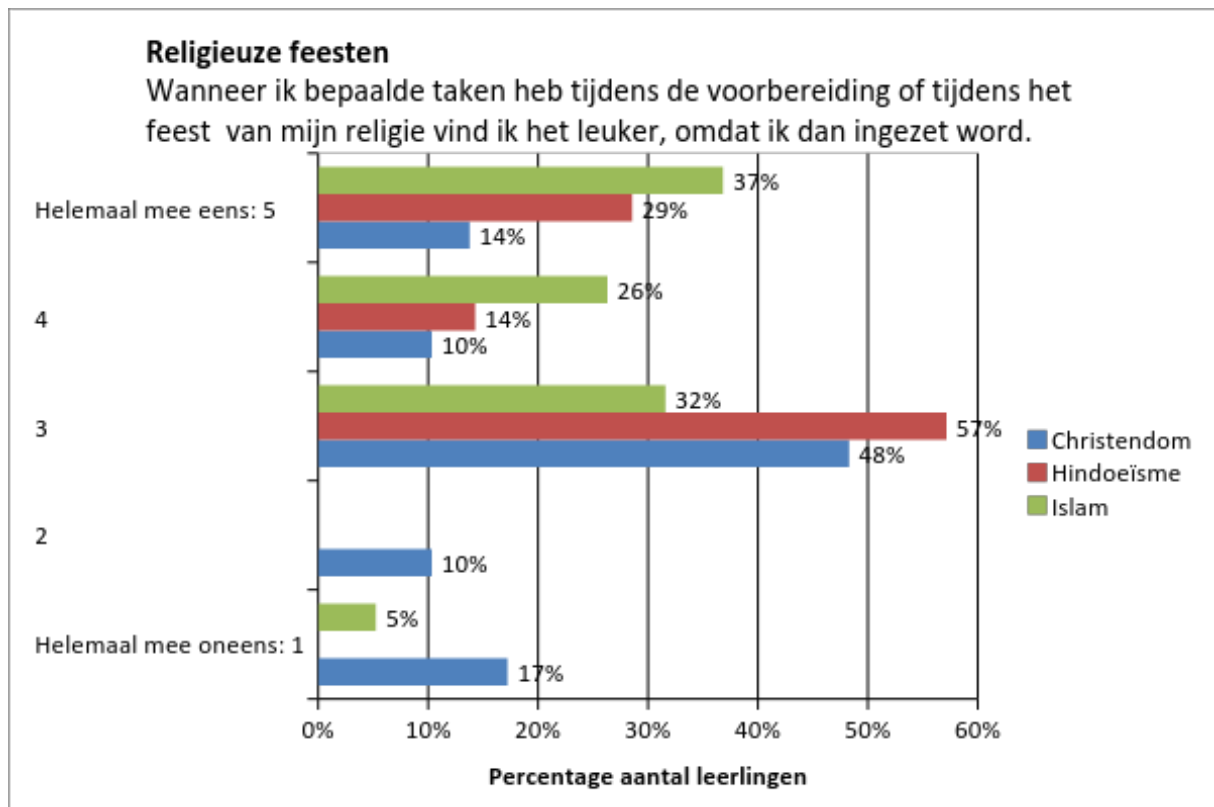
Figuur 21: Betrokkenheid schoolviering

Culturele feesten

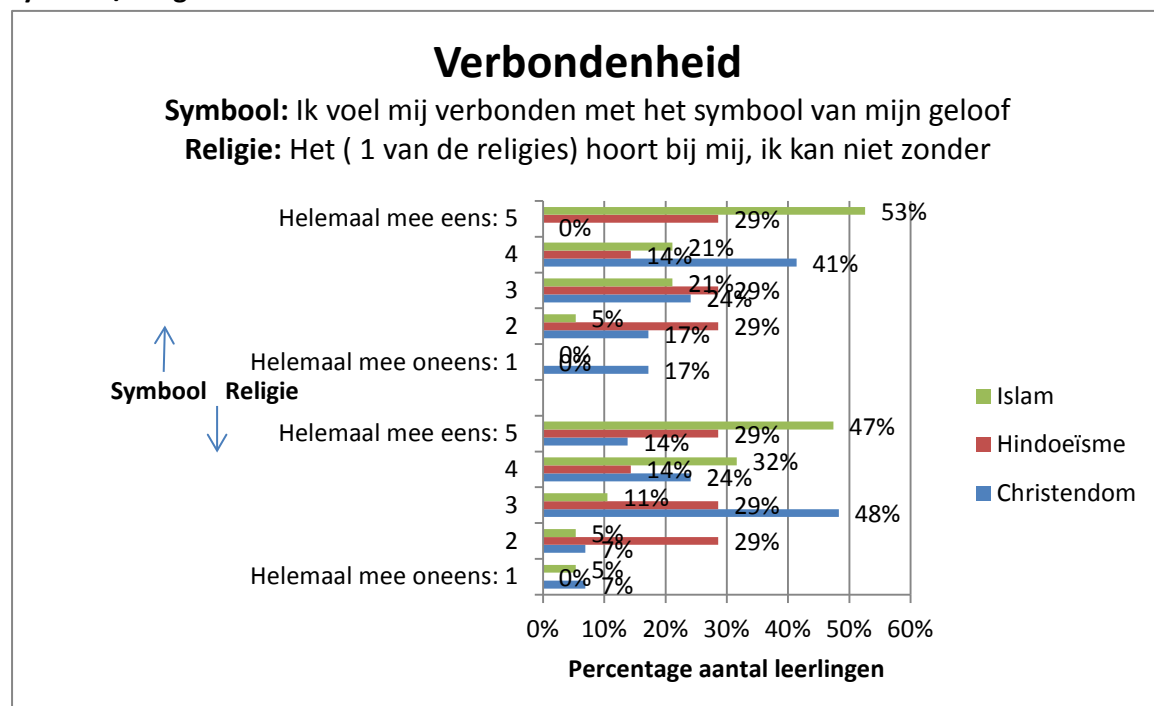
Figuur 22: Betrokkenheid culturele feesten

Religieuze feesten

Figuur 23: Betrokkenheid religieuze feesten

Symbol/ religie

Figuur 24: Verbondenheid met religie/symbool

Uitgewerkte interviews

Overzicht interviews:

Interview met Arie van Rijn, docent Natuurscheikunde, ontwerper en uitvoerder M-tech+ profiel

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 29 februari 2016

Interview met Aukje Steenwijk, docent Aardrijkskunde en plaatsvervangend teamleider 2^e klassen.

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 3 maart 2016

Interview met Bas Pellikaan, teamleider onderbouw en bovenbouw.

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 18 februari 2016

Interview met Mark van Sorge, directeur Comenius College Rotterdam en Krimpen

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 24 maart 2016

Interview met Matthijs Bron, docent Godsdienst op Het Streek te Ede

Afgenomen door Janneke van Maanen op: 16 februari 2016

Interview met Bernard Reitsma, docent Islam op de Christelijke Hogeschool te Ede

Afgenomen door Pieter van Eijk op: 4 maart 2016

Interview Arie van Rijn

* Door afwezigheid opnameapparatuur is dit gesprek in samenvattende woorden genotuleerd.

Inleidende vragen

1. Wat is je religieuze achtergrond?

Pinkstergemeente, 25 jaar

2. Wat is je vakgebied?

Technologie, decaan

3. Hoelang ben je al werkzaam op deze school?

8 jaar

4. Wat is de reden dat je voor deze school hebt gekozen (missie, visie, identiteit, anders)?

Geen bewuste keuze, vakkeuze.

5. Hoeveel jaren draai je al mee in de voorbereiding van de vieringen op deze school?

5 jaar

6. Wat is de reden geweest dat je mee bent gaan doen met de viering?

Bewust. Voice/ stem in de viering

Deelvraag 2

In welk godsdienst- pedagogischmodel (van Veugelers en Roebben) herkent het Comenius College zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling?

7. Wat zijn je ervaringen met de viering op deze school?

Bijzonder. Iedere keer weer bijzonder. Bijzondere boodschap.

2.2 Wat wil het Comenius College bereiken met een viering?

8. Wat wordt er vanuit de directie /schoolleiding gezegd over vieringen?

Groepsbespreking. Uitkomsten van een gesprek zijn leidend voor het onderwerp en een uitwerking. Maar liever nog in de diepte. Meer op geestelijke zaken, godskennis en dergelijke. Maar de rest van de groep zegt: 'tot hier en niet verder'. Kleur bekennen wordt gemist

9. Wat zijn je doelen met betrekking tot de viering?

Leerlingen gaan nadenken over God in hun leven.

10. Ben je het eens met de doelstellingen die het Comenius College heeft gesteld voor de vieringen?

School vind ik iets te openbaar in de doelstellingen. Doordat de school het vrij vlak houdt. Soms lijkt het wel angst om kleur te bekennen. Over de pet gaan van mensen. De school moet meer staan voor de christelijke visie die ze uitdraagt. Bijvoorbeeld heksen, tijdens Engels.

11. Geef aan waar het speerpunt van de viering ligt (1. vorm. 2. Inhoud. 3. Doelgroep)
Vorm, want de meeste nadruk ligt op: 'Hoe maken we er een leuk feestje van?' De vorm moet aantrekkelijk zijn. Multi aan kleine stukjes, waar wat inhoud ingegoten wordt.

2.3 Op welke manier gaat het Comenius College om met de religie van de leerling?

13. In hoeverre wordt er rekening gehouden met het multiculturele aspect binnen een viering?

Te veel, te vlak is het. Meestal wordt er dan gezegd: 'het is het niveau van de leerling', 'je praat al snel boven hun niveau'. Maar ik vind dat je als docenten daar een voorbeeld voor moet zijn. Docenten bepalen het niveau, maar zijn wel leidend in het niveau.

Deelvraag 3

Op welke manier worden de stappen van het stappenplan van Kersten volgens het kernteam (van het Comenius College en van Het Streek) zichtbaar in de praktijk van de viering.

14. Wat is het startproduct (wat ligt er al klaar) waarmee jullie aan de slag gaan? Is dit genoeg, zo ja, wat doe je daar dan mee? Zo nee, wat heb je nog meer nodig?

De vorm is duidelijk aanwezig. Opzet is aanwezig.

21. Een viering bestaat uit meerdere onderdelen. Welke stappen (kersten, 1998) zijn terug te zien in een viering?

- Doel (zie deelvraag 2)
- Moment/gelegenheid
- Bouwstenen voor een viering
 - Het thema/onderwerp
niet direct een onderwerp. Dingen worden vaak bepaald door inbreng. Bijvoorbeeld gastspreker. JE zoekt een thema, maar dat hangt vaak af van een gastspreker. Eerst een gastspreker en daarbij een thema.
 - Een bindend verhaal
je probeert altijd bij een paasboodschap te komen. Je komt wel naar het verhaal toe. Maar wat dat voor de mens zelf betekent. Hoe geef je daar inhoud aan? Wat is de aanloop naar kerst en wat is het gevolg van kerst. Je probeert wel binnen pasen het paasthema gestalte te geven, maar het voortraject en het natraject wordt niet echt behandeld.

- Een beeld of symbool
vraagtekens uitprinten, kaars
- Werkvormen
- Samen zijn is een bouwsteen!
 - Extra aandachtspunt 1: verhouding verbale en muzische elementen
 - Extra aandachtspunt 2: inbreng van leerlingen en docenten
 - Inbreng van leerlingen. Iedere keer weer bijzonder hoe dat bij elkaar komt, maar de docent moet daar wel altijd een sturende factor in zijn. Geen leerling komt naar de docenten toe om zichzelf aan te bieden. Er is niet voldoende voortraject. Leerlingen schamen zich ervoor. Durven niet voor de zaken uit te komen. Christelijk zijn is niet meer positief, maar negatief. Geen openheid, wordt ook niet aangewakkerd door school zelf.

voorwaarden, planning, evaluatie en verslaglegging

planning wordt altijd gemaakt, de vergaderingen worden gepland. Kort vooraf planning. Hoe meer er te doen is, hoe meer je elkaar ontmoet. Evaluatie kan ik me niet heugen, maar wel bij het begin van de volgende viering wordt weleens besproken hoe de vorige viering was. Afspraken worden opgeschreven. Stappen die worden ondernomen, taakverdeling etc.

Deelvraag 4

Waar (welke stappen, kersten, 1998) zouden de vieringen nog kunnen verbeteren?

- Het zou mooi zijn als we met de viering ook de diepte in kunnen.
 - o Dat kan door middel van een bindend verhaal. Het staat niet los van het grote geheel (het hele leven, het hele evangelie). Binnen het bindende verhaal. Pasen is een detail van een veel groter geheel. De leerlingen worden niet goed voorbereid (voortraject) en weggestuurd (natraject)
 - o Binnen een half uur wordt het hele evangelie verkondigt! Of juist niet, want dan wordt het te zwaar, over de hoofden heen.
 - o Binnen de godsdienstlessen moet meer nadruk liggen op het 'komende feest'.

Interview Aukje Steenwijk

Inleidende vragen

1. Wat is je religieuze achtergrond?

PKN, van huis uit gereformeerd synodaal

2. Wat is je vakgebied?

Oorspronkelijk basisschool lesgeven, maar uiteindelijk de overstap gemaakt naar het middelbaar onderwijs. Ik heb mijn PA dus ik geef hier Aardrijkskunde, ik doe hier ook de leerlingen zorg en ben coördinator van jaar twee.

3. Hoelang ben je al werkzaam op deze school?

Ik geef nu in totaal 8 jaar les op deze school

4. Wat is de reden dat je voor deze school hebt gekozen (missie, visie, identiteit, anders)?

Ik ging eigenlijk meer een beetje stage lopen op Comenius Nieuwerkerk, omdat ik daar woon, maar ik wilde niet in Nieuwerkerk werken, want daar woon ik en ik ken al zo veel kinderen van die basisschool, dus ik wilde toch wel uit het dorp. Dus toen hadden ze een plekje op Comenius
Rotterdam

5. En qua visie en missie ligt dat wel naar wens?

Ja, ik vind dat wij hier niet een heel streng christelijke school zijn, helemaal niet. Ik vind het ook fijn dat er heel veel culturen zijn, daar kan ik ook wel wat mee

6. Hoeveel jaren draai je al mee in de voorbereiding van de vieringen op deze school?

Ik denk een jaar of 6, aan het begin heb ik dat niet gedaan.

7. Wat is de reden geweest dat je mee bent gaan doen met de viering?

Het is ook op een begeven moment dat als je die teamleiders functie krijgt, dat je daarbij wel min of meer betrokken wordt. Dan wordt er op een gegeven moment wel van je verwacht dat je daarin ook de leiding neemt. Dan delen bas en ik hem samen.

Deelvraag

2

In welk godsdienst- pedagogisch model (van Veugelers en Roebben) herkent het Comenius College zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling?

8. Wat zijn je ervaringen met de viering op deze school?

Ik vind wat ik in de beginjaren zag, kon ik me er echt aan ergeren dat de kinderen niet stil waren, dus in de loop der jaren, vind ik, we hebben gekozen voor een bepaalde viering op

een gegeven ogenblik met inbreng van leerlingen en met inbreng van docenten of externen en een ontbijtje erbij, dus een stukje voorbereiding erbij, en ik vind dat ze daar nu goed aan gewend zijn. Tuurlijk heb je weleens een kind dat weleens onrustig is, maar het is ook goed dat er mensen tussen zitten, dus ik vind wel, de viering zoals we dat nu doen vind ik op zich goed

Qua opzet bedoel je dan?

Ja. In het begin hadden ze natuurlijk ook zo'n viering, maar toen dacht ik van, nee. Allemaal een beetje kromme tenen werk. Ik weet ook niet echt of ze in het begin een commissie hadden. Volgens mij was het meer vanuit de directie van we gaan het zo doen. Ik vind wel, we zitten nu met een commissie van 5 of 6 mensen, maar ook soms weleens met 3. Die vergaderingen moeten eigenlijk geagendeerd worden in de jaaragenda, gewoon plannen die hap. En op tijd beginnen, we beginnen iedere keer te laat. We hebben nu nog mazzel dat we iemand voor de paasviering konden krijgen. Verder ben ik op zich wel tevreden met de vieringen. Misschien een aandeel van de kinderen dat je daarin nog een deel kan groeien. Het is ook moeilijk, je zit met een bepaalde leeftijdsgroep. Ook leerjaar doorbrekend vind ik goed. Leerjaar 1 tot en met 4 in één viering. De kinderen mogen ook best wel meedoen, zeker door onderbouw en bovenbouw samen te doen. Dat vind ik best wel goed om te doen, die ontmoeting, ja, ze wennen er aan.

Meestal vind ik, ik weet niet hoe jij het hebt ervaren, want jij had de leiding dit jaar dan met kerst, dat het meer rust geeft. En ik vind ook wel dat, nou jij deed het dit jaar voor het eerst, dat collega's wel hebben dat als er kinderen onrustig zijn dat ze die kinderen er uit halen. Daar kunnen we wel iets meer in groeien, we hebben natuurlijk een best jong team, maar dat mogen ze ook wel gewoon doen.

9. Wat zijn je doelen met betrekking tot de viering?

Nou, ik vind het best wel belangrijk dat je bij kerst en een paasviering, wij zijn een protestants – christelijke school dat je toch wel als doel mag hebben dat je de essentie van die twee gebeurtenissen wel gewoon uitdraagt. Dat je dat wel aan die kinderen duidelijk maakt. Dat komt denk ik de ene keer wat meer naar voren dan de andere.

Waar ligt dat aan denk je?

Dat ligt eraan welke opzet je kiest.

Paar jaar geleden hebben we dan iets met toneel gedaan, soms hoeft je ook niet het hele verhaal na te bootsen. Maar ik vind het wel belangrijk dat er zeker ook wel begrippen van het verhaal, waar draait het nu om

Kijk je kan je afvragen, zou je er ook een keer een stil moment of een gebed of een stuk uit de Bijbel voorbij moeten komen. Volgens mij heb ik een keer op een blok gezeten en heb een gedeelte uit de Bijbel voorgelezen en dat Peter Felix heeft verteld wat er gebeurde.

Maar dan kun je zien dat er allemaal culturen zitten en we gingen uit de bijbel lezen, maar toch waren de kinderen wel stil. Dus eigenlijk kunnen zij meer aan dat dat wij waarschijnlijk denken. Ik denk wel dat wij daarin kunnen groeien. We zijn een christelijke school en ik vind dat je dat nog wel extra mag uitdragen.

10. Ben je het eens met de doelstellingen die het Comenius College heeft gesteld voor de vieringen?

Ik zou niet weten. Ik heb trouwens nog nooit een plan van godsdienst of vieringen gezien. Dat zou ik wel even aan Bas vragen. Een draaiboek is er wel, maar qua doelstellingen is niets bekend.

Kijk wij hebben natuurlijk wel een doel voor ogen, maar dat is nog nooit vastgelegd in een schoolwerkplan.

2.3 Op welke manier gaat het Comenius College om met de religie van de leerling?

11. In hoeverre wordt er rekening gehouden met het multiculturele aspect binnen een viering?

Tijdens de viering? Ik denk dat we daarmee rekening houden door niet iedere keer te zeggen, we pakken de bijbel erbij of we gaan bidden. Ik denk dat als je een grote groep met christelijke kinderen hebt, dat je dat sneller doet. Maar dat zijn deze kinderen totaal niet gewend. Maarja, je kan twee dingen doen. Of je kan zeggen, we gaan daarin mee. Of, je kan zeggen toch iets meer. Maar er zijn ook veel collega's die nergens aan doen. Dan doe je dat ook niet zo snel. Je moet natuurlijk wel aansluiten bij de mensen.

12. Hoe zou een multiculturele leerling staan tegenover de afgelopen vieringen?

Ik denk wel positief. We houden rekening met de leerling. Natuurlijk blijven het kinderen, maar we hebben denk ik best wel leuke vieringen. Kijk, als je rekening houdt met de leerling, dan wil dat nog niet zeggen dat de leerling het gelijk leuk vind. Misschien wel juist helemaal niet. Ja, dat hou je.

13. Wat zou goed zijn en wat zou minder goed zijn?

Dat we veel samen doen is wel goed. We proberen niet te dwingen of te moeilijke dingen te vertellen. Ik denk dat we best wel eens kunnen vragen hoe andere leerlingen daarmee omgaan. Met de viering bedoel ik dan.

14. Hoe sta je tegenover leerling inbreng? Gebeurt dit ook?

We hebben weleens toneel gehad, of drama, met begrippen was dat allemaal. We hebben weleens kinderen in de band gehad. Gedicht maken, tekeningen maken, stellingen beantwoorden. Bijna in iedere viering is er wel iets. We proberen dan de betrokkenheid wel te begroten.

Deelvraag 3

Op welke manier worden de stappen van het stappenplan van Kersten volgens het kernteam (van het Comenius College en van Het Streek) zichtbaar in de praktijk van de viering.

15. Een viering bestaat uit meerdere onderdelen. Welke stappen (kersten, 1998) zijn terug te zien in een viering?

We hebben ook een paar keer gehad, dan deden we met kerst en Pasen hetzelfde thema, maar vraag nou niet meer wat. Licht of kleur bekennen ofzo. Afgelopen jaar hadden we het specifiek over vluchtelingen, dat had je best tijdens de paasviering terug kunnen brengen. Maar inde afgelopen jaren was het, je mag er zijn ofzo. Je kunt meer dan je denkt, dat is ook het school thema geweest. Maar ik weet niet of het thema er helemaal goed uitkomt, niet altijd weleens.

Waar ligt dat aan?

Dat hangt er natuurlijk wel een beetje van af hoe je het brengt. Welke onderdelen heb je in je viering? Stem je je gedicht af op zo'n thema. Of doe je iets van een korte schets. Of zoek een paar mooie nummers erbij. Bijvoorbeeld bij Kerst ging het over vluchtelingen, met dat nummer van Marco Borsato. Dat paste er heel mooi bij. Dat heb je wel zelf in je hand hoe sterk je dat naar voren laat komen

Bindend verhaal

Ik denk minder, ja minder dan een thema. Nou dat gebeurt wel, of soms een stukje op video. Dat wel, dat werd met kerst wel duidelijk. Het is er wel. Nou ja, kijk. We hebben ook weleens een keer met dat nervenvolk, uit een prentenboek. Ja, dat hebben we toen gepakt uit een thema. Dat ging over mensen zoals jij, of je kan meer dan je denkt, of iets voor de andere betekenen, dat heb ik niet helemaal scherp. Dat ging over mensen die werden afgestoffeerd en over mensen die dachten dat ze heel goed waren. En dan laat je zo'n thema wel terugkomen door middel van die platen foto's, soms muziek erbij. Dus ja opzich. En som heeft Mark van Sorge (Directeur) wel een aandeel gehad in de viering doordat hij zei: 'ik wil toch een verhaal doen'. Dat vind ik wel mooi.

Symbool:

Nee, ik denk niet echt een symbool. Ik vind het wel een leuke, een symbool laten terugkomen. Of een kruis, we hebben ook weleens iets met een kruis gehad hoor. Maar dan ging het ook meer om een paasstukje. Daar hadden mensen zwarte en witte shirts aan met woorden erop. Met woorden van schaamte of verdriet. Een soort mime idee. Ja, we hebben best wel een heleboel goede vieringen gehad. Zeker omdat je nu dat stramien hebt. De leerlingen herkennen dit ook, dat vind ik sterk.

Maar echt een symbool. Echt iets pakken, een kruis of een anker of iets anders. Daar zouden we weleens wat mee kunnen doen.

16. Geef aan waar het speerpunt van de viering ligt (1. vorm. 2. Inhoud. 3. Doelgroep)

Ik vind wel, de leerlingen daar gaat het om. Onze doel dat zijn de leerlingen, dat wij die een goede inhoud meegeven, een boodschap. En weet je, die docenten, ja, die zorgen ervoor dat

we die leerlingen motiveren en dat zij die inhoud krijgen, die boodschap krijgen. De teamleiders of de commissie en de docenten zorgen daarvoor.

Is dat in de afgelopen vieringen ook zo dat de nadruk bij de doelgroep ligt of ligt de nadruk ook bij andere dingen?

Nee, ik vind dat het wel bij de doelgroep ligt. Ik vind wel dat wij ons best doen om voor die kinderen de boodschap duidelijk te maken, dat denk ik wel. Maar als je zegt: 'kunnen de leerlingen daarin meer participeren?' dan denk ik: 'ja dat kan dan wel. Maarja, dat moeten ze ook durven he.

Deelvraag 4

17. Waar (welke stappen, kersten, 1998) zouden de vieringen nog kunnen verbeteren?

Nou, misschien kan je nog iets meer met dat bindende verhaal. Dat je toch iets meer een rode lijn weet aan te brengen. Ja, en misschien eens iets met een beeld of een symbool, maarja dat hebben we ook weleens gedaan.

Je, dat bindende verhaal dat noem ik. Maar misschien is dat bindende verhaal niet echt een oplossing voor deze doelgroep. Dan moeten ze wel weer heel veel luisteren hé?

Een bindend verhaal kan je natuurlijk heel boeiend brengen.

Ik vind binding wel heel belangrijk. Een stukje samenzijn is wel heel belangrijk. Ja, weet je. Je zit met een 150 leerlingen. Je zou kunnen zeggen, kan dat nog iets rustiger? Maar volgens mij is daar niet zo veel meer te winnen. Ik denk dat dat wel bij de leerlingen gewend is.

Wat misschien wel kunnen verbeteren: de leerlingen betrekken bij de voorbereiding. Want wij bepalen het hier allemaal in de commissie. Maar de kinderen horen we helemaal niet. Leerlingen betrekken bij de voorbereiding en dan krijg je automatisch daaruit voortvloeiend de uitvoering en dat hoeven dan niet die kinderen te zijn, maar bijvoorbeeld een leerlingenraad ofzo.

De betrokkenheid van de leerlingen bij de voorbereiding zou ik dan wel meer willen zien. Je hebt altijd wel kinderen die dat wel durven om daaraan mee te doen

Interview Bas Pellikaan

* Door afwezigheid opnameapparatuur is dit gesprek in samenvattende woorden genotuleerd.

Deelvraag 2

In welk godsdienst- pedagogischmodel (van Veugelers en Roebben) herkent het Comenius College zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling?

Wat is de identiteit van het Comenius College?

1. Welke vieringen worden op school gevierd? (overgangsviering, cyclische viering, incidentele viering)

Paas- en kerstviering

2.2 Wat wil het Comenius College bereiken met een viering?

2. Wat zijn je doelen met betrekking tot de viering?

Aansluiten bij de leerlingen zodat de verhalen zo goed mogelijk kunnen worden overgedragen.

Leerlingen op een laagdrempelige manier de verhalen van kerst en van Pasen bijbrengen

3. Ben je het eens met de doelstellingen die het Comenius College heeft gesteld voor de vieringen?

Aansluiting staat hoog aangeschreven. De vieringen zijn bedoeld om de christelijke identiteit vorm te geven. De leerlingen krijgen die elk jaar, naar onze mening, op een goede, aansluitend bij de doelgroep, manier mee.

4. Geef aan waar het speerpunt van de viering ligt (1. vorm. 2. Inhoud. 3. Doelgroep)

De aansluiting bij de doelgroep vinden wij heel belangrijk. De leerling moet iets mee krijgen. De schoolvisie gaat vanuit de inhoud docenten aansturen om de leerling te bereiken. Alles is belangrijk, maar het gaat om de leerling.

2.3 Op welke manier gaat het Comenius College om met de religie van de leerling

5. In hoeverre wordt er rekening gehouden met het multiculturele aspect binnen een viering?

De school gaat met de multiculturele leerling om zoals het ook bij het vak godsdienst gaat. De leerling is welkom, helemaal. De gehele persoonlijkheid doet er toe en de leerling mag dat ook uiten op zijn of haar manier. Een eigen overtuiging is daarom niet slecht. Wat wel belangrijk is, is het feit dat de leerling weet dat het een christelijke school is. Daar heeft het voor getekend. Daarom heeft de leerling respect op te brengen tegenover de christelijke identiteit en de uitingsvormen daarvan. De leerling is bij die identiteitsmomenten verplicht om te komen en om daar netjes aan mee te doen. Andersom zien we ook dat er vanuit de leerling een bepaalde interesse wordt getoond richting de verschillende uitingsvormen van het christelijk geloof. Vooral in de viering is dat zichtbaar. Vormen zijn erg belangrijk daarin. Vormtaal spreken de leerlingen sneller.

6. Kan je aangeven waar deze aspecten terugkomen?

Proberen om aan te sluiten bij de taal die de leerlingen spreken. Niet over hoofden heen te praten. Beginnen bij de beginsituatie.

7. Welk godsdienst-didactisch model (veugelers/roebben) ligt nu onder de viering?
Vooral het model van veugelers en dan de onderste is wat ons betreft de meest lijkende op onze vieringen. Een persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie. Die komt het dichtst in de buurt. In de eerste plaats omdat de levensbeschouwelijke traditie van de school duidelijk zichtbaar is en veronderstelt wordt. In de tweede plaats omdat de leerling alle ruimte heeft om zich te ontwikkelen (ook levensbeschouwelijk). De leerling krijgt alle ruimte en respect, maar heeft dit ook op te brengen voor de levensbeschouwelijke traditie binnen de school. Het verborgen curriculum klinkt misschien een beetje geniepig, maar daar is in ons geval geen sprake van. We zijn er van overtuigd dat de christelijke identiteit de juiste is en we dragen dat ook uit, maar we respecteren de ander, ook in zijn of haar ontwikkeling
8. Wel godsdienst-didactisch model zou jij willen zien tijdens een viering?
Tevreden met de huidige. Past bij de school, bij de docenten en bij de missie van onze school

Deelvraag 3

Op welke manier worden de stappen van het stappenplan van Kersten volgens het kernteam (van het Comenius College en van Het Streek) zichtbaar in de praktijk van de viering.

9. Wat is het startproduct (wat ligt er al klaar) waarmee jullie aan de slag gaan? Is dit genoeg, zo ja, wat doe je daar dan mee? Zo nee, wat heb je nog meer nodig?

We hebben ieder jaar een algemene opzet. Afgelopen jaren hebben we het format van 2013 gevolgd. Dat gaat al 3 jaar goed.

Interview Mark van Sorge

Inleidende vragen

1. Wat is je religieuze achtergrond?

Ik ben christelijk opgevoed in de christelijk gereformeerde kerk. En dat heeft mijn jeugd flink beïnvloed. Daarin heb ik zelf altijd, ik kan me niet herinneren dat ik ooit gedacht zou hebben dat er geen God ofzo zou zijn Ik heb altijd een Godsbesef gehad van dit moet ergens ontstaan zijn. Dat iemand gedacht heeft, dit ga ik maken ofzo. En daar is het uit voortgekomen

En dat heeft meer concrete inhoud gekregen voor mij toen ik zelf ook bewust tot geloof kwam en uiteindelijk ook in mijn geloofsbeleving meer in de evangelische gemeente terecht kwam.

2. Wat is je vakgebied?

Ik was onderwijsbegeleider op de Goudse Waarden in Gouda.

3. Hoelang ben je al werkzaam op deze school?

Ik denk iets van 11 of 12 jaar, dat weet ik eigenlijk niet precies

4. Wat is de reden dat je voor deze school hebt gekozen?

Ik was daar onderwijsbegeleider en ik wilde eigenlijk doorgroeien naar een directiepositie en die fase was daar niet in die school en toen heb ik om me heen gekeken en toen was hier een functie voor directielid.

5. Hoe sta je tegenover de missie en de visie van deze school?

Het is wel een hele positieve keuze voor een pc school geweest of een open christelijke school ook wel echt vanuit de gedachte van ik hoop dat ik ook de identiteit van de school wel vorm kan geven, daar leiding aan kan geven en impuls aan kan geven

6. Hoe ben je betrokken bij de vieringen in het Comenius College?

Van het begin af aan, wilde ik daar wel impuls aan geven. Het zijn echt ankerpunten in het schooljaar als het gaat om het beleven van het christelijk karakter van de school. Wat je dan ziet is dat het natuurlijk niet alleen door mij gemaakt wordt, maar juist zo veel mogelijk met z'n allen. Ik heb er veel impuls aan proberen te geven om het gezamenlijke vieringen te maken in de aula met liefst zoveel mogelijk ook inbreng van leerlingen en inbreng van collega's Waarbij je dan de diversiteit van geloofsbeleving natuurlijk heel sterk merkt. Maar juist in die diversiteit ontstaat ook voor mij nog wel een redelijke ruimte om ook mijn diversiteit daarin zichtbaar te mogen maken. In het begin deed ik dat vrij uitgesproken en de afgelopen jaren heb ik dat wat minder uitgesproken gemaakt omdat ik merk dat voor mij is het vooral het kiezen van de momenten om iets te vertellen vanuit mijn eigen beleving. Maar dat moet ik niet te vaak doen omdat mijn beleving echt wel anders is dan de beleving van een heleboel collega's of een heleboel leerlingen.

Dus het start met verbinding met elkaar in grote vieringen in de aula, inbreng van iedereen en vervolgens krijg je ruimte om zo nu en dan een persoonlijke noot te benoemen.

Deelvraag 2 In welk godsdienst- pedagogischmodel (van Veugelers en Roebben) herkent het Comenius College zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling?

7. Wat zijn je ervaringen met de viering op deze school?

Ik denk binnen Comenius. Ik ben niet veel bij andere vieringen op andere vestigingen geweest, maar de algemene directie gaat meestal rond en geeft dan ook een stukje feedback dan krijgen wij hier wel feedback dat de vieringen die wij hebben wel het meeste aansluiten bij geloofsbeleving en de andere vieringen toch meer aansluiten bij de geloofstraditie. Daar ben ik toch wel trots op.

8. Wat zijn je doelen met betrekking tot de viering?

Nou, persoonlijk met de vieringen, met de godsdienstlessen, met dagopeningen, met al die elementen waarbij je expliciet aandacht kan geven aan het christelijk karakter van de school benoem ik het altijd maar zo, ik hoop dat wij onze leerlingen een vorm van Godsbesef meegeven het besef van er is meer tussen hemel en aarde dan dat wij kunnen verstandelijk kunnen begrijpen en vanuit het christelijk karakter vanuit joodschristelijke historie hebben we daar ook ideeën en verhalen over en die willen we graag delen en vertellen waarbij we ons al open-christelijke school realiseren dat er meerdere ideeën zijn over dat meerdere tussen hemel en aarde maar dat is dan iets wat ook hoort bij het karakter van deze school namelijk als je het Godsbesef aankondigt en meegeeft, je ook realiseren dat er een heel aantal mensen is ie er een andere invulling aan geven dat dat dan kom je op het niveau van, dan moet iedereen zijn eigen keuze daarin maken. Kiezen is een ongelooflijk belangrijk onderdeel van identiteit en kiezen is persoonlijk en kiezen is nooit fout of slecht, kiezen is alleen maar wie ben je en hoe geef je je identiteit vorm en welke stappen maak je daarin.

9. Wat wordt er vanuit de Algemene Directie gezegd/aangeboden over viering?

Hierin zie je wel dat de vooromgeving van dit soort elementen vaak wel voor een groot deel aangestuurd of richting gegeven wordt vanuit de schoolleiding, teamleiders. Binnen het Comenius College is er grote vrijheid. Dus als zou ik hier doorslaan in een volledig evangelische zangdienst met handen omhoog en klappen enzovoorts en ik zou die kinderen ook nog mee weten te krijgen. Dan zouden ze tegen bij zeggen: 'Wel bijzonder, mark!' Maar als het om identiteit en beleving of vieringen enzovoorts gaat dan zit de Algemene Directie vooral op de lijn van inspirerend zijn en mensen laten nadenken en keuzes laten maken en groeien in hun ontwikkeling en in hun zijn.

Vanmiddag is ook de paasviering, en eigenlijk is het voor ons ook ongewoon om dat via externen te laten doen. Ik was daar aarzelend over naar Bas toe omdat ik het juist zo mooi vind dat wij met elkaar beleven en wat je krijgt is als je externe instanties binnen gaat halen dat leerlingen in de consumptiestand gaan zitten, maar goed voor een keertje helemaal geen punt. En als je op een viering gaat zitten die gebracht wordt door degene die op het podium staan Maar je hebt in deze wereld te concurreren met tv en YouTube enzovoort, dan heb je echt een hele zware dobber als je

mensen mee moet nemen. Het kan wel, ik heb in het verleden bijvoorbeeld op de GW hebben we Gert van de Vijver gehad, de zandtovenaar van tegenwoordig en hij doet ook aan mime en dergelijke. En dat soort mensen zijn kwalitatief dermate goed dat ze kinderen weten mee te nemen in beleving en in emotie zonder dat ze soms goed begrijpen van waar gaat het eigenlijk over, maar dat stelt wel hoge eisen aan de kwaliteit van de optredens. Dan moet het allemaal heel snel, heel grappig of flitsend, ja dat is lastig. Ik heb bijvoorbeeld ook Aad Peters gehad met zijn poppenshow, ook een enorme poppenkast en die speelt allerlei dingen uit, kwalitatief ook ontzettend goed, maar er zijn maar een paar die dat echt kunnen. En die kosten dan een hoop geld.

10. Wat zou je voor tips geven?

Ik denk dat als je ene viering organiseert en je doet het vanuit onderwijskundige gedachten dat je daar een zeg maar een bijzondere les organiseert waarin een zeg maar een rationeel stuk van de identiteit aan de orde komt dat je dan als het gaat om identiteit net een beetje wat mist omdat het natuurlijk geloven gaat over beleving en als je er zelf niets bij beleeft dan wordt het denk ik lastig. Dus als je vieringen wilt organiseren dan zou mijn grootste tip zijn, onderzoek voor jezelf hoe jij eigenlijk geloven en christelijke identiteit en bijbels verhaal van Jezus sterven en opstandig hoe je dat beleeft. En dan moet dat vooral het uitgangspunt zijn om dat te willen doen om bevlogen te zijn om iets met vieringen voor elkaar te krijgen. Het joodschristelijke gedachtegoed is natuurlijk opgevolgd door dat Griekse gedachtegoed van rationaliteit en als je het niet kan snappen, dan is het er niet. En ik denk dat in de westelijker wereld waar wij in leven is dat waarin we wellicht verdwaald zijn geraakt en juist op een school als dit, heb je heel veel kansen om die geloofslaag en die belevingslaag weer in verband te brengen met die laag van de ratio en wat snappen we er eigenlijk van, hoe moeilijk dat ook is. Als ik in de bijbel kijk, dan denk ik: 'Hoe deed Jezus dat eigenlijk?' proberen mensen tot geloof en bekering te brengen. Dat deed hij niet door allerlei dogmatische systemen uit te leggen. Dat deed hij gewoon door verhalen te vertellen. Als wij hier viering hebben waarin persoonlijke verhalen verteld worden waarin godsbeleving aan de orde komt, dan hebben we het krachtigste middel te pakken.

Het doet ook heel veel met een school als docenten vertellen over hun geloofsbeleving in zo'n viering. Ik kan me ook wel herinneren op mijn vorige school, was ik ook heel erg betrokken op de vieringen dat we daar een keer een viering gedaan waarin we een stuk of 10 15 collega's gevraagd hebben om in één minuut op een filmpje te vertellen wat ze geloven en wat dat voor ze betekent en wat dat voor ze doet. Nou dat gaf in de jaren daarna nog stof tot napraten over, ohja, jij vind dat he?, jij zit er zo in of jij gelooft dat enzo. Als die viering er niet was geweest had die school zeg maar qua beleving en diepgang van identiteit gewoon een stuk minder gehad dan dat dat wel gedaan werd. Op mijn vorige school hadden we zelf een weekopening, gewoon in de aula, hele school erbij. De weekopening werd niet door de directeur gedaan, maar werd door een heel aantal gedaan, die dat wilde doen. Vanuit allerlei invalshoeken werd de week geopend. Veel leerlingen vonden het niks, omdat het vaak wel docenten waren die dermate ver in hun geloofsbeleving waren dat ze eigenlijk te ver voor de troepen uitliepen om goed verbinding te aken, Maar aan de andere kant lieten ze zich wel kennen en het gaf wel een dimensie die ik heel waardevol vond. Ik heb nog jaren gedacht, hoe kunnen we dat er hier in fietsen. Maar ik zal niet weten hoe dat zou moeten. Want dat heb je eigenlijk elke week een viering en elke week de kans om iets te doen met actualiteit.

2.3 Op welke manier gaat het Comenius College om met de religie van de leerling?

11. In hoeverre wordt er rekening gehouden met het multiculturele aspect binnen een viering?

Op viering niveau merk je dat het heel vaak bij het belevende, persoonlijke verhalen van de leerlingen terecht komt, leerlingen hebben hier op school vrij weinig abstracte ideeën over godsdienst en over systemen en dogma's en dergelijke en dat is helemaal prima, godsdienstbeleving hangt bij hun samen aan verhalen over mijn oma die altijd dit. Of ik heb dat meegemaakt en dat was echt een wonder of ik snap niet waarom dit of dat in de wereld is. Dat heeft allemaal met beleving te maken, met emotie. Dat maakt het ook lastig want geloven heeft voor een deel te maken met emotie maar ook voor een deel met verstand. Dat komt dat ook wel redelijk naar voren in de vieringen als je ziet hoe bijvoorbeeld concrete onderwerpen aan de orde worden gesteld. Over leven en dood, over vluchtelingen. Dat soort elementen die brengen leerlingen in ieder geval tijdens zo'n viering bieden zó voedingsbodem om in een andere laag van hun beleving te komen, het eeuwigheidsperspectief te komen. Want dat is iets wat we vaak vermijden, ook als collega's onder elkaar ook met leerlingen. Het eeuwigheidsperspectief. We zijn mensen van het leven nu. En als we het over het eeuwigheidsperspectief hebben, hebbe we denk ik vaak de angst om in onenigheid terecht te komen waardoor het vaak een beetje vermeden wordt. Terwijl één ding weten we allemaal zeker, we leven niet voor eeuwig in dit lichaam, zoals we hier zitten. Dus de vraag wat daarna gebeurt is wel een interessante vraag.

12. Hoe zou een multiculturele leerling staan tegenover de afgelopen vieringen? Wat zou goed zijn en wat zou minder goed zijn?

Wat ik al zei, veel leerlingen hier hebben weinig meegekregen van thuis, niet allemaal hoor, sommige hebben juist heel veel meegekregen van thuis. Ik had bijvoorbeeld nog een schorsingsgesprek een paar weken geleden en die moeder vertelde, het was nog moeilijk met mijn dochter enzovoorts, maar wij hebben er rustig over gesproken en we hebben er samen voor gebeden en nu zitten we samen hier om dit gesprek te voeren. Sommige krijgen dus heel veel mee en dat merk je niet, het is een minderheid en daarom is het moeilijk voor hun om zichzelf kenbaar te maken, maar het is telkens weer zoeken naar waar liggen je kansen om op het persoonlijke level gewoon iets te delen met leerlingen en dan zijn ze over het algemeen, als je eenmaal het gesprek begint over geloven en dergelijke zijn ze wel geïnteresseerd en vaak willen ze je op de proef stellen: hoe zit dat dan en waarom dit en waarom dat en op het moment dat je daarin ook nog gewoon kunt vertellen dat je ook niet alles weet. Het gaat niet om het weten, het gaat om het geloven. Er is ook geen lespakket over hoe geloof ik. Dus het is een heel teer en mooi onderdeel van deze school. En zo hoop ik dat telkens weer een beetje aan te zwengelen. Maar ik merk ook wel dat ik dat niet in mijn eentje doe of hoef te doen want we hebben wel een heel aantal collega's die dat ook wel willen en ook zoeken van hoe doen we dat dan?

Interview Matthijs Bron

Inleidende vragen

1. Wat is je vakgebied?

Ik geef godsdienst en maatschappijleer daarnaast ben ik ook mentor

3. Hoelang ben je al werkzaam op Het Streek?

Dit is mijn zevende jaar, afwisselend van vakken als maatschappijleer, technologie, techniek, godsdienst. Een afwisselend pakket.

4. Wat is de reden dat je voor deze school hebt gekozen (missie, visie, identiteit, anders)?

Nou niet precies, voor een missie, visie, identiteit, ik ben blijven hangen naar mijn stage eigenlijk. Sowieso nooit gedacht dat ik nog voor de klas zou staan. Na de Gpw-opleiding heb ik de kop opleiding gedaan voor Godsdienstdocent. Voor werkzekerheid.

Ik heb niet toen der tijd heel bewust voor het streek gekozen. Praktisch in de buurt.

5. Hoeveel jaren draai je al mee in de voorbereiding van de vieringen op deze school?

Dat is echt al vanaf het begin. Dat is 7 jaar. Ik ben hier begonnen als stagiaire als godsdienst. mijn stage begeleidster was heel betrokken bij de vieringen dus ik ben daar haar mee genomen om mee te doen met de vieringen.

6. Wat is de reden geweest dat je mee bent gaan doen met de viering?

Wat ik net zei is een van de redenen, daarnaast ik vind dat je als godsdienst een voortrekker hier in bent. Dat vind ik het mooie van het vak als godsdienst docent, je hebt je vak maar je hebt ook de verantwoordelijkheid voor de hele school om je identiteit en de visie van de school uit te dragen. Ik vind ook echt een verantwoordelijkheid.

Deelvraag 2 In welk godsdienst- pedagogischmodel (van Veugelers en Roebben) herkent het Streek zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling?

2.1 Wat is de identiteit van Het Streek?

7. Welke vieringen worden op school gevierd? (overgangsviering, cyclische viering, incidentele viering)

De diplomering is natuurlijk een viering. We starten het jaar ook gezamenlijk. Ik weet niet of je dat een viering moet noemen. Kerst en Pasen zijn de hoogtepunten. We vieren niet apart hemelvaart en Pinksteren.

8. Wat zijn je ervaringen met de viering op deze school?

Wat ik mooi vind is dat ik nu zeven jaar mee draait. Ik zie een soort ontwikkeling. Ik weet dat zeven jaar geleden begonnen met de leerlingen de kerstvieringen te laten organiseren. In het begin lieten we de leerlingen helemaal vrij hier in. We zeiden tegen de vierdejaars, jullie krijgen een PTA opdracht. Jullie moeten de kerstviering organiseren. Wij zijn er ter ondersteuning maar het is jullie ding. Het is jaar dat ik stagiaire was deden de leerlingen een karaoke show organiseren. Leraren

kregen een kerstmuts op en moesten een nummer zingen. Dat was niet wat wij voor ogen hadden. Het was wel heel gezellig en de leerlingen waren wel heel betrokken maar zo wilde we het ook niet. De jaren daarna hebben we een stukje regie terug genomen. De jaren daarna moesten de vierdejaars nog steeds de viering organiseren, maar wij gaven wel de kaders aan. Er moesten een opening in zitten, een overdenking en ook wat muziek. We gaven ze een aantal bouwstenen. We hebben gemerkt dat leerlingen nog meer sturing nodig hadden. Er moet duidelijk een duidelijke christelijke boodschap in zitten. Je moet zorgen dat de teamleider een stukje overdenking verzorgt, maar dat er nog steeds wel ruimte is voor creativiteit. We hebben gehad dat leerlingen het kerstverhaal in eigen tijd wilde filmen. Dat vonden we hartstikke leuk. Ze hebben een script geschreven en zo aan de slag gegaan. Dus oog houden voor creativiteit. Het jaar daarna waren er hele muzikale leerlingen bij betrokken. Toen was er een bandje. Leuk, dat moet je inzetten. Het is iedere keer kijken welke talenten zijn er die we kunnen inzetten. Wat ik ieder jaar doe is de vierdejaars laat zien wat ongeveer de viering is en dan mogen leerlingen intekenen. Als ze een filmpje willen maken mag dat, mensen mogen presenteren, of muziek. Zo komt er langzaam vanuit de vierdejaars iets naar voren. Het is een proces wat je ingaat en je weet niet wat er precies uitkomt. Dit jaar heb ik voor het eerst zo gedaan dat een kerstproject voor alle vierdejaars hebben. De leerlingen mochten kiezen of je gaat het kerstproject doen of je werkt mee aan de kerstviering en dan krijg je vrijstelling voor het kerstproject. De leerlingen die dan kiezen voor de kerstviering zijn zeer gemotiveerd. Dit jaar hebben we het ook voor het eerst opgegooid naar de rest van de school. Stel dat er mensen zijn in de eerste die ook wat willen doen dan mag dat. Dit jaar hadden we soort vlaggendans van de brugklassers, een band uit een andere leerjaar. Voorheen was het alleen van de vierdejaars, maar nu proberen we om de hele school er bij te betrekken. Dit jaar deed praktijkonderwijs ook mee. Een verandering moet je klein beginnen en als het goed werkt kun je het doorzetten naar een groter geheel.

2.2 Wat wil Het Streek bereiken met een viering?

9. Wat wordt er vanuit de directie /schoolleiding gezegd over vieringen?

Nee ze hebben niet richtlijnen, hier en hier aan moet het voldoen. Maar we zijn een open christelijke school. Dus dat betekent dat we een christelijke identiteit hebben maar iedereen is welkom. De christelijke boodschap mag wel doorklinken in de vieringen. Iedereen is welkom, moslim en andere gelovigen. Maar we verwachten wel dat onze leerlingen respect hebben. Je doet dus mee aan een viering, je doet mee met de godsdienstlessen, je hebt een bijbeltje.

10. Wat zijn je doelen met betrekking tot de viering?

Ja, dat is een goede vraag. Daar stoeien we zelf ook een beetje mee, wat willen we precies bereiken. In de godsdienstsectie zie je daar ook verschillende in. De een wil het christelijk geloof overdragen. De ander wil meer kennis overdragen en de ander wil dingen met elkaar beleven. En misschien is het allemaal wel een beetje, een gezamenlijke doel, we hebben niet echt één doel dat we willen bereiken. als je het aan mij persoonlijk zal vragen, vind ik het belangrijk dat je een stukje kennis hebben van die feesten, dat het goed is om het een keer te beleven. Dat we zeggen dat voor christen dit een belangrijk feest is en dat leggen we uit. En ik zie ook echt dat de vieringen een belangrijk moment in het jaar zijn. Je merkt dat je op een heel ander niveau met de leerlingen bezig bent. Dat er gewoon ruimte is over andere dingen te praten, je merkt dat sfeer heel anders is op zo'n dag. ook samen iets beleven, iets religieus of levensbeschouwelijk beleven is heel waardevol. Ondanks de verschillende culturen. Het is heel mooi, ik kan prima vertellen wat christenen vertellen over Jezus is op gestaan uit de dood. Maar ik denk dat heel belangrijk is dat er ook ruimte is voor leerlingen om er

anders over te denken en daar over in gesprek te gaan. ik denk dat het heel goed is. Het is de kunst om zo'n sfeer te creëren dat ook echt kan. Dat de verschillende er mogen zijn.

Die sfeer krijg je door dat we op school kiezen om één viering door leerlingen te laten organiseren en één viering die wij zelf organiseren, dan halen we iets van buitenaf. Een voorstelling of iets anders. Zo'n voorstelling duurt dan uurtje en daarnaast gaan we nog de klas in. Vorige jaar hebben we een programma gemaakt (retourtje Israël) en daar met leerlingen over gesproken. Het is echt christelijke materiaal maar het gesprek in de klas is heel waardevol. Het vraagt iets van de docent. Misschien moet je viering niet zien als het moment op het podium maar je kunt het ook uitbouwen in de les erna. Je kunt er op door gaan de les erna. Dus een soort van voor en nazorg. Met kerst doen we dat bijvoorbeeld ook, we zijn dan al vier á vijf weken van te voren bezig met de leerlingen die betrokken zijn. En ook daarna sluiten we het goed af. Het is totaal pakketje, het is niet een moment dat ze midden in kerst moeten zetten. het is iets wat je moet opbouwen.

2.3 Op welke manier gaat Het Streek om met de religie van de leerling?

12. In hoeverre wordt er rekening gehouden met het multiculturele aspect binnen een viering?

13. Kan je aangeven waar deze aspecten terugkomen?

In de inhoud doen we geen concessies, het is vooral de vorm en de manier waarop je de leerling betreft. Dat is als het ware de brug tussen de leerling en de identiteit van de school. Het belangrijkste is ruimte geven, je mag best 'out of the box' denken. Wat ook heel sterk is dat het ingebed is in het programma, je werkt er naar toe. En de viering zelf is het hoogste punt. Het is ook een mooie afsluiting voor de vakantie.

14. Hoe zou een multiculturele leerling staan tegenover de afgelopen vieringen?

leerlingen staan er vaak positief in, omdat ze er bij betrokken worden. Dit jaar was het voor het eerst dat de multiculturele leerlingen meer koos voor de kerstopdracht. Waar dat aan ligt weet ik eigenlijk niet, is wel eens goed om te onderzoeken. Andere jaren was dat namelijk niet zo.

15. Hoe sta je tegenover leerling inbreng? Gebeurt dit ook?

Ja daar kiezen we heel bewust voor. Eén keer in het jaar hebben we een viering waarin de leerling echt centraal staat. Dat doen we bewust om ze echt te betrekken. Om het echt iets van hen zelf te laten zijn. We kunnen zelf heel veel voor ze organiseren maar dat betekent nog niet dat heel erg aansluit. Op het moment dat ze zelf dingen gaan doen, dan voelen ze zich betrokken. je moet ook niet zoeken naar hele godsdienstig taken als, gebed opzeggen, kaarsje aansteken. Maar wat ik gaaf vindt en heb geleerd en gezien heb afgelopen jaren is dat leerlingen door de camera te bedienen, licht en geluid en bandje te bespelen, stoelen neer zetten, PowerPoint in elkaar te zetten, dat zijn niet per se taken die je gelijk associeert met essentiële taken voor de viering. Maar doordat je ze een bepaalde verantwoordelijkheid geeft, zijn ze betrokken bij kerst. je moet het niet altijd zoeken in godsdienst taken en opdrachten. Als je ze betrokken wil maken moet je verantwoordelijkheid geven. afgelopen jaar waren er leerlingen betrokken bij het klaar zetten van de stoelen. De viering begon om negen uur maar die leerlingen waren er al om half 8. Ze zijn zenuwachtig en erg druk mee, dat is ook een stukje betrokkenheid. Dat heeft niks te maken met wat er in de zaal gebeurt. Zij doen hun ding, dat geeft een bepaalde sfeer. Als je allemaal verantwoordelijk ben dan

17. Welk godsdienst-didactisch model (veugelers/roebben) ligt nu onder de viering?

Lessen benaderen we vaak vanuit het interreligieuze model. De methode hebben we daar ook op uitgekozen. De viering zitten we meer in persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie. Daar gaat het echt om ons eigen religie. Maar we dwingen de leerlingen niks. De leerlingen maakt zelf zijn keuzes.

18. Wel godsdienst-didactisch model zou jij willen zien tijdens een viering?

Ik ben tevreden hoe het nu gaat

Deelvraag 3

Op welke manier worden de stappen van het stappenplan van Kersten volgens het kernteam van Het Streek zichtbaar in de praktijk van de viering.

b. Het Streek

Deze vragen worden gesteld met steeds als achterliggende vraag wat werkt het beste om de identiteit van een school en leerlingenpopulatie met elkaar te verbinden.

19. Wat is het startproduct (wat ligt er al klaar) waarmee jullie aan de slag gaan?

Is dit genoeg, zo ja, wat doe je daar dan mee? Zo nee, wat heb je nog meer nodig?

Wat we elk jaar doen is dat we de kerstproject hebben liggen dat passen we elk jaar aan. Het thema halen we altijd uit de oase, dat houden we aan. Dit jaar was dat bijvoorbeeld bijzondere ontmoetingen, daar kun je heel veel mee. In het kerstproject zorgen we dat er een opdracht tussen zit die over dat thema gaat. Dit jaar is het voor het eerst dat de hele school mee deed en we hebben een commissie gevormd vanuit elk team een docent. Zo kun je heel makkelijk taken verdelen.

20. Een viering bestaat uit meerdere onderdelen. Welke stappen (kersten, 1998) zijn terug te zien in een viering?

We zorgen dat er altijd een opening inzit. Ook een lied moet erin zitten. Daarnaast is het belangrijk dat er stukje creativiteit van de leerlingen inzit. De ene keer is dat een filmpje met het moderne kerstverhaal en de volgende keer is dat dans. Ook willen we een stukje overdenking in de viering hebben. Vaak is er ook nog iets van symbool, zoals het aansteken van de kaars.

21. Welke momenten nemen jullie in de jaarplanning op als viering?

Pasen en kerst zijn standaard.

22. welk thema/onderwerp gebruiken jullie in de viering? Hoe komen jullie aan een thema?

Dit komt uit de oase. Dit jaar was het voor kerst bijzondere ontmoetingen. Daar kun je alle kanten mee op. Je kunt het zelf ombouwen maar we hebben wel een richtlijn. Het mooie is dat in de weken voor kerst/Pasen vanuit de dagopeningen ook aandacht aan het thema wordt besteed.

23. Geef aan waar het speerpunt van de viering ligt (1. vorm. 2. Inhoud. 3. Doelgroep)

We hebben niet echt een speerpunt maar om de inhoud te bereiken heb je de vorm en de manier waarop je het aanpakt, de pedagogiek nodig. Godsdienst staat ver van ze af, je moet op zoek gaan naar vormen die bij hen passen. Wat we wij bijvoorbeeld doen is in het thema van de viering leerlingen muziek oplatzen zoeken. Dat mag van alles zijn, als zij het kunnen verwoorden waarom dat lied bij het thema past dan is het goed. Zo betrek je hun leefwereld erbij.

24. op welke manier proberen jullie het kerst/paas verhaal aan te laten sluiten bij de multiculturele leerling.

Wat net al gezegd is we hebben de pedagogiek en vorm nodig om aan te sluiten. Op het moment dat je leerling in de aanloop eraan toe betreft dan zijn ze betrokken bij de viering. Wanneer ze betrokken zijn, voelen ze zich verantwoordelijk en op dat moment staan ze ook meer open. Je moet zo de leerlingen inzetten alsof het hun feestje is. Je moet het benaderen als schoolfeest, omdat het hun feestje moet zijn.

25. Welke werkvormen gebruiken jullie? Welke werkvormen sluiten goed aan bij zowel jullie identiteit en de leerling?

In de aanloop eraan toe zet je ook al veel werkvormen in. In die vieringen vind ik het lastig om te benoemen. De sfeer doet goed. Als je een mooie zaal hebt met licht een goed geluid en mooie versiering doet dat al heel veel. Dat laat zien dat er iets speciaals is. In de werkvormen hebben we altijd vast programma onderdelen, zoals een opening, muziek, filmpje of iets anders creatief, overdenking, slotwoord. We laten altijd de directeur of de een ander leidinggevende een woordje doen om ook te laten zien dat het zij het ook belangrijk vinden. Zo breng je een beetje gewicht aan de viering,

26. Welke verschillende onderdelen/elementen komen in jullie viering voor denkend aan beelden/symbolen/rituelen?

Zie vraag 20

27. Welke verhouding hebben de verbale en muzische elementen?

Het is belangrijk dat hier een goede verhouding in zit. Dit is belangrijk voor de afwisseling.

28. Wat is de inbreng van docenten? En wat is de inbreng van leerlingen?

Wat eerder al gezegd is de docenten nemen met 1 viering de regie en de leerlingen geven de invulling. Bij de andere viering zorgen de docenten dat er team van buitenaf komt

29. Hebben jullie een planning, evaluatie en een verslaglegging hiervan?

Ja we hebben een draaiboek, die passen we ieder jaar aan. Alleen de evaluatie ontbreekt het nog wel eens aan. Het zou wel goed zijn, maar dat gebeurt gewoon niet door de tijd. Ook zouden we vaker met leerlingen moet evalueren.

Deelvraag 4

Waar (welke stappen, kersten, 1998) zouden de vieringen nog kunnen verbeteren?

De evaluatie, die kan nog een stuk beter!

Interview B. Reitsma

Welkom, dank voor uw tijd. Ik zal me even voorstellen, ik ben Pieter van Eijk en ik doe samen met Janneke van Maanen onderzoek op het Comenius College in Rotterdam. Een christelijke school met veel multiculturele leerlingen.

Ons afstudeeronderzoek betreft namelijk het uitdenken van oplossingen om een christelijke viering zo goed mogelijk te doen aansluiten bij de multiculturele leerling.

We zijn op weg naar ons afstudeerproduct en daarvoor hebben we wat interviews gedaan met onderwijzend personeel van het Comenius College in Rotterdam om te zien hoe ze dat op dit moment doen. Daarbij hebben we onderzoek gedaan door middel van enquêtes welke feesten de leerling viert en wat de leerling van de huidige viering vindt.

De reden dat we u, als derde partij, in ons onderzoek hebben betrokken is in de eerste plaats omdat onze afstudeerbegeleider u aandroeg als de expert op het gebied van multiculturaliteit en theologie. Ook in een themaweek, 2013 naar ik meen, werd dat duidelijk in de gesprekken en de indeling van de themaweek.

Zoals ik net zei, geef ik les op een christelijke school in Rotterdam. Op die school zitten veel allochtone leerlingen. Deze school staat dus, zoals vaak wordt gezegd, op het snijvlak tussen theologie en multiculturaliteit en multireligiositeit.

De vragen zijn erop gericht om te achterhalen hoe u denkt en hoe er vanuit de theologie wordt gedacht over de verhoudingen tussen het christelijk geloof en de multiculturele schoolpraktijk.

1. Op dit snijvlak, waar liggen de moeilijkheden? Waar liggen de kansen?

Nouja, de uitdagingen liggen natuurlijk juist daar waar je zoekt om die twee met elkaar te verbinden. Dus de Bijbel komt ook uit een totaal andere context en het valt ook niet mee om de huidige context zo te vangen dat je zegt van, maar hie dit is waar de mensen vandaag de dag echt zitten. Dit is hoe ze dat raakt en dat kan je ook niet helemaal voorspellen. De spanning blijft voortdurend in het vinden van de verbinding zeg maar. Want waar raakt nou die boodschap van toen de boodschap van vandaag, de context van vandaag en omgekeerd. En een van de grootste problemen is dat wij, mensen die hier zelf zijn opgegroeid, dus met de bijbel zijn opgegroeid, heel sterk ook daarin een bepaalde vanzelfsprekendheid hebben dat wat wij denken ook de cultuur overstijgt. Terwijl dat vaak niet zo is

Dus dat wij mensen aanspreken vanuit onze eigen cultuur en context en denken dat dat Bijbels is, dus dat dat de Bijbelse boodschap is terwijl het een culturele vorm is waardoor we langs elkaar heen praten. Dus dat proces

Dus dat proces zou ook naar binnen moeten slaan van oke, maar waarom zijn wij eigenlijk heel cultureel bepaald, in hoe wij eigenlijk met de bijbel bezig zijn, op school of daarbuiten. Daar ligt vooral het knelpunt denk ik.

Ook je bewust worden zeg maar dat je visie ook zeer cultuur bepaald is. Als ik aan studenten vraag van wat is nou dan de kern van het christelijk geloof en dan krijg ik altijd een heel westers,

individualistisch verhaal, wat allemaal waar is. Dus daar is helemaal niets mis mee. Maar wat dus absoluut niet communiceert in een niet-westerse context, waar schuld en vergeving niet aan de orde is. Dus daar heb je toch andere dingen nodig om dat te communiceren.

Ik denk dat dat ook gelijk een kans is omdat onze eigen visie op wat de Bijbel zegt heel beperkt is en God veel groter is dus juist de ontmoeting met andere culturen en andere contexten, zelfs andere religies helpt enorm om even uit je eigen bubbel te stappen om out of the box te kijken. Dan wordt je zelf ook weer rijker

Het is goed om jezelf af te vragen van wat is nou in waar ik voor sta echt fundamenteel christelijk of waar is dat nou misschien veel meer cultuurbepaald of een bepaalde interpretatie. Daar is allemaal niets mis mee. Maar daar is nog niet mee gezegd dat dat dus doorslaggevend is de eeuwen door. Dus daar liggen ook momenten van vernieuwing en verandering

2. Wat kunnen we vanuit de theologie zeggen over omgang met multiculturaliteit?

Dat ligt er een beetje aan wie je vraagt. Als je de koloniale theologen uit de 19^e of 18^e eeuw vraagt, dan zullen ze zeggen: Vanuit de Bijbel leer je vooral dat onze cultuur de Bijbelse is en de beste is en dat mensen met het evangelie ook onze cultuur moeten overnemen. De barbaren worden gecultiveerd. Ik denk zelf veel sterker dat je zo moet zeggen van: 'uiteindelijk zijn alle culturen een expressie van de veelkleurigheid is van God. Ik duid het niet negatief, de culturele diversiteit op zich niet. Maar ik denk dat het juist iets is wat ons gegeven is om ook God meer te leren zien in zijn grootheid. Dus onze weerstand tegen culturele diversiteit heeft vaak meer te maken met onze psychologische gesteldheid dan met een bijbels-theologische. Dus als wij het moeilijk vinden om om te gaan met mensen die totaal anders zijn of dingen totaal anders beleven, dan ligt dat meer aan onze moeite met veranderingen, dingen zijn ineens niet meer heel helder, dan dat het principieel een probleem is.

Vanuit de theologie zelf is voor mij vooral de schepping. Ik zie dat alle mensen geschapen zijn naar het beeld van god in al hun diversiteit blijkbaar. Ik zie het niet als consequentie van de zondeval en als dat al een consequentie van de zondeval zou zijn dan is nog maar de vraag of onze cultuur dan de goede is en niet een andere.

Bijbel natuurlijk heel sterk vanuit het Midden-Oosten. Voor mij is de incarnatie wel een basic-principal. Dat God mens geworden is weliswaar in een specifieke cultuur maar niet zodanig dat we allemaal Joods moeten worden om bij god te kunnen horen. Het feit dat heidenen in de bijbel bij de gemeente, bij het volk van God mogen horen laat voor mij ook zien dat het evangelie dus blijkbaar in alle culturen en vormen gestalte kan krijgen en dat dat juist te maken heeft met het feit dat god mens geworden is en dus eigenlijk alle culturen omarmt heeft, komt waar wij zijn. Dat is wel mijn principiële insteek. Schepping en vervolgens de incarnatie, dat God mens wordt. Dat zijn basic-principals van culturele diversiteit wat mij betreft.

God wordt mens, God wordt Joods zonder in het joods-zijn in het mens-zijn op te gaan. Dat is ook het principe van multiculturele vormgeving voor mij.

3. Wat zijn voor u kernwaarden in de omgang met een andere religie?

Kernwaarden zijn voor mij eigenlijk twee kernbegrippen. Aan de ene kant identiteit in de zin van ik ontmoet mensen vanuit mijn eigen identiteit als christen en tegelijkertijd kernbegrip van respect of openheid zo van: ik zie ook op een bepaalde manier de meeste religies wel als een uiting van het feit dat God iedereen gemaakt heeft en er ook een soort van verlangen is om op zoek te gaan naar God op heel verschillende manieren en verschillende uitingen. Maar daarin heb ik wel een stukje respect voor het feit dat mensen op zoek zijn naar degene die er is. Tegelijkertijd zonder mijn eigen identiteit daarin op te geven. Dus ik blijf er wel van overtuigd dat mensen uiteindelijk alleen in Christus de volheid vinden van waar ze naar. Dat zijn voor mij twee kernwaarden.

Maar ook wel respect vanuit het feit dat God ook de mens de ruimte geeft om zijn eigen keuzes te maken ook als dat verkeerde keuzes zijn. Het kernprincipe van de bijbel waar alles om draait is liefde. Namelijk dat god zijn handen uitstrekt en de wereld liefheeft. Maar echte liefde geeft dus ruimte om ook afgewezen te worden. Dus respect voor mensen die iets anders geloven is ook het respect vanuit het feit dat God mensen zelf de keuze geeft, in vrijheid, om op een gegeven moment voor of tegen hem te kiezen. Dus daar staat ik buiten. Dat geeft mij een stukje respect, zonder dat ik opgeef dat ik geloof dat alleen Christus de mens is die dat werkelijk volmaakt gedaan heeft.

4. Met deze drie kernbegrippen of kernwaarde die je noemt, hoe staat u dan tegenover een PC-school met een multiculturele schoolpopulatie?

Ik sta daar positief tegenover in de zin van dat dat wel een enorme uitdaging is hoe je die twee bij elkaar houdt, dus je eigen identiteit en je respect voor de ander of de ruimte die je aan de ander geeft. Dat is natuurlijk wel een enorme uitdaging. Ook in onze moderne cultuur, want soms hebben we ook het recht om mee te spelen maar goed je hebt nog steeds ruimte als school voor je eigen identiteit. Ik denk dat het voor veel moslims geen enkel issue is, dat je dat als je dat uit je eigen identiteit doet, dat je daar ook voorstaat. Veel moslims zullen dat ook respecteren. Dat moet je vanaf het begin, bij binnenkomst natuurlijk wel communiceren naar ouders en dat moet je duidelijk opnemen in je pr verhaal. Maar je staat voor je christelijke waarden met respect voor moslims om hun eigen geloof te beleven en niet op te leggen aan hen. Maar er zijn natuurlijk wel een aantal dingen die onze identiteit vormgeven en we verwachten dat je daar of aan meedoet of dat je dat respecteert. Dat is helemaal niet zo ingewikkeld en de meeste moslims zullen dat heel goed begrijpen en als ze daar niet mee kunnen leven dan houdt het op. Dus dat principe van identiteit en respect lijkt nog steeds wat daar nog steeds heel erg leidend moet zijn, hoe je dat concreet vormgeeft en wat je dan zegt over hoe meisjes zich kunnen kleden, al of niet gesluierd. Want dat is een tweede verhaal, dat wordt dan wat moeilijk om dat te voorkomen. Ik denk dat dat ook wel een beetje onder respect valt. Maar je moet wel ruimte vinden hoe je dan je identiteit vorm geeft.

5. Waar moet een schoolbestuur of het onderwijzend personeel rekening mee houden?

Nou je moet dus heel goed nadenken over wat dat dan concreet betekent. Dit is natuurlijk het algemene verhaal. We staan voor onze eigen identiteit en daar geven we vorm aan, daar hebben we bepaalde vormen bij. Maar hoe wordt het dan concreet, welke grens trek je? Daar moet je wel goed over nadenken. Dus ook wat het dan betekent dat je respect heb voor de ander en hoeveel ruimte geef je de ander om zijn eigen geloof binnen die schoolgemeenschap vorm te geven. Dat kan praktisch zijn, dat heeft te maken met viering, dat heeft te maken met een gebedsruimte voor moslims, geef je die voor moslims, of zeg je dan dat doen we niet want we zijn een christelijke

school. Tot waar reikt dat respect en waar tast dat je identiteit aan en waar niet. Het grootste probleem is dat veel christelijke scholen niet heel goed weten is wat hun eigen identiteit is en waar ze dan precies voor staan dan.

6. Hoeveel ruimte kun je geven aan de geloofsbeleving voor de ander?

Ja, dat ligt natuurlijk aan in welke vorm. Gewoon als studenten onderling denk ik dat ik ze heel veel ruimte zou kunnen geven. Hoe ze zich kleden, of ze ergens een ruimte krijgen waar ze mogen bidden. Daar zou ik niet zoveel moeite mee hebben. Ik heb op de middelbare school ook altijd de ruimtes gevraagd om met christelijke vrienden op een niet-christelijke school een seculiere school Bijbelstudies te kunnen doen of te kunnen bidden. Daar zou ik niet zoveel moeite mee hebben. Het wordt wat anders als het beleid van de school daardoor bepaald wordt. Dus je moet wel je eigen identiteit, je verhaal heel helder hebben en daar vervolgens beleidskeuzes in maken. Dat heeft te maken met aanname van personeel, dat heeft te maken met hoe je studenten aanneemt. Maar voor de rest zijn er natuurlijk dit soort dingen, een viering de formele kanten waar je een bepaalde lijn trekt. Zelfs daar kun je over nadenken: Hoe betrekken we niet-christenen daarbij? Het heeft niet zoveel zin om elke keer preken te houden waarin je mensen verteld 'zo zit het'. Maar hoe ga je dat dan wel doen? Betrek je moslims? Ga je met moslims in gesprek? Wat voor werkvormen? Voor een groot deel hangt het dus wel af van de kwaliteit van je eigen identiteit en je eigen verhaal, hoeveel ruimte je hebt. Mijn ervaring is: 'Hoe duidelijker je weet waar je zelf staan, hoe meer ruimte je aan andere kan geven'. Terwijl dat als je niet zo goed weet, je al gauw het gevoel krijgt dat je omver geblazen wordt. Dat scheelt heel erg per school. Kijk, als 99% van je leerlingen moslim is, dan zal je op een andere manier daarmee om moeten gaan dan wanneer dat 5% is. Dus daar hangt het heel sterk van af, hoe je dat dan vorm geeft hoeveel ruimte je dat geeft.

Het is wel heel interessant, maar daar wil ik nog steeds een keertje naar toe weer. In libanon heb je verschillende christelijke scholen die dus wel echt een duidelijk christelijke identiteit hebben maar waarvan 99 van de 100 studenten moslim is. En die geeft toch heel duidelijk vorm aan de christelijke identiteit. Het verschil is dat dat voornamelijk privéscholen zijn, die kunnen iets meer zelf bepalen. Het is toch wel fascinerend. De moslims hebben daar ook gewoon de ruimte om gekleed te gaan zoals ze zelf willen. Maar dat is wel een uitdaging, vooral vanuit je eigen visie en hoe je die dan ook neerzet en hoe je die communiceert. Wat ze daar wel altijd doen is duidelijk communiceren van wij zijn een christelijke school wij hebben kerstviering, wij hebben deze viering en zo beginnen wij, dit zijn onze principes en wij verwachten dat je dat respecteert en dat je er gewoon bij bent. Heb je daar moeite mee, dan moet je een andere school zoeken. Maar ik kan me ook voorstellen dat op een school waar 99% van de studenten moslim is, nog weer even iets anders aangezet wordt dan waar maar 5% moslim is. Dus dan vul je dat waarschijnlijk toch iets anders in, ook al blijf je vanuit dezelfde principes werken. Dat vraagt fijngevoeligheid hoe je dat op een goede manier kunt communiceren. Opnieuw zonder dat je je eigen identiteit zomaar weer te grabbel gooit.

Mijn gevoel is dat er vandaag de dag steeds meer ruimte is, dat ligt een beetje aan het niveau, vmbo of lager is weer moeilijker dan vwo soms, dat er wel ruimte is ook binnen de islamitische gemeenschap om te erkennen van: christenen zijn ook weer anders dan moslims, dus wij gaan ook niet een christelijke viering invullen op de wijze zoals moslims dat doen. Of omgekeerd. Dat wel heel duidelijk kan. Ik herinner me een verhaal van InHolland toen dat nog bestond, de theologische opleiding daar, de islamitische opleiding, de joodse opleiding en een christelijke theologische

opleiding bij elkaar en dat ze de neiging hadden om bijvoorbeeld kerstfeest probeerde in te vullen op de manier van: We hebben het feest van het licht in de islam, het feest van Chanoeka in het jodendom en kerst in de christelijke. Op een gegeven moment zijn ze dat uit elkaar gaan halen het christendom heeft echt het feest van kerst, Chanoeka is het Joodse feest, dat vieren we op een joodse manier en de islam heeft zijn eigen traditie. Dus we gaan het niet bij elkaar proberen te brengen, maar juist onderscheiden. Dus die ruimte is er wel steeds meer.

De eigenheid van de cultuur en de religie is dus wel belangrijk

7. Waarin kunnen we de andere religies vinden? Waarbij we niet afdoen aan de christelijke boodschap en wel aansluiten bij de achtergrond van de leerling?

Als het gaat over islam en christendom kunnen ze elkaar natuurlijk vinden in de erkenning van de ene. Want God is de ene god die er is. Maar ik denk dat je uiteindelijk moet zoeken naar een manier waarop je met elkaar verbonden kunt zijn op basis van een stukje humaniteit van respect voor elkaar als mensen die verschillende dingen geloven, maar wel allemaal serieus proberen om god te leren kennen. Want dan hangt het niet meer af van in de eerste plaats van wat je gelooft. Dus je kan zoeken naar inhoudelijke verbinding en zeggen van: 'We hebben zoveel gemeenschappelijk dus kunnen we respectvol zijn naar elkaar, maar dan kan het dus niet meer als het gaat om de mensen waar je niets gemeenschappelijks heb. En de vraag is hoe je dus ook met mensen waar je echt niet mee eens bent een bepaalde manier van respect toch samen met elkaar kunt optrekken. Oké, we staan radicaal tegenover elkaar in onze visie op de maatschappij, hoe wij de dingen willen en toch proberen we met elkaar in gesprek te blijven. Ik weet niet waar je dat precies moet indelen. Het is natuurlijk een bepaald principe van humaniteit en respect, denk ik. We zijn allemaal mens, door God geschapen. En daarin ligt toch ook iets van, we moeten het toch met elkaar zien te rooien.

Er zijn ook wel teksten in de Koran hoor die zeggen van 'Als God jullie allemaal moslim had willen maken, had hij jullie wel als moslim geschapen, hij heeft niet voor niets jullie christenen gemaakt en wij moslims. Omdat we met elkaar concurreren in goede daden. En daar kan je elkaar op aanspreken. En het christendom heeft natuurlijk het principe van het liefhebben zelfs van de mensen die je vijanden zijn.

Zo wel zoeken naar een gemeenschappelijke basis, niet op basis van hetzelfde geloven of de gemeenschappelijkheid, maar wel een bepaalde gemeenschappelijk respect voor de basis. Maar dat zou niet met iedereen kunnen, dat realiseer ik me ook, maar ik zie daar wel met heel veel moslims wel ruimte voor

Dat zou algemeen moeten zijn, maar het ligt wat gevoeliger als het gaat over moslims, christenen moslims vaak. Maar het zou gelden voor iedereen in principe, denk ik.

Je kan veel niet-christenen el overtuigen van humaniteit, maar dan nog blijft de vraag: 'Hoeveel ruimte krijg je in die humaniteit om je eigen vorm daarvan te maken, dus ook van niet-christenen zoals D66 hebben ook niet zoveel respect voor visie van christenen nu op bijvoorbeeld abortus ofzo, de christelijke partijen, ik noem maar wat. Het blijft zoeken, kun je toch verbinding maken terwijl je inhoudelijk elkaar niet vind. Dat is het spannende, maar dat is hetgeen waar we aan moeten werken.

Of het Nederlanderschap, we moeten het samen rooien in deze maatschappij of in deze school in ieder geval het goed met elkaar. Het heeft geen zin als het uit elkaar knalt. Dat soort redelijke argumentatie. En bij moslims heb je ook nog wel weer het respect voor religie, voor het feit dat je God serieus neemt. Dat spreekt moslims vaak wel aan.

8. In die verbinding die je noemt, hoe kan je aansluiten in een viering?

Ja, dat is een hele goede vraag. Even heel snel. Je kan aansluiten bij een bepaalde gemeenschappelijkheid in het zoeken naar wie God is. Zonder dat je daarbij opgeeft dat je vanuit je eigen geloof Christus daarin als centrale persoon erkent. Het ligt eraan, als je het wil doen vanaf het podium zeg maar, krijg je een wat andere situatie dan wanneer je mensen gewoon met elkaar ook in gesprek laat zijn. Praat maar eens door over een Bijbelverhaal met moslims bijvoorbeeld. Dat zou je ook wat kleinschaliger doen en zeggen: 'Hoe beleef je nou het paasverhaal?'. Dit is het paasverhaal, wat beleef je nou? Laat studenten dat maar uitleggen. Dat is wel spannend, want dan moeten studenten zelf ook weten, of leerlingen zelf ook weten van wat geloof ik nou? Maar laat ze maar met elkaar uitleggen waarom je dat als christen leest zoals je het leest en wat moslims daarvan vinden. Ik weet niet of je het omgekeerd moet doen, dat je ook uit de koran moet lezen, dat zou ook nog kunnen. Maar ik zou principieel even beginnen bij de Bijbel omdat dat als christelijke school is dat toch je uitgangspunt zeg maar.

Maar dus je moet ook wel naar vormen zoeken die verder gaan dan alleen maar van het podium af denk ik.

9. Bent u bekend met het godsdienst-pedagogisch model van Roebben? En van Veugelers? Kunt u aangeven welke invalshoek u vindt passen bij een christelijke school?

Ik denk dat het ontmoetingsleren een model is die het beste past bij de cultuur waarin we staan. Waarbij zeg maar de vier thema's van spiritualiteit etc. wel een belangrijke rol kunnen spelen. De praktijk is natuurlijk dat heel veel leerlingen niet zo heel goed weten waar ze zelf staan en dan kom je ook iets meer in het interreligieuze model terecht.

Het mono-religieuze leermodel werkt niet zo in een multiculturele en multireligieuze context. Daar kan je wel voor staan, maar de werkelijkheid is dat je toch rekening moet houden met de wereld waarin we leven en wat werkt.

Bijlage 3: Vragenlijst enquête

Hieronder bevindt zich het overzicht van de vragen en de antwoordmogelijkheden per feest. De cijfers achter de diverse elementen geven aan onder welke categorieën de verschillende elementen behoren.

Christelijke feesten

- **Kerst** (Hoekstra & Kranenburg, 2001)
 - o Advent: De periode voor kerst, uitkijken naar de komst van Jezus (2)
 - o Kerstnacht: Dienst met kerstliederen (3c)
 - o Kerst: Het bidden in de kerkdienst (3d)
 - o Kerst: Het zingen van kerstliederen in de kerkdienst met kerst (3c)
 - o Kerst: Een preek met de boodschap: Jezus is geboren (2)
 - o Kerst: Het samen zijn met de gemeente (3b)
 - o Kerst: De kaarsen aansteken (3f)
 - o Anders, namelijk...
- **Pasen** (Hoekstra & Kranenburg, 2001)
 - o De lijdenstijd: Zeven weken van overdenking (2)
 - o Witte donderdag: Eucharistie of avondmaal vieren (3f)
 - o Goede vrijdag: Een dienst waarin het lijden van Jezus wordt herdacht (2)
 - o Paasdag: Dienst met paasliederen (3c)
 - o Paasdag: Het bidden in de kerkdienst (3d)
 - o Paasdag: een preek met de boodschap: Jezus is gestorven en opgestaan (2)
 - o Paaswake (3f)
 - o Anders, namelijk...

Islamitische feesten

- **Suikerfeest** (Hoekstra & Kranenburg, 2001)
 - o De reden van het feest: Het einde van de vastenmaand ramadan, verlossing en bevrijding (2)
 - o Een feestgebed in de moskee (3d)
 - o Bezoeken van familie, vrienden, burens en armen (3b)
 - o Het eventueel bezoeken van de graven (3b)
 - o Uitgebreide maaltijd met veel zoetigheden zoals baklava (3a)
 - o Elkaar cadeautjes geven (3e)
 - o Samen zijn (3b)
 - o Anders, namelijk...
- **Offerfeest** (Hoekstra & Kranenburg, 2001)
 - o Meeleven met bedevaartgangers (3b)
 - o Het slachten van een schaap of een ander dier. Of geld geven aan anderen zodat zij kunnen slachten (3f)
 - o Het uitdelen van het offer aan armen (3b)
 - o Het samen zijn met familie/vrienden (3b)

- o De reden: Herdenken van het leven van Ibrahim (2)
- o Het doel: Het uiten van geloofsvertrouwen (1)
- o Anders, namelijk...

Hindoeïstische feesten

Holi en Divali worden door alle hindoes gevierd, ook hier in Nederland (Idema, 2007). We nemen aan dat de hindoes associaties hebben met de verschillende gebruiken in dit feest.

Holi-feest (nieuwjaarsfeest) (Hoekstra G. , 2008)

- o De boodschap: Een nieuw begin van het jaar, van de lente en de relaties (2)
- o Holi pop in brand steken (3f)
- o Zingen van liederen (3c)
- o Samen zijn met familie/gemeenschap (3b)
- o Elkaar besprenkelen met parfum, gekleurde poeder (3f)
- o Klederdracht (3f)
- o Wenskaarten versturen (3f)
- o Anders, namelijk...

- **Divali, lichtjesfeest** (Hoekstra G. , 2008)

- o Het aansteken van lichtjes (3f)
- o De huizen en de omgeving schoonmaken (3f)
- o Je eigen lichaam schoonmaken en schone kleren aantrekken (3f)
- o Samen met familie of de gemeenschap bidden (3d)
- o Diya's (aarde schoteltje met inhoud) aansteken (3f)
- o Vegetarische maaltijd met lekkernijen en zoetigheden (3a)
- o Dans (3c)
- o Muziek (3c)
- o Fakkeltocht(3f)
- o Wenskaarten versturen (3f)
- o De boodschap: Het kwaad wordt overwonnen (2)
- o Anders, namelijk...

Culturele feesten

De leerlingen die niet geloven vieren ook feesten waarin bepaalde rituelen centraal staan. Wij hebben vier feesten (Holland, sd) geselecteerd om deze aan leerlingen voor te leggen. Ook deze feesten zijn opgedeeld in diverse elementen zodat we dit goed kunnen analyseren.

- Verjaardag: Elke cultuur viert weer anders zijn verjaardag. Om een betrouwbare vragen en antwoordmogelijkheden te kunnen samenstellen, is het boek slagroomtaart en slingers bestudeerd. Er zijn een aantal overeenkomsten te zien ondanks de cultuur verschillen (Njiokiktjen & Snijders, 2014).
- Koningsdag: dit is een jaarlijks terugkerend nationaal feest met allerlei gebruiken.
- Sinterklaas: een typisch Nederlands feest met veel gebruiken

- Kerst: een familiefeest wat ook onder niet-gelovigen gevierd wordt.

- **Verjaardag**
 - o Taart (A3a)
 - o Versiering (A3f)
 - o Samenzijn met familie/vrienden (A3b)
 - o Cadeaus krijgen (A3e)
 - o Samen een activiteit doen (A3f)
 - o Muziek (A3c)
 - o De reden: Dat iemand jarig is (A3a)
 - o n.v.t.

- **Sinterklaas**
 - o Intocht van Sinterklaas (A3f)
 - o Lekkernijen eten zoals: Pepernoten, marsepein, etc. (A3a)
 - o Pakjes avond, cadeaus aan elkaar geven (A3e)
 - o Gedichten schrijven (A3f)
 - o Surprise maken (A3f)
 - o Samenzijn met familie/vrienden (A3b)
 - o Sinterklaasmuziek (A3c)
 - o n.v.t.

- **Kerst**
 - o Cadeautjes aan elkaar geven (A3e)
 - o Kerstboom optuigen (A3f)
 - o Samen zijn met familie/vrienden (A3b)
 - o Eten (A3a)
 - o Kerst kaarten versturen (A3f)
 - o n.v.t.

- **Koningsdag**
 - o Festival bezoeken met muziek (A3c)
 - o Oranje tompoezen eten (A3a)
 - o Samenzijn met familie/vrienden (A3b)
 - o De verjaardag van de Koning vieren (A2)
 - o Een rommelmarkt bezoeken (A3f)
 - o Optocht kijken (A3f)
 - o De televisie bekijken met het koningshuis (A3f)
 - o n.v.t.

Vieringen op school

- o Samen zijn (A3B)
- o Ontbijt (A3a)
- o Docentenband (A3c)

- o Kerstverhaal /Paasverhaal(A2)
- o Goede doel steunen (A3b)
- o Kaars aansteken (A4)
- o Dans (A3c)
- o Kunstwerk (A3f)
- o Toneelstuk (A3f)
- o Helpen in de praktijk (A3f)
- o Zanger(es) (A3c)
- o Leven van Jezus (kerst/pasen) herdenken (A1)
- o Samen zingen (A3c)
- o Gedicht voorlezen (a3f)
- o Preek/uitleg (A2)
- o Een aandenken krijgen (A3e)

Elke religie heeft bepaalde symbolen en rituelen. Allereerst is het goed om te weten wat precies een ritueel is en wat een symbool is.

Symbool: een symbool is een beeld van een alledaagse voorwerp wat verwijst naar een diepere werkelijkheid, een verdere horizon. In het voorwerp of de voorstelling is iets van de andere werkelijkheid aanwezig (Hoekstra & Kranenborg, 2001).

Het kruis staat symbool voor de kruisiging van Jezus, die uit liefde voor de mensheid zijn leven gegeven heeft. Het lege kruis verwijst naar de opstanding uit de dood.

Dit symbool staat voor de maankalender die moslims gebruiken. de maankalender ordent hun religieus leven.

Dit is het OM teken. Het bestaat uit een '3' en een 'o'. De 3 staat voor de drie-godheid. van schepping, bewaring en vernietiging. De 'o' staat voor de stilte van de eenheid met God.

Het is goed om na te gaan wat het begrip ritueel inhoudt. Het begrip is niet te vangen in een zin. Het heeft meerdere betekenissen.

Ritueel:

- *Ceremoniën en plechtigheden waaraan door de leden van een groep wordt deelgenomen met het doel (hun zelf vaak onbewust) hierdoor het besef van saamhorigheid binnen een groep te versterken. Collectief ritueel bevordert daardoor de sociale integratie binnen de groep en de continuïteit van het groepsleven.*
- *Rituelen zijn handelingen, die regelmatig en op voorspelbare wijze herhaald worden en die orde scheppen in een anders willekeurig tijdsverloop.*
- *Rituelen zijn uitgebeelde taal waardoor menselijke taal wordt gearticuleerd en medegedeeld en het leven voortdurend wordt vernieuwd. (Hoekstra & Kranenborg, 2001)*

Het doel van een ritueel is om op zichtbare wijze met een niet zichtbare, hogere of andere werkelijkheid om te kunnen gaan. Rituelen maken het onzichtbare zichtbaar. Ze geven ook een duidelijk ritme in iemands leven.

Bijlage 4: Vragenlijst Interviews

monoreligieuze leermodel(R) Opvoeden in een levensbeschouwing (V)	Inleiden in specifieke religie Het Heil ligt in de eigen religie, Het heil wordt niet gevonden in een andere religie
multireligieuze leermodel(R) Leren over verschillende levensbeschouwingen(V)	Inleiding in alle religies, kennis geven over. Leerling hoeft geen bijzondere affiniteit met religie te hebben
interreligieuze leermodel(R) Persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een democratisch kader(V)	Vanuit diverse religies vier onderwerpen (moraal, verhaal, gemeenschap en ritueel) bekijken Er is gesprek tussen diverse religie waarin toenadering en conflict is Leerlingen moeten kleine betrokkenheid hebben Openheid richting diverse religies Doel is eigen levensbeschouwing onderzoeken en evt. van perspectief durven te wisselen
ontmoetingsleren (R)	Leerling weet heel goed waar hij zelf staat wat betreft religie. De diepte in het eigen mens zijn verdiepen. Delen van spirituele ervaring
Persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie(V)	Leerling leert over alle religies, religie van de school heeft de overhand. De leerling maakt zelf zijn keuzes In het dagelijks handelen van de school (rituelen, verhalen etc) is invloed van eigen levensbeschouwelijke traditie groot. (verborgen curriculum)

Inleidende vragen

1. Wat is je religieuze achtergrond?
2. Wat is je vakgebied?
3. Hoelang ben je al werkzaam op deze school?
4. Wat is de reden dat je voor deze school hebt gekozen (missie, visie, identiteit, anders)?
5. Hoeveel jaren draai je al mee in de voorbereiding van de vieringen op deze school?
6. Wat is de reden geweest dat je mee bent gaan doen met de viering?

Deelvraag 2

In welk godsdienst- pedagogischmodel (van Veugelers en Roebben) herkent de school zich in de omgang met de eigen identiteit en de religie van de leerling?

Wat is de identiteit van de school?

7. Welke vieringen worden op school gevierd? (overgangsviering, cyclische viering, incidentele viering)
8. Wat zijn je ervaringen met de viering op deze school?

Wat wil de school bereiken met een viering?

9. Wat wordt er vanuit de directie /schoolleiding gezegd over vieringen?
10. Wat zijn je doelen met betrekking tot de viering?
11. Ben je het eens met de doelstellingen die de school heeft gesteld voor de vieringen?
12. Geef aan waar het speerpunt van de viering ligt (1. vorm. 2. Inhoud. 3. Doelgroep)

2.3 Op welke manier gaat de school om met de religie van de leerling?

13. In hoeverre wordt er rekening gehouden met het multiculturele aspect binnen een viering?
14. Kan je aangeven waar deze aspecten terugkomen?
15. Hoe zou een multiculturele leerling staan tegenover de afgelopen vieringen?
16. Wat zou goed zijn en wat zou minder goed zijn?
17. Hoe sta je tegenover leerling inbreng? Gebeurt dit ook?
18. Welk godsdienst-didactisch model (veugelers/roebben) ligt nu onder de viering?
19. Wel godsdienst-didactisch model zou jij willen zien tijdens een viering?

Deelvraag 3

20. Op welke manier worden de stappen van het stappenplan van Kersten volgens het kernteam (van het Comenius College en van Het Streek) zichtbaar in de praktijk van de viering.

Comenius College

21. Wat is het startproduct (wat ligt er al klaar) waarmee jullie aan de slag gaan? Is dit genoeg, zo ja, wat doe je daar dan mee? Zo nee, wat heb je nog meer nodig?
22. Een viering bestaat uit meerdere onderdelen. Welke stappen (kersten, 1998) zijn terug te zien in een viering?

Doel (zie deelvraag 2)

- Moment/gelegenheid
 - Bouwstenen voor een viering
 - Het thema/onderwerp
 - Een bindend verhaal
 - Een beeld of symbool
 - Werkvormen
 - Extra aandachtspunt 1: verhouding verbale en muzische elementen
 - Extra aandachtspunt 2: inbreng van leerlingen en docenten
 - voorwaarden, planning, evaluatie en verslaglegging
23. Welke momenten nemen jullie in de jaarplanning op als viering?
 24. welk thema/onderwerp gebruiken jullie in de viering? Hoe komen jullie aan een thema?
 25. Geef aan waar het speerpunt van de viering ligt (1. vorm. 2. Inhoud. 3. Doelgroep)
 26. op welke manier proberen jullie het kerst/paas verhaal aan te laten sluiten bij de multiculturele leerling.
 27. Welke werkvormen gebruiken jullie? Welke werkvormen sluiten goed aan bij zowel jullie identiteit en de leerling?
 28. Welke verschillende onderdelen/elementen komen in jullie viering voor denkend aan beelden/symbolen/rituelen?
 29. Welke verhouding hebben de verbale en muzische elementen
 30. Wat is de inbreng van docenten? En wat is de inbreng van leerlingen
 31. hebben jullie een planning, evaluatie en een verslaglegging hiervan?

Deelvraag 4

32. Waar (welke stappen, kersten, 1998) zouden de vieringen nog kunnen verbeteren?

Bijlage 5: Oriëntatiegesprek met Matthijs Bron

Op de christelijk scholengemeenschap het Streek in Ede aan de Zandlaan hebben ze een aantal jaren geleden ook gekampt met de vraag: 'Hoe kunnen wij het beste de leerlingen in een multiculturele context bij de christelijke vieringen betrekken?', vertelt Mattijs (godsdiensdocent). Er is door een aantal studenten van de CHE onderzoek gedaan en die gaven aan dat de leerling meer regie in handen moet krijgen. Het jaar daarna hebben ze de leerlingen alle ruimte gegeven om te kijken hoe dit werkte. Dat liep een klein beetje uit de hand, het werd een kerst karaoke show. Het jaar daarna hebben de leraren een stukje regie teruggenomen en stuurde zij het een beetje aan. Dit deden ze in het klein, alleen op de mavo afdeling. Elk jaar werd dit concept verbeterd. Dit concept werkte zo goed dat andere afdelingen van de school vroegen of ze mee mochten doen dit jaar. Dus nu deden alle afdelingen mee, basis, kader, praktijkonderwijs en de brugklas. Wat in het klein werd opgezet werd daarna groter opgezet. Matthijs Bron faciliteert dit. Hij geeft een aantal dingen aan die hij belangrijk vindt. Hij vindt het belangrijk dat leerlingen betrokken zijn. Er zijn diverse taken te doen, filmen, dansen, zingen, presenteren, zaal versieren, bedankjes bedenken en regelen, liturgisch etc. Hij ziet hoe leerlingen zich helemaal inzetten om een mooi kerstfeest neer te zetten. Ook moslims of leerlingen die 'niks' met de inhoudelijke boodschap hebben. Deze betrokkenheid is net zo belangrijk als de boodschap. De betrokkenheid van de leerlingen dat tekent de school. Op die manier is een viering bindend in de school. Matthijs is dan ook erg blij dat er een hele dag voor uitgetrokken wordt. Het is echt een apart moment. Wel zegt Matthijs dat er een paar dingen voor nodig zijn. Je moet de mogelijkheden hebben om voor kerst in je lessen de tijd en ruimte te hebben om alles te organiseren. Wat ook heel belangrijk is, zegt Matthijs, is dat je in het klein begint. Wanneer je verandering wilt hebben, moet je klein beginnen. Als het goed is wordt dit vanzelf opgepikt door anderen. In de praktijk blijkt het ook zo te zijn!

Bijlage 6: Korte persoonlijke terugblik

Janneke:

In eerste instantie was de bedoeling dat ik een project op Het Streek zou doen. Toen dit niet van de grond kwam, ben ik samen met Pieter een project gestart. Daar was en ben ik erg blij mee. Pieter en ik vullen elkaar in de manier van werken. Hij is meer een denker ik ben meer een doener en dit heeft naar mijn idee tot een mooi resultaat geleverd. De keuze om het samen te doen was voor mij heel waardevol zo had ik een stok achter de deur en iemand waarmee ik kon sparren. We zijn begin januari concreet beginnen met werken aan ons project. Het verloop ervan verliep heel spoedig er zijn geen knelpunten geweest wat betreft planning. Behalve het interview met Bernard Reitsma. Ik zou naast de enquêtes de twee verdiepende interviews doen. Doordat mijn agenda niet overeen kwam met die van Bernard Reitsma en wij wel het interview in desbetreffende week wilde doen heeft Pieter dit overgenomen. Op deze manier kon het allemaal goed verlopen. Ik heb ook weinig stress ervaren dit kwam mede door onze planning. We hadden drie afspraken staan met onze begeleider en daardoor konden we steeds verder werken zonder stress. Het was af en toe wel een taai proces. Vooral toen wij alle gegevens verzameld hadden en we dit moesten verwerken. Maar ik heb er wel veel van geleerd. Een van de mooiste dingen die ik geleerd heb is dat een viering veel binding kan geven. Het feit dat je samen bent rondom één team kan verbindend werken. Dat vind ik heel bijzonder. Ik ben mij ook gaan realiseren hoe belangrijk samen eten is. In de enquêtes kwam het sterk naar voren dat het ontbijt zo enorm gewaardeerd werd. Ook in andere feesten wordt het gewaardeerd. Bij de islam en hindoeïsme zie je dat ook sterk terug komen dat eten en samen zijn een belangrijk plaats heeft. Eten, gastvrijheid zit helemaal in de oosterse culturen verbonden. Wanneer je multicultureel bezig wilt zijn is dat een mooi aanknopingspunt. Ook het jodendom heeft het in zich denk aan de sabbatsmaaltijd. En in de evangelie lees je dat ook sterk terug dat eten zo'n belangrijke positie heeft in het handelen van Jezus. Jezus at met allerlei mensen en liet daarmee het koninkrijk van God zien. Ik vind het mooi om te zien dat het Comenius College samen eet. Dit vind ik mooi omdat samen eten verbind. Ooit heb ik iemand uit het oosten horen zeggen: 'we zijn toch vrienden want we hebben samen gegeten'. Ik betreur dat de kerken dit aspect verloren hebben en we zo op de kerkdienst gefocust zijn. Dat is een eerste punt wat ik van deze scriptie geleerd heb. Het tweede punt is het instellen van een voor-en na traject. Voor mij was een viering niet meer dan het podiummoment. Wil je een viering tot zijn recht laten komen dan is een voor- en na traject ontzettend belangrijk. Dan hangt het ook niet af van date ene uurtje en kun je ook naar zo'n hoogtepunt toelevan. Op die manier krijgt de uiting van je identiteit ook veel meer grond aan voeten. Dit was een leerzaam punt voor mij. Het derde leerpunt voor mij ging over de doelen. Wat wil je bereiken is dat alleen inhoud of ook was anders. Van Het Streek heb ik geleerd dat betrokkenheid en verantwoordelijkheid van leerlingen creëren net zo'n belangrijk doel is. Op die manier kan de boodschap ook beter binnen komen en wordt het iets van de hele school. Al met al kan ik terug kijken op een leerzaam proces wat soepel verliep. Voor de opdrachtgever heb ik geen punten van verbetering aan te leveren. Het Comenius College gaf ons voldoende ruimte en gaf ons de begeleiding die wij nodig hadden. Qua leeropbrengsten voor de opdrachtgever qua viering staat alles in onze scriptie vermeld. Concluderend was het een leerzaam project waar ik met plezier aan heb gewerkt samen met Pieter. Wat een doorzettingsvermogen en discipline heeft hij. Dit heeft mij eer door heen gesleept. Het was een prettige samenwerking ook met onze begeleiders van het CHE en Comenius College.

Pieter

Het hele afstudeerproject is in mijn ogen een waardevol proces geweest. In de eerste plaats omdat ik ontzettend veel geleerd heb van mijn studiegenoot Janneke. Zij heeft ontzettend goed gewerkt aan het hele onderzoek. Hoewel de oriëntatie in Rotterdam al had plaatsgevonden, heeft ze onwijs hard gewerkt om het een gedeeld project te laten zijn, wat uitstekend gelukt is. We hebben elkaar in meerdere situaties aangevuld en elkaar gesteund en erbij gehouden. Janneke was, zo kan ik het wel omschrijven, de planner van ons tweeën. Ze heeft strikt de planning uitgedacht en uitgerold en de desbetreffende partijen daarbij op de hoogte gehouden. De relatief strakke planning heeft voor een hoop regel gezorgd, maar desalniettemin is dit zonder vlek of rimpel verlopen. Vaak, als we op maandagmorgen hadden afgesproken, wisten we dat we een volle en lastige dag voor de boeg hadden. Toch konden we onze hoofden erbij houden en hebben we mijns inziens een mooi product weten te ontwerpen. Qua planning verliep alles, mede dankzij de goede planning en de flexibele houding en agenda's van de docenten, volgens het boekje. Ook de opdrachtgever, het Comenius College, is hierin flexibel en welwillend geweest. De enquêtes konden, met uitstekende medewerking van de docenten, afgenomen worden. De interviews met de betrokken docenten waren eenvoudig te plannen en uit te voeren. Soms was er een afzegging of een verplaatsing van een afspraak, maar daar was ook altijd een mouw aan te passen.

Het grootste knelpunt dat ik heb ervaren is de vraagstelling geweest. De hoofdvraag is meermalen onder de loep genomen en tot vervelends toe ook regelmatig gewijzigd. Deze stugge klus is uiteindelijk toch afgerond en naarmate we dichterbij de kern van de zaak kwamen, gingen er ook meer lichtjes branden. Dit is voor mij kenmerkend geweest voor de manier van samenwerken. Ik had vaak al de omschrijvingen en de manier van verwoorden in mijn hoofd zitten en schreef dit vaak direct op. Meestal kwam de vraag van Janneke: 'Wat bedoel je hier mee?', 'Kom je tot de kern?' en 'Begrijpt de lezer dit?' Vragen die voor mij evident waren. Het leverde vaak een discussie op waarbij we samen aan het schrijven sloegen en er uiteindelijk een mengeling kwam van woorden die de kern van de zaak goed vatte, maar ook goed te begrijpen waren. Door deze manier van werken en selecteren is een hoop 'wollig' en 'archaïsch' taalgebruik van mijn kant vermeden en is het hele verslag consequent en consistent en, niet onbelangrijk, beter leesbaar.

De uitkomsten van de enquêtes, interviews en van het theoretisch kader hebben mij niet verbaasd, maar aangemoedigd. Ik denk dat we een belangrijke les kunnen leren uit deze scriptie, namelijk de nadruk die er in het onderwijs, thuis, maar ook in de samenleving en de kerk moet zijn op het samenzijn van mensen. Ik denk dat dit namelijk te weinig wordt gezien, beleefd en benut. Ik denk dat dit aspect binnen onze postmoderne samenleving aan kracht heeft ingeboet. Dit terwijl we het niet alleen fysiek of mentaal, maar juist ook geestelijk hard nodig hebben. Zeker in een tijd van secularisatie beseffen we dit maar al te goed. De scriptie heeft er toe bijgedragen dat ik dit ben gaan zien. Vóór het moment dat we de antwoorden hadden, was ik er van overtuigd dat ik de oplossing al had en dat ik het alleen nog maar hoefde te bewijzen. Ik ben er nu achter gekomen dat de bewijzen mijn hebben weten te overtuigen van mijn blinde vlek. Vooraf dacht ik dat de oplossing was dat men meer aandacht diende te besteden aan de overdracht van de inhoud. 'Het gaat om de inhoud, doe daar niet vanaf', was mijn hartenwens. Toch heeft dit onderzoek laten zien dat er een bepaalde mate van congruentie zit tussen de inhoud en de manier waarop dat vorm krijgt. Samen feestvieren *is* de viering. De inhoud is object, de mens is subject. Eén reactie van een leerling, de afzender in de enquête was anoniem, maar ik heb een vermoeden, zal ik nooit vergeten: 'Waarom feest vieren als het elke dag feest is? ~ FB'. Zo mag het zijn.

Bijlage 7: Verantwoording uren en taken

Verantwoording uren

Wij hebben gemiddeld 3 dagen per week aan het afstuderen gewerkt. Onderstaand staat een overzicht weergegeven.

Initiatiefase:	De keuze van een project	week 1,2	96 uur
Definitiefase:	Raadplegen van de literatuur	week 3	48 uur
De ontwerpfase:	Inrichten van het projectplan	week 4	48 uur
Realisatiefase:	Het uitvoeren van het projectplan	week 5 t/m 20	720 uur
Eindfase:	Rapportage, eindgesprek,	<u>week 21 t/m 23</u>	<u>144 uur</u>
	beoordeling en presentatie	totaal	1056 uur

Verantwoording taken

Inleiding / aanleiding	(Pieter en Janneke)
Probleemstelling / doelstelling	(Pieter en Janneke)
Vooronderzoek	
- Hoe ga je als christelijke school om met een multiculturele omgeving? (Janneke) - Wie is de leerling en hoe is de geloofsbeleving van de leerling in deze wereld? (Janneke) - Wat is de vorm en wat is de functie van een viering? (Pieter) - De identiteit van de school met betrekking tot vieringen (Pieter)	
Precieze vraagstelling	(Pieter en Janneke)
Onderzoeksmethode	(Pieter en Janneke)
Resultaten	
- De leerlingen (deelvraag één) (Janneke) - De school (deelvraag twee) (Pieter)	
De brug (deelvraag drie en vier)	(Pieter en Janneke)
Analyse	
- De leerling (deelvraag één) (Janneke) - De school (deelvraag twee) (Pieter) - De brug (Deelvraag drie) (Pieter en Janneke) - Versteviging van de brug (deelvraag vier) (Pieter en Janneke)	
Conclusies	(Pieter en Janneke)

Discussie	(Pieter en Janneke)
Aanbevelingen	(Pieter en Janneke)
Samenvatting	(Pieter en Janneke)
Bijlagen:	
Bijlage 1: Artikel	(Pieter en Janneke)
Bijlage 2: Onderzoeksverslagbijlagen	
Resultaten enquête	(Janneke)
Uitgewerkte interviews	(Pieter, één interview Janneke)
Bijlage 3: Vragenlijst enquête	(Janneke)
Bijlage 4: Vragenlijst Interviews	(Pieter)
Bijlage 5: Oriëntatiegesprek met Matthijs Bron	(Janneke)
Bijlage 6: Korte persoonlijke terugblik	(Pieter en Janneke)

Bijlage 8: Feedbackformulier opdrachtgever

Titel

Bijlage 3 - Feedbackformulier Afstudeerproject

De opleiding biedt de mogelijkheid om bij de beoordeling van een afstudeerproject feedback in te brengen van andere betrokkenen, die ondersteunend kunnen zijn voor de uiteindelijke beoordeling door de opleiding. De feedback van de opdrachtgever(s) en de afstudeerbegeleider zijn verplicht voor het kunnen maken van een eindbeoordeling. De student kan hiernaast nog anderen uit projectomgeving vragen om een feedback.

De beoordeling door de opleiding wordt geleid op acht criteria waarin het HBO niveau wordt getoetst. Daarbij wordt geleid op een achttal aspecten: kennis en inzicht en de toepassing ervan, het niveau van argumenteren, kwaliteit van de oordeelsvorming (gegevens verzamelen, interpreteren, concluderen), de communicatie en het vermogen tot leren/reflecteren. Zie de bijlage voor de specificatie hiervan.

Naam feedbackgever:

Functie: *plm christiaan*

Datum: *19-05-2016*

Handtekening:

A. Zaken waarin kandidaat (aan)toezicht gebruikt bij het maken van keuzen	
Toelichting <i>"Bijna interesse, maar ook goed van en betreft actualiteit in leren en verruimen."</i>	Zwak - voldoende - <u>goed</u>
B. Het proces van onderzoek (argumenteren, gegevens verzamelen, interpreteren, concluderen)	
Toelichting <i>"Er dat lang in oorsprong leren maar ook eindproduct duidelijk."</i>	Zwak - <u>voldoende</u> - goed
C. Relevantie voor het beroep	
Toelichting <i>"Er was de paragraaf - Relevantie van project is juist van het van maar ook de inhoud"</i>	Zwak - <u>voldoende</u> - goed
D. Leren en reflecteren	
Toelichting <i>"Pieth in heel leefbaar en gebouwd reflectie van vroeger en toekomst"</i>	Zwak - voldoende - <u>goed</u>

¹⁹ Beschrijving op welke grond waarvan u tot uw oordeel bent gekomen. Waar hebt u dit vooral in 'gezien' (relevantie, complexiteit en diepgang bij activiteiten en gemaakte 'producten').

Bijlage 9: Feedbackformulier afstudeerbegeleider

Bijlage 3 - Feedbackformulier Afstudeerproject

De opleiding biedt de mogelijkheid om bij de beoordeling van een afstudeerproject feedback in te brengen van andere betrokkenen, die ondersteunend kunnen zijn voor de uiteindelijke beoordeling door de opleiding. De feedback van de opdrachtgever(s) en de afstudeerbegeleider zijn verplicht voor het kunnen maken van een eindbeoordeling. De student kan hiernaast nog anderen uit projectomgeving vragen om een feedback.

De beoordeling door de opleiding wordt geleid op acht criteria waarin het HBO niveau wordt getoetst. Daarbij wordt geleid op een achttal aspecten: kennis en inzicht en de toepassing ervan, het niveau van argumenteren, kwaliteit van de oordeelsvorming (gegevens verzamelen, interpreteren, concluderen), de communicatie en het vermogen tot leren/reflecteren. Zie de bijlage voor de specificatie hiervan.

Naam feedbackgever: Dr. J.M. (Jan Marten) Praamsma

Functie: Projectbegeleider CHE

Datum: 22 mei 2016

Handtekening: J.M.Praamsma

A. Mate waarin kandidaat <u>Kennis en inzicht</u> gebruikt bij het maken van keuzen	
Toelichting¹ Het onderzoek is goed onderbouwd. De schrijvers beheersen de belangrijke inhoudelijke discussies op het vakgebied.	Zwak - voldoende - goed
B. Het proces van onderzoek (argumenteren, gegevens verzamelen, interpreteren, concluderen)	
Toelichting Zeer zelfstandige werkwijze, gedisciplineerd en zorgvuldig. Zowel in de argumentatie als in de verzameling en interpretatie van gegevens	Zwak - voldoende - goed
C. Relevantie voor het beroep	
Toelichting Deze studie biedt een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van het vakgebied, met een vernieuwende visie op verbinding tussen religies en aandacht voor het onderscheid tussen vorm en inhoud bij vieringen	Zwak - voldoende - goed
D. Leren en reflecteren	
Toelichting Beiden zijn kritisch naar zichzelf en hun eigen werk, staan open voor feedback	Zwak - voldoende - goed

¹ Beschrijving op welke grond waarvan u tot uw oordeel bent gekomen. Waar hebt u dit vooral in 'gezien' (relevantie, complexiteit en diepgang bij activiteiten en gemaakte "producten").

Bijlage 10: Zelfevaluatieformulier student

Aanwijzingen voor het invullen van het formulier

1. Cijfer: Het formulier bevat acht categorieën die met een heel cijfer (1-10) beoordeeld worden.
2. Betekenis van de cijfers:
 - 4 of lager is: “zeer onvoldoende”
 - 5 staat voor “onvoldoende”
 - 6 staat voor “voldoende”
 - 7 staat voor “ruim voldoende”
 - 8 staat voor “goed”
 - 9 staat voor “zeer goed”
 - 10 staat voor “uitmuntend”
3. Toelichting: In de toelichting op het cijfer per categorie wordt aangegeven wáár in het werkstuk/project/presentatie/gesprek de toegekende kwaliteit werd herkend. Liefst zo concreet mogelijk.
4. Eindbeoordeling minimaal 6.0. Voor een voldoende eindbeoordeling moeten tevens alle categorieën minimaal voldoende (6) scoren.
5. Gewicht: De student kan (eventueel in overleg met de afstudeerbegeleider) twee beoordelingscriteria voorstellen die een extra gewicht krijgen in de eindbeoordeling (tellen dubbel)

Naam student:	Janneke van Maanen
Studentnummer:	080108
Titel project:	Versteviging van de brug
Voorwaardelijke eisen	
Het afstudeerportfolio voldoet aan de voorwaardelijke eisen voor beoordeling: - maximale omvang - professioneel taalgebruik - volledigheid	
<u>Ja</u> / nee	Toelichting: Ons project voldoet aan alle eisen.

1. Kennis en inzicht

De student toont kennis en inzicht op het niveau van nationaal en internationaal geaccepteerde handboeken en tijdschriften op zijn vakgebied.
De student toont kennis en inzicht in de recente ontwikkelingen binnen het vakgebied (“state-of-the-art”).

Toelichting ⁵	Cijfer ⁶	Gewicht ⁷
We hebben veel kennis verzameld hoe je een viering viert en de zaken die erbij kwamen kijken. Veel Nederlandse literatuur hebben we hiervoor benaderd. Het is een 7 omdat de buitenlandse literatuur beter bestuurd had kunnen worden.	7	1

⁵ Beschrijving op welke grond de beoordelaar tot zijn oordeel is gekomen.

⁶ Heel cijfer dat kan variëren van 1 tot en met 10

⁷ Waarde 1 of 2 (twee beoordelingspunten mogen op voorstel van de student extra zwaar wegen bij de beoordeling).

2. Toepassen kennis en inzicht

De student maakt gebruik van actuele (internationale) kennis en inzicht bij de uitwerking van een beroepsrelevante vraagstelling.

De student gebruikt actuele (internationale) kennis en inzicht bij het vinden van adequate antwoorden op de vraagstelling.

Toelichting

De kennis aan informatie wat betreft literatuur en onderzoeken hebben we goed gebruikt in de onderbouwing van onze conclusies.

Cijfer

7

Gewicht

1

3. Argumenteren

De student hanteert in zijn teksten een logisch-argumentatieve opbouw.

De student verkent meerdere alternatieven.

De student onderbouwt zijn stellingnames en keuzes op een zorgvuldige manier.

Toelichting

De opbouw van de vragen zijn heel logisch. Aan de hand van de deelvragen hebben we dus ook een mooie logisch verslag weten op te bouwen. Daar vanuit hebben we een mooie en zorgvuldige stelling genomen. Wat relevant is voor de school.

Cijfer

8

Gewicht

1

4. Verzamelen van gegevens

De student verzamelt doelgericht en systematisch gegevens, gerelateerd aan een beroepsgerelateerd vraagstuk.

De student maakt gebruik van adequate en actuele onderzoeksmethodieken.

De verzamelde gegevens zijn valide, betrouwbaar en relevant voor het vraagstuk.

Toelichting

De manier waarop ik gegevens heb verzameld is naar mijn idee valide en betrouwbaar en relevant. Dit hebben we op een goede manier gedaan.

Ik voelde me wel wat zweven omdat we dit in de rest van de opleiding weinig gedaan hebben.

Cijfer

8

Gewicht

2

5. Interpretieren

De student verzorgt een adequate analyse en interpretatie en uitleg van de verzamelde gegevens

Toelichting

Het verbaasde mij hoeveel we hebben kunnen interpreteren vanuit de gegevens. We hebben mooie en goede interpretaties gedaan

Cijfer

8

Gewicht

2

6. Concluderen

De student komt tot een eindoordeel dat:
gebaseerd is op inzichten uit (internationale) vakliteratuur;
rekening houdt met relevante maatschappelijke, wetenschappelijke en ethische overwegingen.
De student komt tot een adequate onderbouwde visie op het betreffende vraagstuk in de beroepspraktijk.
De student geeft een overzicht van de (mogelijke) betekenis en relevantie van gepresenteerde visie en komt met realistische aanbevelingen

Toelichting	Cijfer	Gewicht
Ik heb het idee dat het wij tot een helder en goede conclusie gekomen zijn onderbouwd vanuit literatuur en ons onderzoek.	8	1

7. Communiceren

De student doet helder en begrijpelijk verslag van zijn bevindingen voor een forum van vakgenoten (specialisten of niet-specialisten)

Toelichting	Cijfer	Gewicht
In de blog staat kernachtig waar het project overgaat en wat de leeropbrengsten zijn.	7	1

8. Leren en reflecteren

De student is in staat het afstudeerproject zelfstandig, succesvol en op tijd af te ronden.
De student is in staat te reflecteren op de gang van het project en de eigen rol daarin.

Toelichting	Cijfer	Gewicht
Wij hebben het afstudeerproject ruim op tijd klaar. Ik was vaak van het plannen en vooruit denken. Daardoor hadden we strikte afspraken staan met onze begeleider en ons daar ook aan gehouden. Zo is hij mee gegaan in ons proces en hebben gebruik gemaakt van zijn feedback. In mijn reflectie geef ik aan wat mijn rol was in het project en mijn reflectie daarop. Doordat we goed konden plannen hebben we geen stress gehad.	9	dubbel

Eindbeoordeling zelfevaluatie in cijfer	8
---	---

Handtekening student	Student	datum
	Janneke Berg-van Maanen	23 mei 2016

Aanwijzingen voor het invullen van het formulier

1. Cijfer: Het formulier bevat acht categorieën die met een heel cijfer (1-10) beoordeeld worden.
2. Betekenis van de cijfers:
 - a. 4 of lager is: “zeer onvoldoende”
 - b. 5 staat voor “onvoldoende”
 - c. 6 staat voor “voldoende”
 - d. 7 staat voor “ruim voldoende”
 - e. 8 staat voor “goed”
 - f. 9 staat voor “zeer goed”
 - g. 10 staat voor “uitmuntend”
3. Toelichting: In de toelichting op het cijfer per categorie wordt aangegeven wáár in het werkstuk/project/presentatie/gesprek de toegekende kwaliteit werd herkend. Liefst zo concreet mogelijk.
4. Eindbeoordeling minimaal 6.0. Voor een voldoende eindbeoordeling moeten tevens alle categorieën minimaal voldoende (6) scoren.
5. Gewicht: De student kan (eventueel in overleg met de afstudeerbegeleider) twee beoordelingscriteria voorstellen die een extra gewicht krijgen in de eindbeoordeling (tellen dubbel)

Naam student:	Pieter van Eijk
Studentnummer:	121096
Titel project:	Verankering van de brug: Vieren op het Comenius College

Voorwaardelijke eisen

Het afstudeerportfolio voldoet aan de voorwaardelijke eisen voor beoordeling:

- maximale omvang - professioneel taalgebruik – volledigheid

Ja / nee

Toelichting:

1. Kennis en inzicht

- De student toont kennis en inzicht op het niveau van nationaal en internationaal geaccepteerde handboeken en tijdschriften op zijn vakgebied.
- De student toont kennis en inzicht in de recente ontwikkelingen binnen het vakgebied (“state-of-the-art”).

Toelichting ⁸	Cijfer ¹⁷	Gewicht ¹⁸
De literatuur die in het onderzoek is gebruikt, is van voldoende niveau. De verwerking van de theorie en de opbouw van het theoretisch kader is in het hele onderzoek gebruikt.	7	1

⁸ Beschrijving op welke grond de beoordelaar tot zijn oordeel is gekomen. ¹⁷ Heel cijfer dat kan variëren van 1 tot en met 10 ¹⁸

Waarde 1 of 2 (twee beoordelingspunten mogen op voorstel van de student extra zwaar wegen bij de beoordeling.

2. Toepassen kennis en inzicht

- De student maakt gebruik van actuele (internationale) kennis en inzicht bij de uitwerking van een beroepsrelevante vraagstelling.
- De student gebruikt actuele (internationale) kennis en inzicht bij het vinden van adequate antwoorden op de vraagstelling.

Toelichting

De onderzoeksvraag is ontstaan in een praktijksituatie die op die plek van grote waarde is. We hebben gebruik gemaakt van actuele en wetenschappelijke bronnen en hebben hieruit op een logische wijze antwoorden verkregen en geformuleerd.

Cijfer

7

Gewicht

1

3. Argumenteren

- De student hanteert in zijn teksten een logisch-argumentatieve opbouw.
- De student verkent meerdere alternatieven.
- De student onderbouwt zijn stellingnames en keuzes op een zorgvuldige manier.

Toelichting

De beantwoording van de vraag is opgebouwd vanuit het theoretisch kader en is op een zorgvuldige wijze gedaan.

Cijfer

7

Gewicht

1

4. Verzamelen van gegevens

- De student verzamelt doelgericht en systematisch gegevens, gerelateerd aan een beroepsgerelateerd vraagstuk.
- De student maakt gebruik van adequate en actuele onderzoeksmethodieken.
- De verzamelde gegevens zijn valide, betrouwbaar en relevant voor het vraagstuk.

Toelichting

Alle gegevens die we hebben ontvangen, zijn verwerkt en geïnterpreteerd vanuit een wetenschappelijk onderbouwing. We hebben veel gegevens weten te verzamelen, met name de hoeveelheid respons in de enquêtes en de interviews was aanzienlijk.

Cijfer

8

Gewicht

2

5. Interpreteren

- De student verzorgt een adequate analyse en interpretatie en uitleg van de verzamelde gegevens

Toelichting

De analyse van de gegevens is volledig, geordend en uitgebreid. De analyse op basis van de gegevens is daarbij ook in het perspectief van de literatuur gezet.

Cijfer

8

Gewicht

2

6. Concluderen

- De student komt tot een eindoordeel dat: o gebaseerd is op inzichten uit (internationale) vakliteratuur; o rekening houdt met relevante maatschappelijke, wetenschappelijke en ethische overwegingen.
- De student komt tot een adequate onderbouwde visie op het betreffende vraagstuk in de beroepspraktijk.
- De student geeft een overzicht van de (mogelijke) betekenis en relevantie van gepresenteerde visie en komt met realistische aanbevelingen

Toelichting

De conclusies die we uit het onderzoek hebben getrokken staan in de lijn van de analyse en benaderen de gegevens op een objectieve manier en maken hierin de vertaalslag naar de praktijk. De conclusie is praktisch en onderbouwd vanuit de literatuur en de onderzoeksgegevens.

Cijfer

8

Gewicht

1

7. Communiceren

- De student doet helder en begrijpelijk verslag van zijn bevindingen voor een forum van vakgenoten (specialisten of niet-specialisten)

Toelichting

De verslaglegging van het onderzoek is door de duidelijke communicatie tussen Janneke en mij duidelijk en helder. Het onderzoek is voor zowel specialisten als niet-specialisten helder. Janneke en ik hebben elkaar vooral op het gebied van formuleren scherp gehouden.

Cijfer

7

Gewicht

1

8. Leren en reflecteren

- De student is in staat het afstudeerproject zelfstandig, succesvol en op tijd af te ronden. - De student is in staat te reflecteren op de gang van het project en de eigen rol daarin.

Toelichting

De strakke, maar consequente planning heeft het onderzoek tot een uitgebreid en grondig stuk gebracht. De planning werd stevast gehaald en bijgehouden. De vaak kritische feedback van elkaar en van de begeleider is goed verwerkt.

Cijfer

9

Gewicht

1

Eindbeoordeling zelfevaluatie in cijfer

8

Handtekening student

Student

datum

Pieter van Eijk

23 mei 2016

Bijlage 11: Product voor de opdrachtgever

Vergadering	Voorwerk	Bespreking
1 Eerste week van oktober*	- Selectie begeleidend personeel (idealiter één docent per taakgroep) - Nadenken over thema's	- Doelen van de viering noemen en bespreken - Thema kiezen - Opzet van de viering maken - Nadenken over leerlinginbreng
2 Laatste week van oktober*	- Selectie leerlingen - Gedachten over thema opschrijven	- Doelen van de viering met leerlingen bespreken - Nadenken over hoe het thema terug kan komen in de viering - Uitspreken verwachtingen naar de leerlingen * Taakgroepen: Maaltijd, Muziek, Voorbereiding (dagopeningen) en aankleding, Thema en verhaal, PR.
3 Tweede week van november*	- Taakgroepen bereiden hun inbreng voor (wie, wat, waar, wanneer, kosten)	- Taakgroepen presenteren hun voorbereidingen: * Maaltijd * Muziek * Voorbereiding en aankleding * Thema en verhaal * PR (dagopeningen en posters) - Concept draaiboek gereed
4 Tweede week van december*	- De taakgroepen hebben hun onderdelen af	- Stand van zaken doornemen - Laatste taken afhandelen - Draaiboek gereed
5 Tweede week van januari* <i>Evaluatievergadering</i>	- Reflectie opschrijven	- Reflecties delen - Plan van aanpak opstellen voor volgende viering

*Alle data dienen te worden opgenomen in de jaarplanning

Vereiste onderdelen tijdens een viering:

1. Opening
2. Benoeming van de essentie van het feest
3. Thematisering en narrativering van de essentie
4. Afwisseling muzische en verbale elementen
5. Beelden en symbolen
6. Afsluiting

Verantwoordelijkheden van de taakgroepen

*** Maaltijd:**

1. Maaltijd bestellen
2. Aankleding van de lokalen
3. Schema voor maaltijd (lokaal, mentor en tijd)

*** Muziek**

1. Uitzoeken van gepaste liederen bij het thema
2. Creatieve verwerking van de tekst (op een PowerPoint o.i.d.)
3. Optredens regelen

*** Voorbereiding en aankleding**

1. Aula versieren
2. PowerPoint maken voor publiek

*** Thema en verhaal**

1. Centraal thema uitwerken in een verhaal
2. Essentie van het feest integreren in de viering
3. Meedenken met taakgroep vijf over dagopeningen

*** PR (dagopeningen en posters)**

1. Maken posters voor de viering
2. Schrijven van de dagopeningen ter voorbereiding van de viering
3. Natraject/verwerking vormgeven

Bijlage 12: Inge vulde checklist

Inhoud eindverslag

- Inleiding / aanleiding ✓
- Probleemstelling / doelstelling ✓
- Vooronderzoek ✓
(Verslag van oriënterend literatuuronderzoek met daaraan verbonden conclusies voor de precieze vraagstelling)
- Precieze vraagstelling ✓
- Verantwoording van de gekozen onderzoeksmethode ✓
- Resultaten van het verrichte onderzoek ✓
(Resultaten op hoofdlijnen, details in de bijlagen)
- Goed onderbouwde conclusies ✓
- Discussie van de resultaten ✓
- Aanbevelingen voor opdrachtgever ✓
- Samenvatting (max 500 woorden) ✓
- Volledige literatuurlijst ✓
(inclusief aantal pagina's, uitgesplitst naar Nederlandstalige en internationale literatuur)

Bijlagen eindverslag:

- Artikel voor in een vakblad of Blog voor op de website van de Academie voor Theologie ✓
- Eventuele onderzoeksverslagbijlagen ✓

- Korte persoonlijke terugblik ✓
(terugblik en reflectie op verloop van het project, de belangrijkste knelpunten en gemaakte keuzen en reflectie hierop; de leeropbrengst van het project voor jezelf en voor de opdrachtgever)
- Verantwoording van de bijdragen van elke deelnemende student ✓
(Indien project van meer studenten een expliciete verantwoording van de bijdragen van elke deelnemer, waarin nauwkeurig wordt aangetoond hoe elke student bewijst individueel aan de beoordelingscriteria te voldoen)
- Ingevuld feedbackformulier opdrachtgever ✓
- Ingevuld feedbackformulier afstudeerbegeleider ✓
- Ingevuld zelfevaluatieformulier student ✓
- Deze checklist ingevuld. ✓